

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत् ।

परमहंसपरिव्राजकार्यश्रीमद्वरभगवत्

भाष्यसंहिता

श्रीशुक्लानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवत्श्रीनन्द-

ज्ञानकृतभाष्यटीका

विभूषिता ।

श्रीयुक्त नवचन्द्रशिरोमणिना परिशीलिता ।

श्रीभुवनचन्द्रवसाक्तेन प्रकाशिता

(८ नं० निमतलाघाट द्वीप)

(द्वितीयमंस्कृता)

कलिकातानगरे

१६ नं० नूतन पगयापटौ

नारायणयन्त्रे

मुद्रिता ।

इराजो १८८० सन १२८६ मास ।

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यम् ।

ओं ब्रह्मणे नमः ॥ ओं ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोप-
निषत् । अस्याथ विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण-
सम्बन्धमादावेवाह स्वयमेव सुत्यर्थम् । एवं हि महद्भिः
परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्ध्वा विद्येति श्रोत्र-
बुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । सुत्या प्ररोचितायां
हि विद्यायां सादराः प्रवर्त्तयुरिति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीका ।

ओं ब्रह्मणे नमः ।

यदचरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितम् ।

यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तत् स्यामसंशयम् ॥

ब्रह्मोपनिषद्भोपनिषदाद्या अथर्वणवेदस्य ब्रह्म उप-
निषदः सन्ति । तासां शरीरकेऽनुपयोगित्वेनाय्याचिख्या-
सितत्वाददृश्यत्वादि गुणक-धर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोपयोगितया
मुण्डकस्य व्याचिख्यासितस्य प्रतीकमादत्ते । ब्रह्मा देवाना-
मित्याद्याथर्वणोपनिषदिति । व्याचिख्यामितीति शेषः । ननु
प्रथमुपनिषद्गन्तरूपा मन्त्राणाञ्चेत्वेत्यादानां कर्मसम्बन्धेनैव
प्रयोजनवत्त्वम् । एतेषाञ्च मन्त्राणां विनियोजकप्रमाणानुप-
लब्धेन तत्सम्बन्धासम्भवाच्चिप्ययोजनत्वाद् व्याचिख्यासितत्वं न
सम्भवतीति शङ्कमानम्योत्तरम् । सत्यं कर्मसम्बन्धाभावेऽपि
ब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्याद्विद्यया सम्बन्धो भविष्यति । ननु

साधनसाध्यलक्षणसम्बन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति भिद्यते हृदयश्रन्ति-
रित्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्यायामृन्वेदादिनक्षत्रायां
विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादि-
दोषनिवृत्तकृत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्ता परापरंति विद्याभेद-
कारणपूर्वकमविद्यायामन्तरे वर्त्तमाना इत्यादिना । तथा
प्रप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसाद-

विद्यायाः पुरुषकर्तृत्वात् तत्प्रकाशकत्वेऽस्या उपनिषदोऽपि
पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् पाक्षिकपुरुषदोषजत्वशङ्कयाऽप्रामाण्याद्
ध्याचिन्त्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याह । अस्यायेति । विद्यायाः
सम्प्रदायप्रवर्तका एव पुरुषा न तूत्प्रेक्षया निर्मातारः सम्प्र-
दायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनानाम्बासः स्यात् किन्त्वनादि-
पारम्पर्यागतम् । ततोऽनादिप्रसिद्धमविद्याप्रकाशनसमर्थोप-
निषदः पुरुषसम्बन्धः सम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमा-
दावेकाहेत्यर्थः । विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणाम् । यथा
विद्यायाः पुरुषसम्बन्धस्तुमेवोपनिषदोऽपि । यदि पुरुषसम्बन्धो
विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तद्याभूतसम्बन्धाभिधाय-
केनान्येन भवितव्यं स्वयमेव स्वसम्बन्धाभिधायकत्वे आत्माश्रय-
प्रसङ्गादित्यागम्याह स्वयमेव स्तुत्यर्थमिति । विद्यास्तुतौ सात्-
पर्यास्यं स्ववृत्तिदोष इत्यर्थः । स्तुतिर्वा किमर्थं त्वत् आह
श्रोत्वुहोति । प्रवर्त्तरेविति पाठो युक्तः । हतधातोरसत्त्वेनपद-
त्वादिव्याया यत् प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं
भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसम्बन्धमाह प्रयोजनेन
स्तितिः । अस्यान्तराण्यहिरन्निर्गन्तव्यतापास्तत्वेतद्वर्षरावर्धयै-
तद्विहतेः सम्भवात् तदर्थं मन्त्रविद्याप्रकाशकोपनिषद्व्याख्याः

नभ्यां ब्रह्मविद्यामाह परीक्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजन-
श्चासक्तदुःखोति ब्रह्मविदु ब्रह्मैव भवतीति । परामृतात्
परिमुच्यन्ति सर्वे इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमि-
णामधिकारस्तथापि सत्राश्रमिणैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं
न कर्मसहितेति भैक्षचर्याश्चरतः सत्रासयोगादिति च हुवन्

तथेत्याशङ्क्याह । अत्र चेति । संसारकारणमविद्यादिदोष-
श्चान्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न सम्भवत्यविरो-
धात् । न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना
तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणा-
विद्यानिवर्तकत्वं नाम्नीति स्वयमेवोक्तां ब्रह्मविद्यामाहेति
सम्बन्धः । किञ्च परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः पर-
विद्यात्वं निष्कृष्टसंसारफलत्वेन च कर्माविद्याया अपरविद्या-
त्वम् । ततः समाग्यावलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावो-
ऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह । परापरिति । यच्चाहुः कर्माजडाः
केवलब्रह्मविद्यायाः कष्टं संस्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात् स्वातन्त्र्येण
पुरुषार्थसाधनत्वं नाम्नीति तदनन्तरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह ।
तथा परप्राप्तिसाधनमिति । ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो
निन्दा न स्यात् न खल्वङ्गविधानाद्य प्रधानं विनिन्द्यते । अत्र
तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्वकं पर-
प्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाह । विषयवैराग्यपूर्वकमिति । अतो
ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात् प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृस्त्वायक-
त्वमित्यर्थः । यद्युपनिषदा स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि
तदध्येतृणां सर्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्या-
शङ्क्याह । गुरुप्रसादलभ्यामिति । गुर्वनुग्रहांदिसंस्काराभवान्

दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्व-
दर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि सम्पादयितुं शक्यम् । विद्यायाः
कालविशेषाभावानियतनिमित्तत्वात् कालकर्म मङ्गोचानुप-
पत्तिः ।* यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृत्वादिति
न तत्स्थितन्यायं बाधितुमुक्तहते । न हि विधिशतेनापि
तमःप्रकाशयोरेकत्र सम्भवः शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गैः

सर्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथापि विशिष्टाधिकारिणां भवि-
ष्यतीति भावः । ननु सतन्त्रा चेद् ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजन-
साधनं न स्यात् । सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
साध्यतावगमात् तत्राह । प्रयोजनञ्चेति । स्मरणमात्रेण विस्मृत-
सुवर्णलाभे सुखप्राप्तिप्रसिद्धेः रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्य-
भयकम्पादिदुःखनिवृत्तिप्रसिद्धे च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं
प्रयोजनस्यैकान्तिकम् अतो विद्यया श्रुतिः प्रयोजनमन्वयं
विद्याया अभ्यसद् ब्रवीति । तस्मात् तत्प्रकाशकोपनिषदौ
व्याख्येयत्वं सम्भवतीत्यर्थः । यच्चाहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्यायन-
विधेरर्थावबोधफलस्य त्रैवर्णिकाधिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्यं
ब्रह्मज्ञानेऽस्यैव सर्वेषामधिकारः । ततः मर्यादमकर्मसमुद्दिष्टं
ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्राह । ज्ञानमात्र इति । सर्वस्व-
त्वागात्मकसत्यासनिष्टैव परब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति वेदो
दर्शयति । तादृशसत्यासिनां च कर्मसाधनस्याभावाच्च कर्म-
सम्भवः । आद्यमधर्मोऽपि शमदमाद्युपहृष्टितद्विद्यामन्निष्ठत्व-
मेव । तेषां शौचाधमनादिरपि तत्त्वतो नाशमधर्मा लोक-
संग्रहार्थत्वात् । ज्ञानाभ्यासेनैवाऽपावनत्वनिवृत्तिः । न हि

नैवलेरिति । एवमुक्तसम्बन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽत्यग्र-
विवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन
अदाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजमजरारोगाद्यनर्थपूर्णं
निघातयति परं वा ब्रह्म भगवत्यविद्यादिसंसारकारणद्वान्ध-
तममवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उप-नि-पूर्वस्य सदे-
रेवमर्थस्मरणात् ।

ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति श्रुत्यात् । त्रिषवण-
स्त्रानविध्यादेरन्नसत्र्यासिविषयत्वात् । अतः कर्मनिवृत्त्यै
साहित्यज्ञानस्य न कर्मण इत्यर्थः । इत्येव न कर्मसमुच्चितो
विद्या मोक्षसाधनमित्याह । विद्याकर्मविरोधाच्चेति । अकर्तुं
ब्रह्म वाचि करोमि चेति स्फुटी व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मा-
त्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि किं करिष्यति ततः समु-
च्चयः सम्भाव्य इति न याच्यमित्याह । विद्याया इति । ननु
गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासम्प्रदायप्रकर्षकत्वदर्शनाद्
गृहस्थाग्रमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादिवगम्यत इत्याशङ्क्याह ।
यत्त्विति । लिङ्गस्य न्यायोपहृंहितस्यैव भगवत्वाङ्गीकारात्
समुच्चये च न्यायाभावात् प्रत्युत विरोधदर्शनाच्च लिङ्गेन समु-
च्चयसिद्धिः । सम्प्रदायप्रवर्तकानाञ्च गार्हस्थ्यस्याभासभावत्वानु-
सन्धानेन मुहुर्मुहुर्वाधात् । यस्य न काचित् संपत्तिर्यस्य न
नास्ति किञ्च न । मिथिलायां प्रदीपायां न मे किञ्च न दृश्यत
इत्युद्गारदर्शनात् कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च विधिर्न
दृश्यत इति भावः । साधितं व्याग्रेयत्वमुपसंहरति । एव-
मिति ।

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदारम्भः ।

॥ ओं ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य
कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्ववि-
द्याप्रतिष्ठामधर्वाय ज्यैष्ठ्यपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिरुहो महान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वान-
न्यानतिशयेनेति । देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो
गुणैः प्रधानः सन् प्रथमोऽप्ये वा 'सम्बभूवामिद्व्यात्तः सम्यक्-
ज्ञातन्त्रेषेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्
मंसारिणोऽन्ये जायन्ते । योऽसावतीन्द्रियग्राह्य इत्यादि
स्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्त्तात्पादयित्वा । भुवन-
स्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये ।
न एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां
ब्रह्मविद्यां येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति विशेषणात् ।
'परमात्मविषया हि सा' ब्रह्मणा वाऽयजेनोक्तेनेति ब्रह्म-
विद्या । ता सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्

अथै कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्कायामुपनिषच्छब्द-
वाच्यविद्यार्थत्वाज्ञाच्छणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिष-
च्छब्दार्थत्वमाह । य इमामिति । आत्मभावेनेति प्रेमास्पद
तथैत्यर्थः । अनर्थपूगं क्लेशममूहं निशातयति शिथिलीकरोति
अपरिपक्वज्ञानाद् द्वितैर्जडाभिर्मोक्षमभवदित्यर्थः । ज्ञानम-
प्रतिषु यस्य वैराग्यञ्च जगत्पते । ऐश्वर्यैश्चैव धर्माश्च सह सिद्ध

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

सर्वविद्याग्रयामित्यर्थः । सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत
इति । येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतमविज्ञातं विज्ञात-
मिति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्या-
मयाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठयासौ पुत्रयानेकेषु ब्रह्मणः
सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट
इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेत अथर्वदत् ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव
ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरे अङ्गिर्नाम्ने
ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गीर्भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्य-
वाहाय सत्यवाहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे
स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात् परस्मादवरेण प्राप्तेति
परावरा परावरमर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे
प्राहेत्यनुपङ्गः ॥ २ ॥

चतुष्टयमिति स्मरणादग्निज्ञानवैराग्यैश्वर्यं सर्वानन्दानतिक्रम्य
वर्त्तत इति परिहृत्य मिदमित्यर्थः । योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः
सूक्ष्मोऽप्यङ्गः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वय-
मुदभी । स्वयमुद्भूतः शक्रशेषेणितसयोगमन्तरेणाविर्भूत इति
स्मृतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत इत्यर्थः । वाक्योत्पत्तिविष्टत्यभिधत्तं
ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यञ्जकम् । ततः सर्व-

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुप-
सन्नः पप्रच्छ । कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्य महाशालो महागृहस्योऽङ्गिरसं
भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवदथाशास्त्रमित्येतत् । उपसन्नः
उपगतः सन् पप्रच्छ । शौनकाङ्गिरसयोः सम्बन्धादर्वाग्वि-
धिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते ।
मध्यदीपकन्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्युपसदन-
विधेरिष्टत्वात् किमित्याह । कस्मिन् भगवो विज्ञाते तु
इति वितर्के भगवो हे भगवन् । सर्वे यदिदं विज्ञेयम् ।
विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिन् ज्ञाते सर्वविद्
भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवान् शौनकः तद्विशेषं विज्ञातुकामः
सन् कस्मिन्निति वितर्कयन् पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्य-
द्वया ज्ञात्वैव पप्रच्छ । मति लोके सवर्णादिसकलभेदाः
सवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा

विद्याश्चकृतयाऽऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रया अथर्वविद्या-
श्रया । अथर्वा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्या-
मुत्पत्त्यायां ज्ञातव्याभावात् सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह । सर्वविद्या-
वेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रश्नवीजमाह । कस्मिन्निति । उपादानात् कार्यस्य पृथक्-
सत्त्वाभावादुपादाने ज्ञाते तत् कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति
'ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्वत्त्वात् पप्रच्छेत्याह अथ-

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्य इति
ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥४॥

किन्त्वस्ति सर्वस्य जगद्देवस्यैककारणम् । यदेकस्मिन् विज्ञाते
सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नो-
ऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे
ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्निधेयमिति ।
नाक्षरबाहुल्यादायामभीरुत्वात् प्रश्नः सम्भवत्येव । किन्त्वस्ति
तद्यस्मिन्नेकस्मिन् विज्ञाते सर्ववित् स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच । किमित्यु-
च्यते । द्वे विद्ये वेदितव्य इति । एवं ह स्म किल यद्-
ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिना वदन्ति । की तौ
इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्म-
साधनतत्फलविषया । ननु कस्मिन् विदिते सर्वविद् भव-
तीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन् वक्तव्येऽपृष्टमाह अङ्गिरा द्वे
विद्य इत्यादिना । एष दीपः क्रमापेक्षत्वात् प्रतिषेधनस्य ।
अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषये हि
विदिते न किञ्चित्तत्त्वं नो विदितं स्यादिति निराकृत्य हि
पूर्वपक्षं पश्चात् सिद्धान्तो यक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

वेति । प्रश्नाक्षरां यस्यामाचिष्य समाधत्ते । नन्वविदिते हो-
त्यादिना । किमस्ति तदिति प्रयोगेऽक्षरबाहुल्ये नायासः स्यात्
तदभीरुतया कस्मिन्नित्यक्षरसामञ्जस्य लाघवात् प्रश्न इत्यर्थः

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदाऽथर्व-
वेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो

तत्र का अपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो-
ऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिन्द्रियज्ञानि पट्टेपाऽपरा विद्या ।
अयेदानोमियं परा विद्योच्यते यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणम-
क्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्य-
र्थत्वात् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य वेदोऽस्ति । अवि-
द्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्निर्यान्तरम् । ननु ऋग्वे-
दादिवाङ्मा तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनञ्च ।
या वेदवाङ्मा स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुट्टित्वादिष्कल-
त्वादनादेया स्यात् । उपनिषदाञ्च ऋग्वेदादिवाङ्मात्वं
स्यात् ॥ ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम् । अथ परेति
न वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् उपनिषत् । वेद्या-
क्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विव-

कल्पः सूत्रप्रत्ययः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया
अपगम एव परप्राप्तिरुपचर्यते । अविद्यापगमस्य ब्रह्मावगति-
रेवेति व्याख्यातमस्माभिः । ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वा अविद्या-
निवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरेऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिपर्याय
एवेत्याह । न च परप्राप्तेरिति । माद्वानां वेदानामपरविद्या-
त्वेनोपन्यासात्ततः पृथक्कारणाद्देवाद्यतया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं
न सम्भवतीत्यादिपतिः । नन्यति । या वेदवाङ्मा स्मृतयो

ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधि-
गम्यते ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेक्ष्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-

क्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्द-
राशिविषयक्षितः । शब्दराश्याधिगम्येऽपि यत्रान्तरमन्तरेण शुर्व-
धिगमनादिलक्षणं वैराग्यञ्च नाक्षराधिगमः सम्भवतीति
पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनञ्चेति ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्तव्यनेककारकोपसंहारद्वारेण
वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्थविन्दोच्चादि-लक्षणयोगै-
तयेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्य-
वसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्य-
तिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्ष-
रेण विशिनष्टि यत्तदद्रेक्ष्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ
संज्ञित्य सिद्धवत्परामृश्यते । यत्तदिति । अद्रेक्ष्यमदृश्यं सर्वेषां
बुद्धोन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेवैहिः प्रकृतस्य पञ्चेन्द्रिय-

याद्य काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमो निष्ठा हि
ताः स्मृता इति स्मृतेः । कुदृष्टित्वादनुपादेया स्यादित्यर्थः ।
विद्याया वेदवाङ्मत्वे तदर्थानामुपनिषदामप्युग्वेदादिवाङ्मत्वं
प्रमज्येतेत्यर्थः । वेदवाङ्मत्वेन पृथक्करणं न सम्भवति । किन्तु
वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दराश्यातिरेकाभिप्रायेणे-
त्याह । न वेद्यविषयेति । वैराग्यश्चेत्यत्र यत्रान्तरमिति शेषो
दृष्टव्यः ॥ ५ ॥

पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं
यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति-धीराः ॥ ६ ॥

द्वारत्वात् । अथाद्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं
गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः ।
न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति
वर्णा इत्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्य-
माना वर्णा यस्य तद्वर्णमन्वरम् । अचक्षुः श्रोत्रं चक्षुः
श्रोत्रश्च नामरूपवियये करणे सर्वजन्तुना तेऽविद्यमाने यस्य
तदचक्षुः श्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि चेतनावत्त्व-
विशेषणात् प्राप्तं संसारिणामिष चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणे-
र्यसाधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । पश्यत्यचक्षुः
स शृणोत्यकर्ण इत्यादिदर्शनात् । किञ्च तदपाणिपादं
कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवमग्राह्यमग्राहकश्च भूतो
नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणि-
भेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत् सुसूक्ष्मं
शब्दादिस्थूलत्वकरणरहितत्वात् । शब्दादयो ह्याकाशवायु-

कर्माज्ञानाद्विलक्षणत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह ।
यथा विधिविषय इति । अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गाच्च प्रधानपरत्व-
मपि शङ्कनीयमिति मत्वाह । यः सर्वज्ञ इति । अगुणत्वादिति
उपसर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वाच्चेति हेतुस्यातिरिक्त-
स्याभावाच्चेत्यर्थः । ब्रह्म न कारणं सहायशून्यत्वात् कुलाल-
मात्रवदित्यस्यानैकान्तिकमुत्तर्यनरामिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगती

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोपधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केश-
लोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥७॥

दीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात् सुसूक्ष्मम् । किञ्च
तदव्ययम् । उक्तधर्मत्वादेव न व्येतित्यव्ययम् । न ह्यनङ्गस्य
स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः सम्भवति शरीरस्येव । नापि
कोष्ठापचयलक्षणो व्ययः सम्भवति रात्र इव । नापि गुण-
हारको व्ययः सम्भवत्यगुणत्वात् सयात्मकत्वाच्च । यदेवं
लक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां
परि सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीराः धीमन्तो
विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते सा परा
विद्येति संसुदायार्थः ॥ ६ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तम् । तत्कार्यं भूतयोनित्वमित्युच्यते
प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्ध कर्णनाभिर्भूताकीटः
किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यति-
रिक्तान् तन्तून् वह्निः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च
गृह्णाति स्वात्मभावमेवापादयति । यथा च पृथिव्यामोपधयो
ब्रीह्यादिस्थावरान्ताः स्वात्माव्यतिरिक्ता एव भवन्ति । यथा

नोपादानं तदभिन्नत्वात् स्वरूपस्यैवेत्यनुमानान्तरम्यानैका-
न्तिकत्वमाह । यथा च पृथिव्यामिति । जगत्तन्त्रोपादानं
तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विलक्षणं तत्तदुपादानकं न भवति ।
यथा घटो न तन्तूपादानक इति । अस्य व्यभिचारमाह ।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चावृ-
त्तम् ॥ ८ ॥

सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात् केशलोमानि केगाद्य-
लोमानि च सम्भवन्ति विलक्षणानि । यद्यैतद्दृष्टान्तस्तथा,
विलक्षणं सलक्षणञ्च निमित्तान्तरानपेक्षाद्योक्तलक्षणादक्ष-
रात् सम्भवति समुत्पद्यत इह समारमण्डले विष्वं समस्तं
जगत् । अनेकदृष्टान्तो पादान्तान्तु आस्वार्यप्रबोधनार्थम् ।
यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विष्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न
युगपद्ब्रह्मसृष्टिप्रवेपवदिति ॥ ७ ॥

क्रमनियमविवचार्योऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञाने-
नोत्पत्तिविघ्नघ्नतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयते उपचीयते
उत्पादयिषदिदं जगद्दुरभिव बीजमुच्छून्वतां गच्छति पुत्र-
मिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्ति-
विज्ञानवत्सयोपचितास्ततो ब्रह्मणोऽन्नम् । अद्य ते भुज्यत
इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां चिकीर्षितावस्थारूपे-

यथा च मत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्तेऽनुमानानामनेका-
निकत्वं योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह । अनेक-
दृष्टान्तेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवे-
रुपलभ्यत इति साधारणोऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्या-
शङ्क्याह । अचिकीर्षितेति । कर्माऽपूर्वममवायिभूतसूक्ष्मव्या-

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते ॥ ८ ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

नाभिजायते उत्पद्यते । ततश्चाव्याकृतादगाचिकीर्षितायस्या-
तोऽन्नात् प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठित-
जगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजाद्भूतो जग-
दात्माभिजायत इत्यनुसङ्गः । तस्माच्च प्राणात्मनो मन-
आस्यं सङ्कल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततो-
ऽपि सङ्कल्पाद्यात्मकत्वात्मनः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूत-
पञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्याद्भूतपञ्चाकादण्डं क्रमेण
सप्तलोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण
कर्माणि । कर्मसु च निमित्तभूतेष्वमृतं कर्मजं फलम् ।
यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत् फलं
न विनश्यतीत्यमृतम् ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमुपजिहीर्षुर्मन्यो यक्ष्यमाणार्थमाह । य उक्त-
लक्षणोऽचराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः ।

कृतमिति केचित् । न तस्य प्रति जीवं सिद्धत्वाद्दीश्वरत्वोपपत्ति-
त्वासम्भवात् । सामान्यरूपेण सम्भवेऽपि पृथिव्यादिमामान्यानां
बहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापाताज्जाद्य-सहामाया-
रूपेणैव सम्भवेऽपि न कर्मापूर्वसमवायित्वम् । तस्याकारकत्वाद्
बुद्ध्यादीनामिव कारकत्वाभिधानात् । कारकावयवेष्वेव क्रिया-
समवायाभ्युपगमात् । किञ्च न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्व

विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं 'ज्ञान-
विकारमेव सर्वज्ञलक्षणं तपो नायासलक्षणं' तस्माद्यथोक्तात्
सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते ।
किञ्च नाभामौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूप-
मिदं शुक्लं नीलमित्यादि । अग्नश्च ब्रीहियवादिलक्षणं जायते
पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

इति मुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

पृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्य पञ्चीकृतभूतपञ्चकप्रकृतित्वं न स्यात् ।
तुभ्याम्ब्रह्मभूतमर्गादिसंस्कारासदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्व-
मव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाम्युपगन्तव्यम् । पूर्वस्मिन् कल्पे
हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृष्टं ज्ञानं कर्म च येनानुष्ठितं तदनु-
ग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्थाकारेण विवर्तते ।
स च जीवस्तदयस्याभिमानो हिरण्यगर्भं उच्यत इत्यभि-
प्रेत्याह । ब्रह्मण इति । ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधि-
ष्ठितं विशिष्टं जगद्व्यष्टिरूपं तस्य साधारणः समष्टिरूपः
सुवसवज्ञक इत्यर्थः । समष्टिरूपं विवक्षितम् । व्यष्टिरूपस्य
लोकसृष्टिरुत्तरकालत्वाद्दृश्यमाणस्याविद्याविवरणन्यारम्भार्थमुक्तः
परविद्यासुवार्थापमहार इत्यर्थः । सामान्येनेति । समष्टिरूपेण
मायास्येनोपाधिनेत्यर्थः । विशेषणेति व्यष्टिरूपेणाविद्यास्ये-
नोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्वसोपाधिस्तत्
सष्टद्वयं सतीत्यधिदैवमध्यात्मञ्च तत्त्वाभेदः सूचितः । सष्टत्वं
प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धम् । सष्टत्वे तपोऽनुष्ठानं वक्तव्यम् ।
ततः संसारित्वं प्रमज्येत इत्याशङ्गाह । यस्य ज्ञानमयमिति ।
सत्त्वप्रज्ञानमायाज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं

तदेतत्सत्त्वं मन्तेषु कर्माणि कवयो यान्य-
पश्यन्तानि वेतायां बहुधा मन्त्र तानि । तान्या-

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्या-
दिना यत्तदहोऽस्यमित्यादिना नामरूपमन्त्रं जायत इत्यन्तेन
ग्रन्थेनोक्तलक्षणमन्त्रं यथा । विद्यायाऽधिगम्यते इति परा
विद्या सविशेषेणोक्ता । अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवे-
क्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यत । तत्रापरविद्या-
विषयः कर्त्तादिमाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो
दुःखस्वरूपत्वादयातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः । सामर्थ्येन नदी-
स्रोतोवदवच्छेदरूपसम्बन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्या-
विषयोऽनादीनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्म-
प्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽह्य इति । पूर्वं तावदपरविद्याया
विषयप्रदर्शनार्थमारभ्यः । तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोपपत्तेः ।
तथा च यच्छति । परीक्ष्य लोकान् कर्मचितानित्यादिना ।
न ह्यप्रदर्शितं परीक्ष्योपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत् सत्य-
मयितयम् । किन्तुमन्त्रेष्वृग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोता-

सृज्यमानं सर्वपदार्थाभिन्नत्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूप प्रजा-
पतीनामिवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमखण्डभाष्यटीका ।

अनादिस्वपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात् प्रागत्यन्तासम्भ-
वात् प्रत्येकं शरीरिभिर्जातव्यो दुःखरूपत्वादित्यनेन । यदाहु-
रेकाजीपजादिनः एकास्तेतन्ममेकायेवाविद्यया बद्धं ससरति ।

चरयं नियतं सत्यकामा एषः वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥ १ ॥

द्योनि मन्त्रं च प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वशिष्ठादयो
यान्यपश्यन् दृष्टवन्तः । यत्तदेतत्कृत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधन-
त्वात् तानि च वेदविहितान्युपिष्टानि कर्माणि त्रेतायां,
त्रयो संयोगक्षण्यायां होत्राध्वर्य्वोहावप्रकाराद्यामधिकरण-
भूतायां बहुधा बहुप्रकारां सन्ततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः
क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तानि अतो यूयं
तान्याचरय निर्वर्त्तयय नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूत-
कर्मफलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं यथा मन्या मार्गः
सुकृतस्य स्वयं निर्वर्त्तितस्य कर्मणो लोके फले निमित्तं
लोकान्ते दृश्यते भुज्यते इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं
तन्प्राप्तये एष मार्ग इत्यर्थः । यानि यान्यग्निहोत्रादीनि
सध्यविहितानि कर्माणि तान्येव मन्याऽवश्यफलप्राप्ति-
साधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

तदेव कदाचिन्मुच्यते नाऽस्मदादीनां बन्धमोचौ स्त इति तद-
धाम्नं भवति । श्रुतिवहिष्कृतत्वात् । सुषुप्तेऽपि क्रियाकारक-
फलभेदस्य प्रहारं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य ततो विज्ञेय-
माह । सामस्येनेति । सोपाध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणे-
नात्यन्तिकप्रहाणं विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽपश्यरहितः ।
अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च
विषयो प्रदर्शं पूर्वमपरविद्याया विषयदर्शने श्रुतेरभिप्राय-

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।
तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेच्छ्रद्धया
हुतम् ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत् प्रथमं प्रदर्शयते प्रदेर्गनार्थ-
मुच्यते । सर्वकर्माणां प्रायस्यात् । कथम् । यदैव धनैरभ्या-
हितैः सम्यगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चक्षति अर्च-
स्तदा तस्मिन् काले लेलायमाने चक्षत्यर्चिष्याज्यभागा वा-
ऽऽज्यभागयोरन्तरेण मध्ये आवापस्थाने आहुतीः प्रतिपाद-
येत् प्रक्षिपेद्देयतामुद्दिश्य । अनेकाहःप्रयोगापेक्षयाऽऽहुती-
रिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतीप्रक्षेपादिलक्षणकर्म-
मार्गो लोकप्राप्तये पन्थाः । अथवाहुतं तस्य च सम्यक्-
चरणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥

माह । पूर्वं तावदिति । यदीष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा
वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्साधनत्वाव्यभि-
चार । सत्यत्वं न स्वरूपाबाधत्वं भूवा ह्येते इत्यादिना
निन्दितत्वात् स्वरूपबाधत्वेऽपि चार्थक्षियामामर्शं सप्तकामि-
न्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याह । तदेतत् सत्यमिति । ऋग्वेद-
विहित पदार्थो होत्रम् । यजुर्वेदविहित आध्वर्यवम् । साम-
वेदविहित ओजावम् । तद्रूपायां वेतायामित्यर्थः ॥ १ ॥

सत्यवाप्ता मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यान-
मयुक्तम् । एष च पन्थाः सुकृतस्य लोक इति स्वर्गफलसाधनत्व-
विषयशेषविरोधादित्याहुयनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयो राज्य-

यस्याग्निहोत्रमदर्शमर्षौर्णमाममचातुर्मास्य-
मनाग्रयणमतिथिवर्जितञ्च । अहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनन्ति ॥३॥

कुर्यम् । यस्याग्निहोत्रविशेषोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन
कर्मणा वर्जितम् । अग्निहोत्रविशेषोऽव्ययकर्त्तव्यत्वाद्दर्शस्य ।
अग्निहोत्रसम्बन्धमग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तदन्वितं
मानमित्येतत् । तथाऽर्षौर्णमाममित्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशेषे
पणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्राद्वत्त्वाविशिष्टत्वाद्दर्षौर्णमासं
र्षौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यश्चातुर्मास्यकर्मवर्जि-
तम् । अनाग्रयणं शरदादिकर्त्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य ।
तथाऽतिथिवर्जितञ्चातिथिपूर्जनञ्चाहव्यजन्यक्रियाणामस्य स्वयं
सम्यग्ग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवैश्वदेवकर्मवर्जितं
हव्यमानसम्यविधिना हुतं न यथा हुतमित्येतत् । एवं
हुमभ्यादितमग्निहोत्रादुपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते
आसप्तमान् सप्तममहितोस्तस्य कर्तुं लोकान् हिनस्तीत्यास-
मात्रफलत्वात् । सम्यक्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणाम-
रूपेण भूरादयः सत्त्वान्ताः सप्तलोकाः फलं प्राप्नुयते । ते

भागाविज्येते अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपूर्णमासे ।
तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठेयन्ते । तन्मध्यमावापस्यानमुच्यते ।
अग्निहोत्राहुत्योर्हित्व प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये
स्वाहेति प्रातः । अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति मायम् ।
तत्कथमग्निहोत्रं प्रकथ्याहुतीरिति बहुवचनं तत्राह । अनेकाह

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता
या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च
देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा ॥ ४ ॥

एतेषु यच्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहु-
तयो ह्याददायन् । तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

लौका एवभूतनाग्निहोत्रादिकर्मणा अप्राप्यत्वा हिंस्यन्त
इवायासमाव्रन्त्वथभिचारीत्यतो दिनस्तौत्युच्यते । पिण्ड-
दानाद्यनुग्रहेण वा भग्न्यध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः
पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्तलोका उक्तप्रकारेणाग्नि-
होत्रादिना न भयन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च
सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना
दहनस्य जिह्वाः । अग्नेर्हविराहुतिप्रसन्नार्या एताः सप्त
जिह्वा ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभिर्देषु योऽग्निहोत्री चरत्वग्निहोत्रादि
भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालञ्च यम्य कर्मणो यः

इति । अनेकेष्वहं सु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्वर्यः । दर्श-
पूर्णमासस्याग्निहोत्राद्वत्वे प्रमाणाभावात् कथं तदकरणमग्नि-
होत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य यावज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रियो-
ऽप्यस्य कर्तव्यत्वात् तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषणम् ।

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य
रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभि-
वदन्त्योऽर्चयन्त्या एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्म-
लोकः ॥ ६ ॥

कालस्तत्कालं यथाकालं यजमानमाददायत्राददाना आहु-
तयो यजमानेन निर्वर्त्तिता अग्निं नयन्ति प्रापयन्त्येता
आहुतयो ये इमा अग्नेन निर्वर्त्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा
रश्मिद्वारेरित्यर्थः । यत्र यस्मिन् सर्गं देवानां पतिरिन्द्र
एकः सर्वानुपयधिवसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एहो-
हीत्याहुतयः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किञ्च प्रियामिष्टां
वाचं सुत्वादिलक्षणाभिवदन्त्य उच्चारयन्त्यः पूजयन्त्यस्यैष
धो गुप्ताक पुण्यः सुकृतो यथा ब्रह्मलोकः फलरूपः एवं
प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः
प्रकरणम् ॥ ६ ॥

अरदादिषु नूतनावेन कर्त्तव्यमाययणं कर्मा । अदस्य वैश्वदेव-
मिति विशेषणम् । वैश्वदेवस्याग्निहोत्वानामहत्वेऽप्यवश्यकर्त्तव्य-
त्वादित्यर्थः पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रयाणां सुपकरोति ।
यजमानपुत्रादीनाञ्च त्रयाणां आसादिदानेन । ततो मध्य
वर्त्तिना यजमानेन सम्बध्यमानः पूर्वं त्वय उत्तरे च त्वयो
गृह्यन्त इत्याह । पिण्डदानादीति । आहुतयो यजमानं
वहन्तीति सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रुत्वा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्त-
मवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यान्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः
परिण्डितस्मन्यमानाः । जड्वन्यमानाः परियन्ति
मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाम्बाः ॥ ८ ॥

एवञ्च ज्ञानरहितं कर्मतापत्फलमविद्याकाम्यकर्मकार्य-
मतोऽसारं दुःखमूलमिति निन्द्यते । श्रुत्वाविनाशिन इत्यर्थः ।
हि यस्मादेते अदृढा अस्विरा यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि
यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्त्तका अष्टादशाष्टादशसंज्ञकाः । षोडश-
त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्षष्टादश एतदाश्रया उक्तं कथितं
शास्त्रेण । येष्वष्टादशस्वरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म ।
अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशानामदृढतया श्रुत्वात्
श्रवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुण्डविनाशादिवत्
क्षीरदध्यादीनां तत्स्थाननाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेय
इति येऽभिनन्दन्त्यभिष्टयन्त्यविवेकिनो मूढाः अतस्ते जरा
मृत्युश्च परामृत्युं किञ्चित् कालं सर्गे मित्वा पुनरेवापि यन्ति
भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्त्तमाना अविवेकप्रायाः
स्वयं ययमेव धीरा धीमन्तः परिण्डिता विदितवेदितव्याद्येति

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञास्ते यज्ञरूपाः । वय-

अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था
इत्यभिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेलातुराः क्षीणलोकाश्चावन्ते ॥ ८ ॥

इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेद-
यन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वैमं
लोकं हीनतरश्चाविशन्ति ॥ १० ॥

मन्यमाना आत्मानं मन्भावयन्तस्ते च जहन्न्यमाना जरा-
रोगाद्यनेकानयैर्घातैर्हन्यमाना भृशं पीड्यमानाः परित्यज्य
विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वादन्वेनैवाचक्षुष्कैर्गैव नीय-
मानाः प्रदृश्यमानमार्गा यथा लोकेऽस्या अक्षिरहिता गर्त्त-
कण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्त्तमानाः वयमेव
कृतार्थाः कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमानं कुर्वन्ति
बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्
कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कारुण्येनातुरा दुःखार्ताः
सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकाश्चावन्ते ॥ ८ ॥

इष्टापूर्त्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्त्तं वापो-
क्षूपतडागादि स्मार्त्तं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थ-
साधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदात्मज्ञानाख्य श्रेयः

मरेति तत्त्वदर्शुपदेशानपि चतया समनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

कं सुखं न भवतीत्येकं दुःखं तत्र विद्यते यच्चिन्नसौ नाकः ।

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता
विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः । सूर्य्यद्वारेण ते
विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्य-
यात्मा ॥ ११ ॥

साधनं न वेदयन्ति न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुवधादिषु
प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने
सुस्रुते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकां
मानुषमस्माद्वीनतरं वा तिर्य्यङ् नरकादित्यक्षयं यथाकर्मशेषं
विशन्ति ॥ १० ॥

ये पुनर्ज्ञानयुक्तास्तद्विपरीतयानप्रस्थाः सत्यासिनश्च तपः-
श्रद्धे हि तपः स्वाययविहितं कर्म । यत्रा हिरण्यगर्भादि-
विप्रया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेयन्तेऽरण्ये वर्त्त-
मानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो
गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्षचर्यां चरन्तः परि-
ग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य इति सम्बन्धः । सूर्य्यद्वारेण
सूर्य्येऽपि लक्षितेनोत्तरायणेन यथा ते विरजा विरजसः
क्षीणमुखपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रकर्षेण यान्ति यत्र
यस्मिन् सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो
ह्यव्ययात्मा अथयस्वभावो यावत्ससारः स्थायी । एतदन्तानु
मसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । नन्वेतं मोक्षमिच्छन्ति केचिन्न
ह्येव सर्वे प्रविलीयन्ते कामास्ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
मुक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्तीति । श्रुतिभ्यः प्रकरणश्च ।

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणी
निर्वेदमायान्नास्त्यक्तः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं

अपरविद्याप्रकरणो हि प्रवृत्तेन ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति
विर्जस्वत्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधन-
तत्त्वण क्रियाकारकफलभेदभिन्नं द्वैतम् । एतावद्विरण्यगर्भ-
प्राप्त्यवसानम् । तथाच श्यावराद्यां संसारगतिमनुक्रामताम् ।
ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानध्यक्तमेव च । उत्तमां
सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति ॥ ११ ॥

अथेदानीमस्मात् साध्यसाधनरूपात् सर्वस्मात् संसाराद्
विरक्तस्य विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते । परीक्ष्य
यदेतद्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविकविद्याकामकर्म-
दोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवत् एव पुरुषं प्रति-
विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताय लोका ये दक्षिणोत्तरमार्ग-
लक्षणाः फलभूता ये च विहिताकारणप्रतिषेधातिक्रमदोष-
माध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्त्रानेतान् परीक्ष्य प्रत्यचानु-
मानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य लोकान् संसार-
गतिभूतानव्यक्तादिस्यावराक्तान् व्याकृताव्याकृतलक्षणात्
भोजादुत्पदितग्नितरोत्पत्ति-निमित्ताननेकानर्घशतमहस्रसङ्कु-
मान् कदलोगर्भवदसाराम्नायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकार-

केशनकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानमहितायमकर्मिणां
फलं संसारलोचरमेव दर्शयति । पुनर्ज्ञानयुक्ता इत्यादिना ।

स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्म-
निष्ठम् ॥ १२ ॥

स्वप्रजनबुद्बुदफेनसमान् प्रतिक्षणध्वंसान् पृथतः कृत्वाऽविद्या-
कामदोषप्रवर्त्तितकर्मचितान् धर्माधर्मेनिर्वर्त्तकानित्येतद्
ब्राह्मणम्येय विज्ञेयतोऽधिकारः । सर्वत्वागेन ब्रह्मविद्याया-
मिति ब्राह्मणग्रहणम् । परोक्ष लोकान् किं कुर्यादित्युच्यते ।
नियंदं निःपूर्वा विदिरत् वैराग्यार्थं । वैराग्य-
मायात् कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह
संमारे नास्ति कश्चिदप्युक्तः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः
कर्मचिताः कर्मचितत्वाच्चानित्याः । न नित्यं किञ्चिदस्ती-
त्यभिप्रायः । सर्वन्तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतु-
र्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्णेमुत्पाद्यमाप्य संस्कार्यं यिकार्यं
वा नातः परं कर्मणां विषयोऽस्ति । अहञ्च नित्येनानृतेनाभ-
येन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्यो न तद्विपरीतेन । अतः
किं कृतेन कर्मणाऽऽयासबाहुन्येनानर्थासाधनेनेत्येवं निर्विणो-
ऽभयं गियमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विज्ञेयेणाभिगमार्थं
स निर्विणो ब्राह्मणो गुरुमेवाचार्यं श्रमदमदयासम्पन्नमधि-
गच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न

परस्ये स्त्रोजनामक्षीर्णं देशे मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रवि-
लयं मर्यात्तमव्यञ्जं दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु देश-
परिच्छिन्नफलं ततो न भोक्ष इत्याह । इहेवेति । ब्रह्मा
चतुर्मुखः । विश्वसृजः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः । धर्मो

तस्मै स० विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्त-
चित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद
सत्त्वं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ।

इति प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १॥

कुर्यादित्येतदुरुमेवेत्यवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्धार-
गृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसम्पन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा
सर्वकर्माणि केवलेऽहये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं
ब्रह्मनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यावत् । न हि कर्मणि ब्रह्मनिष्ठा
सम्भवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं शुरुं विधि-
बदुपसन्नः प्रमाद्य वृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वान् शुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथा-
शास्त्रमित्येतत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदीपाय । शमान्वि-
त्ताय धाम्नेन्द्रियोपरमेष्ठे च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् ।
येन विज्ञानेन यथा विद्यया च परयाऽक्षरमद्रेत्यादिविशेषणं
तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात् पुरिगयनाच्च सत्यं तदेव

यमः । महान् सूत्रास्ता । अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः ।
मात्स्विकीं सत्परिणामज्ञानमहितकर्माफलभूतामित्यर्थः ।
ऐहिककर्माफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमभित्यं कृत-
कत्वाद्वटयदित्यनुमानमासुप्तिकनाशविषयम् । तदप्येह कर्मा-
जितो लोकाः क्षीयन् इत्याद्यागमस्मृतिरनित्यत्वेन सर्वात्मनाव-
धार्येत्यर्थः । नैतादृशं ब्राह्मणम्यास्ति वित्तम् । यथैकता सन्मता

तदेतत्सत्यं यथा मुदीप्तात् पावकाद्वि-
स्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथा-

परमार्थ-स्वाभाव्यादक्षरत्वाच्चरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च वेद
विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावग्रीवाच्च प्रवृत्त्या-
दित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्थायप्राप्तमिष्य-
निस्तारणमविद्यामहोदधेः ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयखण्डभाष्यम् ।

इति प्रथममुण्डकभाष्यं पूर्णम् ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्-
सारो यस्मान्मूनादक्षरास्तभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं
पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स यज्ञव्य इत्युत्तरो
ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं
तदापेक्षिकम् । इदन्तु परविद्याविषयं परमार्थतः सत्त्व-
क्षणत्वात् । तदेतत् सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्या-

इति स्मृतेः । ब्राह्मणस्येवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणाम-
रहितेनाचलेन स्थन्दरहितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी ।
समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् । अक्षरणादित्यवयवान्यथा-
भावलक्षणपङ्क्तिमशून्यत्वात् अक्षतत्वादित्यवयवावेत्यगतीर-
त्वादिकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयखण्डभाष्यटीका ॥ २ ॥

इति प्रथममुण्डकभाष्यटीका ॥ १ ॥

क्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि
यन्ति ॥ १ ॥

विषयत्वाच्चानृतमितरत् । अत्यन्तपरोक्षत्वात् । कथं नाम
प्रत्यक्षबुद्धेरं प्रतिपद्येरविति दृष्टान्तमाह । यथा सुदी-
प्तात् सुष्ठुदीप्तादिवात् पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अन्यवयवाः,
सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ति निर्गच्छन्ति स्वरूपा अग्नि-
सलक्षणा एवं तथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधि-
भेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा ई सोम्य भावा जीवा आका-
शादिवद्वटादियरिच्छिन्नाः सुपिरभेदात् घटाद्युपाधिभेदमनु-
भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिभेदमनुप्रजायन्ते
तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनु-
व्रज्यन्ते घटादिविलयमन्विव सुपिरभेदाः । यथाऽऽकाशस्य
सुपिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वद-
क्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्ति-
प्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

इ विद्ये वेदितव्य इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन
प्रपञ्च परविद्यासत्त्वता प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह ।
अपरविद्याया इत्योदिना । कर्मणोऽपि प्रागसत्यत्वमुक्तं तद-
दिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह । यदपरविद्याविषयमिति ।
विपीयते विशेयते विद्याऽनेनेति । व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य
वस्तुपरत्वात्पुंसकलिङ्गत्वं परमार्थतः सङ्गक्षणादत्यन्तावाध्य-
त्वादित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति शास्त्रैकगम्यत्वादपूर्वबुद्ध-

दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो

नासरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात् स्वरविकारापेक्षया परादक्षरात् परं यत् सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैवं स्वरूपः माकाशस्यैव सर्वमूर्त्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान् स्वयं ज्योतिष्ठात् । दिवि वा स्वात्मनि भयोऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्त्तः सर्वमूर्त्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरि श्रयो वा । दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्त्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित् स्वतोऽजस्र जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदादेर्वायुादि । यथा नभःसुपिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात् तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिपिहा भवन्ति । स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्षयो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु स प्राणः सुमनाः सेन्द्रियः सविषयः

• •

ब्रह्मणप्रत्यक्षं न मन्भवति साक्षात्काराधीनञ्च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन् मुमुक्षुव इत्यभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरैकत्वे दृष्टान्तमाह । यथा सुदीप्तादिति । एकत्वे सति प्रत्यग्रूपम्यापरोक्षत्वादब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति । घटैकदेशप्रत्यक्षवदित्यर्थः । यथा विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विष्णुर्जिह्वेष्ववयवत्वादिव्यवहारः स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात् तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः
परः ॥ २ ॥

इव प्रत्यक्षभासंते तन्मन्मादिमदिवाकाशं तथापि तु स्वतः
परमार्थदृष्टो नाम प्राणो विद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवायव-
नार्त्तको वायुर्यस्मिन्न विद्यते असावप्राणः । तथाऽमना
अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्सङ्ख्यायात्मकं मनोऽप्यविद्यमान
यस्मिन् सोऽयममना अप्राणो ह्यमनायेति । प्राणादिवायु-
भेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा बुद्धिमनसो बुद्धीन्द्रि-
याणि तद्विषयाश्च प्रतिपिडा वेदितव्याः । यथा नृत्यन्तरे
ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माच्चैव प्रतिपिडोपाधिरद्वय-
स्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षराक्षाररूपबीजोपाधिलक्षित-
स्वरूपात् सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात् परं
तदुपाधिलक्षणमव्याकृतारत्यमक्षरं सर्वविकारम्यस्तस्मात्

अक्षरस्यापि जीवीत्यतिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्त
मेकत्वसिद्धयर्थम् । तत्त्वतः स्तुतिनिमित्तनैमित्तकभावोऽपि
नास्तीत्याह नामरूपबीजभूतादिति । देहापेक्षया यदाह्या
भ्यन्तरश्च प्रसिद्ध तेन सह तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तते
इति सवाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्वात्मत्वात् तदव्यतिरिक्त
निमित्ताभावादतोऽज इत्यर्थः । जायते अस्ति विप्ररिणमबे
ब्रह्मते अप्रचीयते विनश्यतीत्येवामादिभावविकाराणां तात्पर्यं
मज्जशब्दस्याह । सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां प्राणादि
मत्त्वात् तदात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि प्राणादिमत्त्व प्राप्त तन्निवर्त-
यति । यद्यपीत्यादिना । स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्ति-

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥३॥

परतोऽक्षरात् परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तद-
काशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमीतश्च प्रीतश्च । दक्षं पुन-
रप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः
पुरुष इव स्वेनात्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्य-
मानेन प्राणादिमत्त्वं भवेत्तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः
सन्ति । अतोऽप्राणादिमान् परः पुरुषः ॥ २ ॥

यथाऽनुत्पन्ने पुत्रे अपुत्रो देवदत्तः कथं ते न मन्ति
प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेव पुरुषाब्रामरूपबीजोपाधि-
नक्षिताज्जायते उत्पद्यतेऽपिद्याविषयविकारभृतो नामधेयो-
ऽनृतात्मकः प्राणः । वाचारम्भण विकारो नामधेयमिति
श्रुत्यन्तरात् । न हि तनाविद्याविषये गुणानृतेन प्राणेन

विशेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्वीजं ब्रह्म तस्योपाधि-
तया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या गमित स्वरूपमस्येति
तथोक्तम् । तस्मादुपाधिरूपात् तद्विगिष्टरूपाच्च यतोऽक्षरात्
पर इति सम्बन्धः । कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य वरत्वमित्या-
काङ्क्षायामाह । सर्वकार्येति । कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम् । तत्
कारणत्वेन गम्यमानत्वाभावात्तत्त्वं परम् । योक्तिकबाधाद-
निर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम् । तदुक्तं गीतायाम् ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्तन्यः
परमात्मेत्युदाहृत इति ॥ २ ॥

समाश्रित्य परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण पुत्रत्वम् ।
 एव मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते ।
 तस्मात् मिहमम्य निरुपचरतमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा
 च प्राणोत्पत्तेः परमार्थतोऽमन्तस्तथा प्रणीनार्थेति द्रष्टव्या
 यथा करुणानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि
 भूतानि स्वमाकाशं वायुर्बाह्य आवहार्दिभेदः । ज्योतिरग्निः ।
 आप उदकम् । पृथिवी धरित्री विज्ञेय सर्वस्य धारिणी ।
 एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुण-
 सहितान्येतस्मादेव जायन्ते । सद्देवतः परविद्याविषयमक्षरं

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं गृहमविकल्पं ब्रह्म तत्त्वज्ञाना-
 जीवानां कैवल्यं तदेव मायाप्रतिबिम्बितरूपेण कारणं भवतो-
 त्यह । यस्मादेवेति । प्राणोत्पत्तेरुहं तर्हि सा प्राणत्वमात्मनो
 भविष्यतीति शङ्कानिष्ठत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणस्य विगेषण-
 माह । अविद्याविषय इति । नामधेयमिति वाङ्मात्रो न वस्तु-
 क्तत इत्यर्थः । प्राणादीनां य उत्क्रमोपक्रमेण बाध्यते । गताः
 कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा इति । भूतेषु त्वयश्वणेन प्राणानां
 भीतिकत्वावगमाद् भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्पत्तिर्द्रष्टव्येत्यभिमुख-
 मागच्छन् वायुः प्रवहः पुरतो गच्छन् प्रवह इत्यादिभेदः शब्द-
 स्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरगुणा येषां तानि तयोक्तानि । यथा
 शुकतन्त्रवस्थापचादन्वयिकारणाज्जायमानः पटः शुकगुणो
 जायते तथाकाशवस्थापचाद् वज्रगुणो जायमानो वायुराकाश-
 गुणेन शब्देनान्वितो जायते । तथैव वायुभावापचाद् वज्रगुणो-
 ऽग्निसाधुणेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यम् । ननु सूक्ष्माणि
 भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते अनन्तरं तासां विवृतं विवृतमेकैक-

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे
वाग्विवृतांश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विष्व-
मस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येय सर्वभूतान्तरात्मा ॥४॥

निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिना मूर्तेः शोभा
पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण यत्तद्व्यमिति प्रकृते सङ्केपविस्त-
रोक्तो हि पदार्थः सुखादिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्ति-
र्यदति ॥ ३ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणादिरख्यगर्भाज्जायतेऽस्यान्तर्विराट्
स तत्त्वान्तरिचतत्त्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत
एव तन्मयश्चेत्येतदर्थमाह । तच्च विगिनष्टि । अग्निर्भुलोकः ।
असौ वायु लोको गौतमाग्निरिति श्रुतेः । मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं
शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति । चन्द्रसूर्यौ यस्येति

मकरोदिति । पञ्चीकरणोपलक्षणार्थं विवृत् करणश्रुतेः पञ्चा-
त्मकत्वमयगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य गुणवत्त्वं वर्णितमन्यत्र
कथमिह पञ्चीकरणमनादृत्य प्रथमसर्गेण वाऽऽकाशस्यैकगुणत्वं
यायोर्हि द्विगुणत्वं तैजसस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्यम् ।
भूतमर्गं तात्पर्याभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुध्यते । न
ह्येतत् प्रतिबद्धं किञ्चित् फलं श्रूयते । अतएव गुणगुणीभावो
ऽपि न वैशेषिकपक्षवदिह विवर्जितः । किन्तु राज्ञोः शिर-
इति तदव्यपदेगमात्रम् । विस्तरेण त्वन्वकार्यपर्यन्तं तेन
तेनाकारेण ब्रह्मैव विवर्त्तित इति प्रपञ्च्यते । ततोऽतिरिक्त-
स्याणुमात्रस्यामश्वत्तमिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भव-
तीति प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्
पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान् रेतः
सिञ्चति योषितायां वह्नीः प्रजाः पुरुषात्
सम्प्रसूताः ॥ ५ ॥

सर्वत्रानुमङ्गः कर्त्तव्यः । अन्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य
यस्येति विपरिणामं कृत्वा दिग्गः श्रोत्रे यस्य । वाग्विब्रता
उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदाः । यस्य वायुः प्राणो यस्य
हृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् । सर्वं
ज्ञानःकरणविकारमेव जगन्नस्यैव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् ।
जागरितेऽपि तत एवाग्निविष्कुनिहवद्विप्रतिष्ठानात् । यस्य
च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथम-
शरीरो वैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा । स
हि सन्भूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा
पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव
शुक्लात् प्रजायन्त इत्युच्यते ॥ ४ ॥

तस्मात् परस्मात् पुरुषात् प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः ।
स विशेयते । यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण
हि द्युलोकं समिध्यते । ततो हि द्युलोकादग्निनिष्पन्नात्
सोमात् पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः मन्भवति । तस्माच्च पर्जन्या-
दोषधयः पृथिव्यां भवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नी हुताभ्यः

सर्वेषां भूतानामिति पञ्चमहाभूतानामन्तरात्मा स्थूलपञ्च-
भूतशरीरे हि विराडित्यर्थः । पञ्चाग्निद्वारेणेति द्युपर्जन्य-

तस्मादृचः साम यजुंषि दीक्षा यज्ञाश्च
सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । सम्वत्सरश्च यजमानश्च
लोकाः सोमो यत्र पचते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

पुमानग्नीरेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाग्नी
स्त्रियामिति । एवङ्क्रमेण बद्धीर्वद्धः प्रजाः ब्राह्मणाद्याः
पुरुषात् परस्मात् सम्भसूताः समुत्पन्नाः । किञ्च कर्मसाध-
नानि फलानि च तस्मादेवेत्याह ॥ ५ ॥

कथं तस्मात् पुरुषादृचो नियताक्षरपादावसानाः गाय-
त्रादिच्छन्दो विशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साम-
भक्तिकञ्च स्तोभादिगीतिविशिष्टम् । यजुंष्यनियताक्षरपदा-
वसानानि वाक्यरूपाणि एवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा
मौञ्ज्यादिलक्षणकर्तृनियमविशेषाः । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रा-
दयः । क्रतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्व-
स्वान्ताः । सम्वत्सरश्च कालकर्माङ्गे । यजमानश्च कर्त्ता ।
लोकास्तस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते । सोमो यत्र येषु
पचते पुनाति लोकान् यत्र येषु सूर्यस्तपति ते च दक्षिणाय-
नोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विदद्विद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निदृष्टेः श्रुत्यन्तरप्रचोदितत्वात्तद-
द्धारिणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पाञ्चभक्तिकमिति हि द्वारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्याः
पञ्च भक्तयोऽवयवा यस्य तयोक्तम् । सामभक्तिकमिति हि द्वार-
प्रस्तावाद्युद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधानाख्याः सप्त भक्तयो यस्य

तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या
मनुष्याः पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ
तपश्च अडा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः
समिधः सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति
प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

तस्माच्च पुरुषात् कर्माद्भूता देवा बहुधा वस्वादिगण-
भेदेन सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः
कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्यारण्याः । वयांसि पक्षिणः ।
जीवनद्य मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ व्रीहियवौ हवि-
र्या । तपश्च कर्माद्भूपुरुषसंस्कारनक्षत्रं स्वतन्त्रं फल-
साधनम् । अडा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगविस्त-
प्रसाद आस्तिक्यबुद्धिः । सत्यमदृतवर्जितं यथाभूतार्थ-
वचनज्ञापीडाकरम् । °ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः । विधि-
चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किञ्च सप्तशीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात् प्रभवन्ति ।
तेषाञ्च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वस्वविषयावद्योतनानि । तथा
सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः ।

तथोक्तम् । स्तोमोऽर्थशून्या घर्षा । विश्वजित् सर्वमिधयोः
सर्वस्वदादिणा अत एकाद्वामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च
येनैव भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ६ ॥ .

सप्तहोमास्तद्विषयविज्ञानानि । यदस्य विज्ञानं तज्जुहो-
तीति श्रुत्यन्तरात् । किञ्च सप्त इमे लोका इन्द्रियस्थानानि
येषु चरन्ति प्राणाः । प्राणा इति विशेषणात् प्राणानां विशेषण-
मिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये
या स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता
धात्रा सप्त सप्त प्रति प्राणिभेदम् । यानि च आत्मयाजिनां
विदुषां कर्माणि तत्साधानानि कर्मफलानि चाविदुषाञ्च
कर्माणि तत्साधानानि कर्मफलानि च सर्वश्चैतत्परस्मादेव
पुरुषात् सर्वज्ञत्वात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः पुरुषात् समुद्राः सर्वे चाराद्याः । गिरयश्च हिम-
वदादयोऽस्मादेव पुरुषात् सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः
सिन्धवो नद्यः सर्वरूपाः बहुरूपाः । अस्मादेव पुरुषात् सर्वा
ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः पङ्क्तिर्धो येन
रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्त-
रात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् । तदन्तराले शरीरस्यात्मन-
यात्मा बर्हते इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

तस्य कर्माङ्गमिति ययो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागूराजन्यस्या-
मिच्छा वैश्वस्येत्यादि श्रुतिविहितं कृच्छ्रचान्द्रायणादीत्यर्थः ।
आत्मयाजिनामिति सकलमिदमहश्च परमात्मैवेति भाष्यना-

‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यायन्त्रिं
विकिरतोऽह सोम्य ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एव पुरुषात्सर्वमिदं सम्पद्यतम् । अतो वाचाराभणं
विकारो नामधेयमनृत पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष
एवेदं सर्वम् । न विश्वं नाम पुरुषादन्यत् किञ्चिदस्ति ।
अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं तस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति । यतस्मिन् हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे
पुरुष एवेदं विश्वं नामैतदस्तीति विज्ञातं भवतीति किं
पुनरिदं विश्वमित्युच्यते । कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । तपो
ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेव तावदीदं सर्वम् । तच्चैद्वक्षणः
कार्यं तस्माद्ब्रह्म परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं
‘गुहायां इति सर्वप्रणिनां स एव विज्ञानादविद्यायन्त्रिमिव
हृदोभूतामविद्यावासना विकिरति विक्षिपति नाशयतीह
जीवन्नेव न मृतः सन् हि सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

पूर्वकं परमेश्वराराधनबुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः । यत्
‘ष्टं’ तस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तद्वि-
रूपितम् । सर्वं परमात्मनो जायते । अतस्त्वावन्मात्रं सर्वं
तस्मिन् विज्ञाते विज्ञातं भवतीत्यविद्यायन्त्रफलमभिधानेनोप-
सङ्गतमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमवैतत्
समर्पितम् । एजत्प्राणनिमिषश्च यदेतज्जानय
सदसद्वरेण्यं परविज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥१॥

अरूपं सदत्तरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आविः
प्रकाशं सन्निहितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति
श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदयभासते । दर्शनश्रवण-
मननविज्ञानाद्युपाधिधर्मेराविर्भूतं सल्लस्यते हृदि सर्व-
प्राणिनाम् । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं सम्यक्स्थितं
हृदि तद्गुहाचरं नाम गुहायाश्चरतीति दर्शनश्रवणादि-
प्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम् । महत्सर्वमहत्त्वात् पदं पद्यते
सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।
यत्तत्रास्मिन् ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशिते रयानाभाविव ।
एतच्चलत्पक्षादि । प्राणात्प्राणितेति प्राणापानादिमन्त्रनुष-
णञ्चादि । निमिषस्मिन्निमिषादिक्रियावत् यच्चानिमिषश्च शब्दात्
समस्तमेतदवैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्वेदास्पदं सर्वं जानय
हे शिष्या अवगच्छय तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्वरूपम् ।

अधुना यस्य सल्लदुपदेशभावेणादितोयं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थ-
ज्ञानमवत्यन्त न भवतीति तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्य-
मित्यभिप्रेत्याह । अरूपं सदत्तरमिति । वाक्यार्थस्यैव पुनः
‘पुनर्भाविना युक्त्यनुसन्धानक्षोपाय इत्याह । उच्यते इति ।
आविःशब्दो निपातः प्रकाशवाची । ब्रह्म विश्वोपलब्ध्यात्मना
प्रकाशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः । अन्यैरप्युक्तं यदस्ति

‘यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु यन्मिन् लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदुवाङ्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तदेद्वयं सोम्य विहि ॥ २ ॥

‘सदमतोर्मूर्त्तामूर्त्तयोः स्मून्सूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् ।
वरेण्यं वरणीयं तदेकं हि सर्वस्य नित्यत्वात् प्रार्थनीयं एवं
व्यतिरिक्तं विज्ञानात् प्रजानामिति व्यवहितेन सम्बन्धो यस्मै-
किकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वरतमम् । सर्वपदा-
र्थेषु वरेषु तद्वरेकं ब्रह्मातिशयेन धरं सर्वदोषरहितत्वात् ॥ १ ॥

किञ्च यदर्चिमद्वीतिमद्वीत्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्ति-
मद्वब्रह्म । किञ्च यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणुसूक्ष्मम् ।
चम्रब्दात् सूक्ष्मेभ्योऽप्यतिशयेन सूक्ष्मं पृथिव्यादिभ्यः ।
यस्मिंस्लोका भूरादयो निहिताः स्थिता ये च लोकिनो
लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्चया हि सर्वे प्रसिद्धा-

तदात्मरूप नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति । स्वभावमवित्
प्रतिभाति केवलं साक्षं दृष्टीतेति स्यैव कल्पनेति । सन्निहित-
मिति सर्वेषां प्राणानां हृदये स्थितवागाद्युपादिभिः शब्दादी-
नुपलभ्यमानवद्वब्रह्मैव जीवभावभाष्यमवभासते । ततस्ततो-
ऽपरोक्षश्चेति मदा अरेदित्यर्थः । सर्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नञ्च
साक्षदकार्यत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत् ततः सर्वास्पदं
यत् तदेव मायास्पदमात्ममतमिति शुद्ध्यनुसन्धानमाह । मद्यत्
पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यद्वीतिमत्त्वे वैचित्र्यं तदनुप-
पत्त्यापि तत् कारणं सम्भावनीयमित्याह । किञ्च यदर्चिं

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपांसा
निशितं सन्धीयत । आयस्य तद्भावगतेन चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥ ३ ॥ .

स्तदेतत्सर्वाययमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदुवाङ्मनो वाक् च
मनश्च सर्वाणि च करणानि अन्तर्धैतन्याः । अणो हि प्राणे-
न्द्रियादिसर्वसङ्घातः । प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् ।
यत्प्राणादीनामन्तर्धैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथंमतोऽमृत-
मविनाशितद्वेष्टव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन् मनः समा-
धानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सौम्य विद्धि अक्षरे चेतः
समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेदव्यमित्युच्यते । धनुरिवासनं गृहीत्वौपनि-
षदमुपनिषत्सु भयं प्रसिद्धं महास्त्रं महश्च तदस्त्रञ्च धनुस्त-
स्मिन् शरम् । किं विशिष्टमित्याह । उपांसा निशित सन्त-
ताभिध्यानं तनूकृतं संस्कृतमित्येतत् । सन्धीयत सन्धानं

मदिति । अर्चिमध्वादादित्यादियदिन्द्रियग्राह्यत्वं प्राप्तं निषे-
धति । यदणुस्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि म्यादिति
नागङ्गनीयमित्याह । चगम्वादिति । स्थूलत्वात् तर्हि अन्या-
धारे म्यादिति नागङ्गनीयमित्याह । यस्मिंश्लोका इति ।
प्राणादिप्रवृत्तियेतनाधिष्ठानानिवन्धनाज्जड प्रवृत्तित्वाद्व्यादिप्र-
वृत्तियच्चिन्नेदे च प्रमाणाभावादहं चैतन्यमावमस्तोति विचा-
रयेदित्याह । तदेतत् सर्वाययमिति । प्राणायामाधिष्ठानत्वात्
प्राणादिनक्ष्य आत्मा द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

‘प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्मा तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

कुर्यात् । सन्नाय चायम्यालस्य सैन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषया-
दिनिवर्त्य लक्ष्य एवावर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनैव
धनुं चायतनमिह सम्भवति । तद्भावगतेन तस्मिन् ब्रह्मस्य-
चरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्वतेन च सालक्ष्यं तदेव यद्योक्त-
लक्ष्यमन्तरं सोम्य विद्धि । यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव
मोद्गारो धनुः । यथेष्टासन लक्ष्ये शरस्य प्रवेगकारणं तदा-
त्मशरस्याचरे लक्ष्ये प्रवेगकारणमोद्गारः । प्रणवेन ह्यभ्यस्य-
मानेन सक्त्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाचरेऽवतिष्ठते ।
यथा धनुपास्त द्युर्लभ्ये । अतः प्रणवो धनुरिय धनुः ।
शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जलसूर्यकादिवदिह
प्रविष्टो देहे सर्वबीजप्रत्ययसाक्षितया सगर इव स्वात्मविषयो-
पलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियैक्याग्र-
चित्तेन वेदव्यं ब्रह्म न्ययम् । ततस्तदेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो
भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्ये काकत्वं फलं भवति । तथा
देहाद्यनात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाचरैकात्म्यं फलमापादयेदि-
त्यर्थः ॥ १ ॥ ४ ॥

विचारसमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमान-
क्रममुक्तिफलं दर्शयितुमुपक्रमते । कायं वेदव्यमित्वादिना ।
प्रणवो ब्रह्मेत्यभिधायत उपसंहृतकरणग्रामस्य प्रणवोपरक्त
यच्चैतन्मयप्रतिविम्बं स्फुरति स आमेत्यनुसन्धानं प्रणवे शर-

अग्निन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः
सहप्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जनाय आत्मान-
मन्यावाचो विमुञ्चय अमृतस्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यव नाड्यः स

अक्षरस्यैव दुर्लभ्यत्वात् पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् ।
यस्मिन्नक्षरपुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं समर्पितं ममश्च
सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्तमेव सर्वाग्रयमेकमद्वितीयं
जानय जानीय हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं
सर्वप्राणिनाञ्च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपां विमुञ्चत
परित्यजत । तत्प्रकाशश्च सर्वं कर्मसमाधानम् । यथाऽमृत-
स्यैव सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षप्राप्तये सेतुः
संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात् यथा च श्रुत्यन्तरम् । तमेव
विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति ॥ ५ ॥

किञ्च । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा
एव संहताः सम्प्रविष्टा यत्र यस्मिन् हृदये सर्वतो देहव्या-

सन्धानम् । तस्य चित्प्रतिविम्बसन्धानं लक्ष्यवेधः । उत्तर-
ग्रन्थस्य पीनरुत्थं परिहरति । अक्षरस्यैव दुर्लभ्यत्वादिति
॥ ३ ॥ ४ ॥

समाधानं सर्वं कर्म परित्यज्यात्मैव ज्ञातव्य इत्येव हेतुमाह ।
अमृतस्येति । धनुषाऽऽयुधेन नश्यत इति तन्नक्षत्र आत्मैकत्व-
माचात्कार इत्यर्थः । कर्मसङ्गिजनसङ्गत्या कर्मश्रद्धा विषय-
श्रद्धा च बाधार्थज्ञानस्यावगत्यन्ततायाः प्रतिबन्धको विघ्नः स

एसोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । श्रीमित्येव
 ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पारांय तमसः
 परस्तात् ॥ ६ ॥

पितृभ्यो नाम तस्मिन् हृदये बुद्धिप्रत्ययमाक्षिभूतः स एष
 प्रकृत आत्मा तस्यैव चरति चरति वर्त्तते । पश्यन् शृण्वन्
 मत्त्वानी विजानन् बहुधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जाय-
 मान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनविधायित्वाद् यदन्ति
 लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति तमात्मानमोमित्येव-
 मोद्गारालम्बनाः सन्ती यथोक्तकल्पनयाध्यायय चिन्तयत ।
 उक्तञ्च । यत्तव्यम् शिष्येभ्य आचार्यैश्च जानता । शिष्याश्च
 ब्रह्मविद्या विविदिषवो निवृत्तः कर्माणो मोक्षपथे
 प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशङ्क्याचार्यैः ।
 स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युक्ताकं पराय परकांक्षाय । कस्य ।
 अविद्यातमसः परस्तात् । कस्मात् । अविद्यातमसोऽविद्या-
 रहितब्रह्मात्मस्वरूपमर्गमर्नायेत्यर्थः । योऽसौ तमसः परस्तात्
 संसारमहोदधिं तीत्वा गन्तव्यः परविद्याविषय इति ॥ ६ ॥

माभूदिति सशनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पत्त्यायां फल-
 प्राप्ते विघ्नयद्वाऽस्तौत्वमिषेत्याह । परस्तादिति । मदुपदेश-
 दूर्ध्वमित्यर्थः । सर्वेश्वरत्वं मनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो
 हृदयपुण्डरीके ध्यानञ्च क्रमभुक्तिफलम् । शब्दब्रह्मविदो
 विधीयत इति दर्शयितुमाह । योऽसौ तमसः परस्तादित्या-
 दिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येषं व्योम्नात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः
प्राणाशरौरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय

स कस्मिन् वर्त्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो
व्याख्यातस्तं पुनर्विशिनष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमां
विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येने द्यावा पृथिवी शासने
विष्टते तिष्ठतः । सूर्यचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवद-
जस्तं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराय स्वर्गोच्चरं
नातिक्रामन्ति । तथा स्थायरं जङ्गमश्च यस्य शासने निय-
तम् । तथा वर्त्तयोऽयनेऽष्टाद्य यस्य शासन नातिक्रामन्ति ।
तथा कर्त्तारः कर्माणि फलश्च यच्छासनात् स्वं स्वं कालं
नातिवर्त्तते स एष महिमा । भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ
एवं महिमा । दिव्ये द्योतनवति सर्वयौहप्रत्ययकृतद्योतने
ब्रह्मपुरे मनसि । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्त-
त्वाद् ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन् यद्गोम तस्मिन्
व्योम्नाकागे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवीपलभ्यते ।

अस्य परमात्मज्ञानस्येति । जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्था-
वगमस्य चोपासनस्येत्यर्थः । अविद्यावासनाप्रचयो भिद्यत
इति कोऽर्थः । किं बुद्धौ विद्यमानायासविद्यादिभेदे ज्ञानफलं
किंवा तन्निवृत्तौ । नाद्य । सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तोच्छेदा-
सम्भवात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्याज्ञानेनेय साक्षाद्विरोध-
प्रसिद्धेः । किञ्च । बुद्धिरप्यनादिः सादिर्वा । नाद्यः । एतस्माज्ज्ञा-

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
यद्विभाति ॥ ७ ॥

न ह्यार्काशवत् सर्वगतस्त गतिरागतिः प्रतिष्ठा वा न्यथा सञ्च-
यति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति ।
मनोमयो मन उपाधित्वात् प्राणगरीरनेता । प्राणश्च
शरीरञ्च प्राणगरीरं तस्यायं नेता सूक्ष्माच्छरीराच्छरीरान्तरं
सूक्ष्मं प्रति प्रतिष्ठितोऽप्ये भुज्यमानाच्च विपरिणामे प्रतिदिन-
सुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपाय हृदये बुद्धिं पुण्ड-
रीकच्छिद्रे सविधाय समयस्याप्य हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः
स्थितिरस्ते तदात्मतत्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्यो-
पदेगजनिर्तेन ज्ञानममदमध्वानवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति
सर्वतः पूर्णं पश्यन्ति उपलभन्ते धीरा विवेकिनः । आनन्द-
रूपं सर्वानर्थदुःखायास्तप्रहीणममृतं यद्विभाति विग्रेपेण
स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिविरोधाच्चान्यः प्रलये
ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसम्भवात् तदानर्थक्यप्रसङ्गात् । सादित्वे
च बुद्धेरुपादानं साक्षाद् ब्रह्म चेत् तज्ज्ञानं विनाऽत्यन्तोच्छेदो
न स्यात् । माया चेत् सा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति ।
लौकिकभाया विगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात् ।
किञ्च । बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलम् । स्वनाशस्याफलत्वात्मा-
त्मनः तस्य बुद्धिमद्भावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किञ्चा-
त्मनोऽविद्याभिधानं श्रुतिविरुद्धप्रक्रमेऽविद्यायामन्तरे वर्तमाना

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥८॥

अस्य परमात्मज्ञानफलमिदमभिधीयते । भिद्यते हृदय-
ग्रन्थिरविद्या वासनामयः । बुद्ध्याययास्तथा प्रोक्ताः कामा-
येऽस्य हृदि यिता इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाययोऽसी-
नात्माश्रयः । भिद्यते भेदं विनागमायाति हृदयग्रन्थिः ।
छिद्यन्ते सर्वेऽज्ञानविषयाः संशया लौकिकानामामरणात्तु
गङ्गास्तीतोयत् प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्न-
संशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि
जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च
क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मान्तरारम्भकानि प्रवृत्त-
फलत्वात् तस्मिन् सर्वत्रेऽसंसारिणि दृष्टे परावरे परस्व कारणा-
त्मना अपरस्व कार्यात्मना तस्मिन् परावरे साक्षादहमस्मीति
दृष्टे संसरणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रवणादुपसंहारे च अनीशया शोचति सुहृत्मान इति
श्रवणाद् बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत
इति कोऽर्थो निश्चिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाद्यः । अन्य-
धर्मस्यान्यत्र निक्षेपासम्भवात् । भ्रान्त्या च केन दृश्यते । न
तावदात्मना तस्या विद्याश्रयत्वानङ्गीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धे-
रात्मविषयत्वासम्भवेन तद्वतदर्शनासम्भवात् । भ्रान्त्यस्य स्वाश्रय-
गतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्वप्रसिद्धेर्बुद्धेरनुभावाश्रयत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मान्नास्य भाष्यस्य सम्यगर्थे पश्याम इति चेदुच्यते । चित्त-

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तदादात्मविदो विदुः ॥८॥

सत्सर्वार्थस्य सद्भाषाभिधायका वक्षरे मन्त्रास्तयोऽपि
हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे इवाऽने ।
आत्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात् परं सर्वाभ्यन्तरत्वात् तस्मिन्
विरजमविद्याद्यगेपदीपरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्
सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गतः कला यस्मात् तन्निष्कलं निरव-
यवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलत्वात्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां
सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासम् । अग्न्या-
दीनामपि ज्योतिरुन्मन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्त-
मित्यर्थः । तद्वि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योति-
स्तदादात्मविद आत्मानं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये
विवेकिनो विदुर्विजानन्ति ते आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्य-
यानुसारिणः । यस्मात् परं ज्योतिस्तत्मातत एव तद्विदुर्नेतरे
पादार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ८ ॥

वानादिरनिर्वाच्या विद्या चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य
बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण विवर्तते । तस्याय ब्रह्मात्मतासाक्षा-
त्कारनिर्वर्त्यरूपमङ्गोकारात् तन्निवृत्तौ तदुत्थं हृदयग्रन्थिभेदं
शुभ्योच्यते । सायकारोयच्च बुद्ध्याश्रयेणाभिधानमहङ्कारविशे-
षणत्वेनाविद्यादेर्व्यवहारिकाभिप्रायत्वमात्माश्रयत्वाभिधानश्चा-
त्मनो निर्विकारत्वाभिप्रायम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

आधितानुवृत्तिश्च प्रकाशार्थे प्रदर्शितेति जीवन्मुक्तिर्ने विर-

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नैमा
विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्
स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो न भाति । तद्-
ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव भासा सर्वमन्य-
दनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । नतु तस्य स्वतः प्रकाशन-
मामर्थम् । तथा न चन्द्रतारकं नैमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः । किं बह्वना । यदिदं जगद्भाति
तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभात्य-
नुदीप्यते । यथा जलोल्मुकादि अग्निसंयोगादग्निं दहन्त-
मनुदहति न स्वतस्तद्वत् तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं
सूर्यादिमज्जगद्भाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति
च कार्यगतेन विविधेन भासा अतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं
स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतो विद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं
शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादग्नौ भारूपाणाञ्चादि-
त्वादीनां तदग्नौ ॥ १० ॥

थ्यते । भातीति शिजन्ताध्याहारेण व्याख्यातं तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीत्यस्य ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथ-
यति । यत एवमिति तदेव ब्रह्म भाति चेति । उपसंहार-
मन्त्रस्य तात्पर्यमाह । यत् तज्ज्योतिषां ज्योतिरिति । न
ब्रह्मणा विविधं क्रियत इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म
दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधयोर्द्वेष प्रसृतं ब्रह्मैवेदं
विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं

यस्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं
वाचारम्भणं विकारी नामधेयमात्ममनृतमितरदित्येतमर्थं
विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण
पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवेदममृतमिति यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मै-
वाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा
दक्षिणतश्चोत्तरेण तथैवापस्तादूर्ध्वं सर्वतोऽन्यदपि
कार्यकारिणं प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम् । किं
ब्रह्मना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम् ।
‘ब्रह्मैवेदं’ परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुण्डकभाष्यम् ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते ।
यदधिगमे हृदयव्यादेः ससारकारणस्यात्यन्तिकविनाशः

बाधायां भासानाधिकारणं योऽयं स्थाणुः पुमान्वाविति तद-
न्वयव्यतिरेकमावणरिद्धारेण तावन्मावत्वं बोध्यते ॥८॥१०॥११॥

इति द्वितीयमुण्डकभाष्यटीका ॥ २ ॥

परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न-
न्योऽभिचार्यशीति ॥ १ ॥

स्यात् । दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकम्पनयोक्तः ।
अथेटानीं तत् सद्विकारीणि सत्यादिसाधनानि यज्ञव्यानीति
तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणश्च प्रकारान्त-
रेण क्रियते । अत्यन्तदुर्लभाद्यत्वात् कृतमपि तत्र मूल-
भूतो मत्स्यः परमार्थयस्यवधारणार्थमुपन्यस्यते । हा ही सुपर्णा
सुपर्णा गोभनपतनी सुपर्णा पश्चिमामान्याहा सुपर्णा मयुजा
मयुजा भट्टेय भयंदा युक्ता सद्याया सद्यायी समानख्याती
समानाभिव्यक्तिकारणा एवभूती मत्ती समानमयिग्रेपमुपल-
ब्धाधिष्ठानतया एकां हृषं हृषमिषोच्छेदमामान्यात् यतीरं
हृषं परिपस्वजाते परिष्वक्तवन्ती । सुपर्णाविधैकं हृषं फलोप-
भोगार्थम् । अयं हि हृष कर्हभूलोऽवाक्शाखोऽग्न्योऽव्य-
क्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकग्रेफलाग्रयस्तं परि-
ष्वक्तयन्तो सुपर्णाविद्याविद्याकानकभ्रमासुनाग्रयलिङ्गोपा-
ध्याग्रेग्नरी । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो निद्रो-
पाधिर्वृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्ष्यनिष्पन्नं सुगन्धुः खलक्षणं फलं

प्राधान्येनत्वपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । हा सुपर्णा-
त्यादी द्वियचनस्याकारश्चान्दसः । जीयस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन
योग्यत्वादीभ्यस्त्वेन नियामकत्वगतिर्योगाच्छोभनं
पतनमुचितम् । नियम्यनियामकभावगमनं यथोक्ता गोभन-
पतनी । पश्चिमामान्याहेति हृषाग्रयणादियवणादित्वर्थः ।

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महि-
मानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

स्नाद्नेकविचित्रवेदनास्वादुरूपं स्वाद्वन्ति मस्यत्युपभुङ्क्ते-
ऽविवेकतः । अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वभावः सर्वज्ञः सत्त्वोपाधिरोद्धरो नाश्रयति । प्रेरयिता
ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्तोर्नित्यमाचित्वसत्तामात्रेण । स त्वन-
श्नन्नन्योऽभिषाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रेण हि
तस्य प्रेरयित्वं राजकम् ॥ १ ॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे ययोक्ते गरीरे पुरुषो भोक्ता जीवो-
ऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभारात्क्रान्तोऽलावुरिव सामुद्रे
जले निमग्नो निषयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाह अमुष्य
पुत्रोऽस्य नम्रा कृशः स्थूलो गुणवाधिर्गुणः सुखो दुःखोत्येवं
मत्स्ययो नास्वन्न्योऽस्मादिति जायते म्रियते सयुज्यते वियुज्यते
च मन्वन्निबान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित् समर्थोऽहं
पुत्रो मम विनष्टो भूता मे भाव्या किं मे जीवितेनेत्येवं दोन-
भावीऽनीशा तथा शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थै-

ऊर्हमुत्तुष्टं ब्रह्मभूतमधिष्ठाननस्येत्यूहं मूनोऽर्वाचः प्राणा-
दयः शाखा इवास्येत्यवाक्शराश्च । स्वावस्थाने नियन्तुमस्य न
शक्यमित्यश्रयः । अथैकमध्याकृतं भूतमुपादानमन्यपि तस्मात्
प्रभवतीति तयोक्तो यावदज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्म-

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

प्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्यङ्म-
नुष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु
शुद्धधर्मसञ्चितनिमित्तेन केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोग-
मार्गे अहिंसासत्वब्रह्मचर्य्यसर्वत्यागशमदमादिसम्पन्नः समा-
हितात्मा सन् जुष्टं सेवितमनेकैर्योगिमार्गैः कर्मभिश्च यदा
यस्मिन् काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं हृत्तोपाधिलक्षणादिल-
क्षणमीशमसंसारिणमनायापिपासा-शोकमोहजरासृत्वातीत-
मीशं सर्वस्य जगतोऽयमहमस्मिन्मात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो
नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं
महिमानञ्च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा
तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागुरादिप्रमुच्यते कृत-
कृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा
यस्मिन् काले पश्यः पश्यतीति विद्वान् साधक इत्यर्थः पश्यते
पश्यति पूर्वपदद्वन्द्वपर्य्येन्द्वयं ज्येतिः स्वभावं रुक्मस्येव वा

चेश्वरस्य तावित्यर्थः । सत्त्वो मायास्यमुपाधिरस्येति सत्त्वो-
पाधिः । ज्ञानीककस्यामलमत्स्वराशेरिति छुत्तम् । आवरणं
विचेपय हयमविद्यायाः कार्यम् । तवेश्वरभावा प्रतिपत्ति-
रनीशावरणं शोचतीति विचेपस्तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानं
विद्वान् भवते नातिवादी । आत्मंक्रौड आत्म-
रतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुद्वं ब्रह्म-
योनिं ब्रह्म च तद्योनियासी ब्रह्मयोनिरा ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणी
वाऽपरस्य योनिं स यदा चैव पश्यति तदा स विद्वान् पश्यः
पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणि भ्रूले विधूय निरस्य दग्ध्वा
निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकटं निरतिमयं साम्यं
समतामद्वयलक्षणं द्वैतविषयाणि सामान्यतो वाच्ये वातो-
ऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

किञ्च योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्व-
भूतैर्ब्रह्मादिस्तन्मप्यर्थ्यन्तैः । इत्यभूतलक्षणा वक्तव्या । सर्व-
भूतस्यः सर्वाका समित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते ।

मोहः । तेन विगिद्योऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करोमीत्यादिभि
विवेकतया तादात्म्यापव्रतयेत्यर्थः । आजश्मनवरतं जीवभावं
निःकटभावं लक्षणया लघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया जीवभावं
द्येप्रमापन्नं पूर्वपदित्वभेदेनेत्यर्थः । आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्-
पुरुषः सैव क्रियास्यास्तोत्यात्मरतिः । क्रियावानिति मतुल्ये
कः प्रतीयते कथमुक्तं बहुजीविमतुष्ययोरन्यतरोऽतिरिच्यत
इति । सत्यम् असमापपाठे द्वयोरनर्थवत्त्वमासीत् समापपाठे
स्वन्यतरे मनुरतिरिच्यते विगोच्यते बाह्यक्रियानिष्कृतिलाभा-
दित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं सर्वभूतस्य साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विज्ञानं
विद्वान् वाक्यार्थज्ञानमात्रे न स भवति न भवतीत्येतत् । किम्
अतिवादी अतीत्य सर्वानन्यान् वदितुं शीनमस्येत्यवादी ।
तस्येवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वान्वातिवादी भव-
तीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं ह्यमा-
वतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमपरमन्यदृष्टमस्ति स तदतीत्य
वदति । अयन्तु विद्वानात्मनोऽन्यत्र पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किञ्चात्मक्रीड
आत्मन्येव क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः
तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रतीरमणं प्रीतिर्यस्य स आत्म-
रतिः । क्रीडा बाह्यसाधनमापेक्षा । रतिस्तु साधननिर-
पेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावान्
ज्ञानध्यानवेराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समास-
पाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति ब्रह्मगीतिमतुबर्ध-
योरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः
समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तच्चैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन
मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रिया आत्मरतिश्च
भवितुं शक्नुतः । कश्चिद्बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो
भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तमः प्रका-
शयोर्युगपदेकत्र स्थितिः सम्भवति । तस्मादसंखलपितमेतत् ।
अनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । अन्या वाचो विमु-
क्षय सत्यामयोगादित्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रिया-

एकदेशिव्याख्यामुद्भाव्य निराचष्टे । केचिदित्यादिना ।

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभो यं पशान्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥५॥

वान् यो ज्ञानध्यानादिक्रियावानसम्भिवार्यमर्थादः मश्यामी । य एव लक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान् ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां धरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

अधुना सत्यादीनि भिद्योः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनादृतत्वाग्निन सृष्ट्यावदनत्याग्निन लभ्यः प्राप्तव्यः । किञ्च तपसा हीन्द्रियमन एकाग्रतया । मनसहीन्द्रियाणाञ्चैकाग्र परमं तप इति स्मरणात् । तद्वस्तु कुलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात् परमं साधनं तपो नेतरञ्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुपपन्नः । सर्वत्र सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्त्यदीपकन्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च । न येषु निद्वानमनृत न माया चेति ।

अनेन वचनेन ज्ञानकर्मासमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदमत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीत्यत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिफलावसानं वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगतिफलस्य सूकार्योऽविद्यानिवृत्ती सहकार्यपेक्षामश्रवात् । अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनाञ्च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय इत्यतः

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाक्रमन्वृषयो ह्याप्तकामा यव
तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

कोऽसावात्मा य एतैः साधुभिर्लभ्यत इत्युच्यते । अन्नः
शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयौ हि
शुक्लवर्णः शुभ्रः शुद्धोऽयमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो
यतनशीलाः सत्यासिनः क्षणदोषाः क्षीणक्रोधादिधित्तमलाः
स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः सत्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः ।
न कदाचित् कौः सत्यादिभिर्लभ्यते सत्यसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थ-
वादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयते जयति नानृतं नानृतवादी-
त्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोः
सम्भवो जयः पराजयो वा सम्भवति । प्रसिद्धं लोकेऽसत्य-
वाननृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य यत्नवत्
साधनत्वम् । किञ्च । शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधना-
तिशयत्वम् । कथम् । सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था
देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः मातत्येन प्रवृत्तः । येन

एव । नैतावताभास्कराभिमतसिद्धिः । परिपक्वविद्यावहकार्य-
पेक्षायां मानाभावात् । ततः कर्माऽसद्योपश्रवणाद्देवादीनां
कर्मविहीनानां मुक्तिरव्यवशाच्चेति ॥ ५ ॥

कुहकं परवचनमन्तरन्यथा गृहीत्वा वहिरन्यथा प्रका-
शनम् । माया शास्त्र विभवानुसारिणाप्रदानम् । अहङ्कारो

सहस्रं तद्विव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्म-
तरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पथात्-
स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

यथा ज्ञातमन्ति क्रमन्ते चरपयो दर्शनवन्तः कुहकमावा-
शाद्याहङ्कारदभानतवर्जिता ज्ञातकामा विगतदृष्ट्याः
सर्वतो यत्नं यस्मिन् तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य
सत्त्वस्थि साध्यं परमं प्रकटं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधी-
यते प्रवर्तते । तत्र च येन यथा क्रमन्ति मत्वेन वितत
इति पूर्वेषु सम्बन्धः । किं तत् किं धर्मकं तदत्युच्यते ॥ ६ ॥

सहस्रं तन्महस्रं तत्प्रकटं ब्रह्म सत्यादिसाधनेन सर्वतो
व्याप्तत्वात् । दिश्यं स्वयम्भमनिन्द्रियगोचरम् अतएव न
चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मा-
दाकाशादेरपि तत् सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य
सर्वकारणत्वादिभाति विविधमादित्वचन्द्राद्याकारेणाभाति
दीप्यते । किञ्च दूराद् विप्रकटदेशात् सुदूरे विप्रकटतर
देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तदब्रह्म । इह देहेऽन्तिके
समीपे च । विदुषामाप्तत्वात् सर्वान्तरत्वाज्ञाकाशस्यात्यन्तर-

मिष्याभिमानः । दृश्यो धर्मोऽध्वजित्वम् । अतुल्यमयथादृष्ट-
भाषणम् । एतैर्दीपैर्वर्जिता इत्यर्थः । सत्यस्य निधानं यदुक्तं
तत् पुनर्विशेष्यत इत्याह । किन्तु किं धर्मोऽयं तदिति ॥ ६ ॥

ज्ञानप्रसादेनेत्यत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते ।
ध्यायमानो ज्ञानप्रसादं लभ्यते । ज्ञानप्रसादेनात्मनः पश्यतीति

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवै-
स्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

श्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्चेतन्निहितं स्थितं
दुर्गनादिक्रियायत्वेन योगिभिर्भक्ष्यमाणम् । क । गुहायां
बुद्धिलक्षणायां । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः ।
तथाप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

पुनरप्यसाधारणेऽप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते ॥
यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वाद्यापि गृह्यते याचा-
ऽनभिधेयत्वाच्च चान्यैर्देवैरिन्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वे-
ऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा
प्रमिद्वमद्वत्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणसाधन-
मित्याह । ज्ञानप्रसादेनात्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन
सर्वप्राणिनां ज्ञानं याज्ञविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्न-
मशुद्धं सन्नायवोधयति नित्यं सविहितमिष्ट्यात्मत्वं मलावनद-
मियादर्शम् । यिसुनितमिष सन्नितम् । तदादिन्द्रियविषय-
संसर्ग-जनित-रागादिमलकालुष्यापनयनादादर्शसन्निलादिवत्
प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः
स्यात् । तेन विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्

क्रमो द्रष्टव्यः । १० संगत्यादिमलरहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव साक्षां-
त्कारहेतुत्वाद्ज्ञानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वामिषेरित्यर्थः ।
बोधादेशित्तादी चेतनत्वभ्रमदर्शनाच्चित्तं तस्मिन् स्वर्ममर्गिणि

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्
 प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वभूतं
 प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ६ ॥
 यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः

तस्मात्समात्मानं पश्यते पश्यति उपनमते निष्कलं सर्वावयव-
 भेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनतानुपमद्वतकरण एका-
 ग्रेण मनसा ध्यायमानश्चित्तयत्रयमात्मानमेव पश्यतीति ॥ ८ ॥

एषोऽणुः सूक्ष्मचेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः ।
 कासी । यस्मिंश्छरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादि-
 भेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टस्त्वस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा
 ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह । प्राणैः
 सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वभूतःकरणं प्रजानामभूतं ध्यातं ज्ञेयं
 शरीरमिव ज्ञेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामभूतः-
 करणं चेतनावत् प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादि-
 मलविशुद्धे शुद्धे विभवत्येष य उक्त आत्मा विशेषेण स्वेना-
 त्माना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपद्यस्तस्य
 सर्वव्याप्यस्य सर्वावाप्तिनिश्चयं फलमाह । यं यं लोकं

च चैतन्याभियञ्जकत्वे स्वभावत एव योग्यम् । नूतनचित्ते पर-
 मात्मनोऽभियक्तिसंभावनाद्येतन्मा ज्ञेयत्वमुच्यते इति सम्भाव-
 नार्यमाह । प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । शीतं चैतन्येन

कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जायते
तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥१०॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥१॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं

पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति सङ्कल्पयति मद्भ्रमन्त्यस्मै वा
भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेय आत्मविनिर्भलान्तःकरणः
कामयते यांश्च कामान् प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते
प्राप्नोति तांश्च कामान् सङ्कल्पितान् भोगान् । तस्माद्विदुषः
सत्यसङ्कल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्
पूजयेत् पादप्रक्षालनशयूपानमस्कारादिभिर्भूतिकामो वि-
भूतिमिच्छुः । ततः पूजार्हं एवासी ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

यस्मात् स वेद जानात्यसावितद्यथोक्तलक्षणं परमं ब्रह्म
प्रकृतं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत् यस्मिन् ब्रह्मणि
धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा

सर्वस्य तर्हि चित्ते किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षं न भवती-
त्यत आह । यस्मिन् चित्त इति । मगुणविद्याफलमपि निर्गुण-
विद्यामुत्तये प्ररोचनार्थमुच्यते । यं यमिति । परमार्थतत्त्व-
ज्ञानादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यटीका ॥ १ ॥

विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरगो

भाति शुभम् । उपायते पुरुषं ये ह्यकामास्ते
शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः स काम-
भिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्म-
नस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

भाति शुभं शुभम् । तमप्येवमाकञ्जं पुरुषं ये ह्यकामा
विभूतिवृष्ट्यावर्जिता सुमुखवः सन्त उपासते परमिव देवं
ते शुक्रं नृवीजं यदेतत् प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमति-
वर्तन्तेऽतिगच्छन्ति धीरा बुद्धिमन्तो न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति ।
न पुनः क्व रतिं करोतीति श्रुतेः ॥ अतस्तु पूजयेदित्यभि-
प्रायः ॥ १ ॥

सुसुखीः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति
कामान् यो दृष्टादृष्टविषयान् कामयते मन्यमानस्तदुपाधि-
न्तयानः प्रार्थयते स्वर्गैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्ति-
हेतुभिर्विप्रयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र
विषयप्राप्तिनिमित्तकामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र

विरुद्धलक्षणयाऽऽत्मकामस्यात्मबुद्ध्यायैव वशीकृतचित्तस्य विप्र-
येभ्यः कामानिहत्ता भवन्तीत्यर्थः । सामर्थ्यादवगम्यते । स्वहेतु-
विनाशात् पुनः कामा न जायन्त इति । ज्ञातानां ज्ञानं
तिज्जातिद्वयस्य प्रपत्तिरित्यर्थः । ॥ १ ॥ बुद्ध्या श्रुतेनेति उपनिषद्-
विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वर्णनेनेति कथं व्याख्यानं यत्

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा वृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥

तत्र तेषु तेषु विषयेषु तैरिव कामैर्वेष्टितो जायते । यस्तु
परमार्थतत्त्वविज्ञानात् पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि-
समन्तत आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्म-
नोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत
आत्मा विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्वहेव तिष्ठत्येव शरीरे ।
सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपयन्ति
नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशाच्च जायन्त इत्य-
भिप्रायः ॥ २ ॥

यदेवं सर्वलाभात् परमात्मलाभस्तज्ज्ञाभाय प्रवचनादय
उपाया बाहुल्येन कर्त्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽय-
मात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो नाऽसौ वेद-
शास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न मेधया
अन्यार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा अवणि-
नीत्यर्थः । केन तर्हि लभ्यं इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेव

तदोर्भिन्नायत्वं साधनविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः ।
परमात्मास्त्रीत्यभेदानुसन्धानं वर्णनम् । तेन वर्णनेनैव आत्मा
लभ्यो भवति । बहिर्मुखेन तु शतशोऽपि अवणादीं क्रियमाणे
न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्त्रीत्यनुसन्धानं परमात्मभजनं
पुरस्कृत्यैव अवणादिसम्पादनीयमिति भावः । अथवाऽयमेव

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमा-
दात्तपसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु
विदांस्तस्यैष आत्मा विंशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

विद्वान् वृणुते प्राप्नुमिच्छति तेन वर्णनेनैष परमात्मा लभ्यः
नान्येन साधनान्तरेण । निश्चलव्यस्रभावत्वात् । कीदृशी-
ऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्या-
सच्छया स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वस्वरूपां विवृणुते प्रकाशयति
प्रकाश एव घटादिर्विद्यायां सत्यामाविर्भवततीर्यः ॥ १ ॥

तस्मादन्यत्यागेनात्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ।
आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमाद-
तपासि निद्रयुक्तानि सव्याससहितानि । यस्मादयमात्मा
बलहीनेन बलप्रहीणेनात्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो
नापि लौकिकपुत्रपत्न्यादिविषयासङ्गनिमित्तप्रमादात् । तथा
तपसो वाप्यलिङ्गास्त्रिङ्गरहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्ग
सव्यासस्तत्त्वव्यासरहितात् ज्ञानात् लभ्य इत्यर्थः । एतै-
रुपायैर्बलाप्रमादमत्स्यासन्धानैर्वतते तत्परः सन् प्रयते । यस्तु

परमात्मान् वृणुते तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन वर्णने-
नाभेदानुसन्धाननक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्य परमात्मैव
मुमुक्षुरूपव्यवस्थित इत्यभेदानुसन्धानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वीर्यमिति । मित्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणो विशेषः ।
अलिङ्गादिति फलम् । इन्द्रजनकगार्गिप्रसूतीनामप्यात्मलाभ-

मंप्राप्यैनमृपयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो
वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ . .

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्य-

विद्वान् विवेकी आत्मयितु तस्य विदुषः आत्मा एष विशते
सम्प्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्मविशत इत्युच्यते । सम्प्राप्य समवगम्यैनमा-
त्मानमृपयो दर्शनयन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्ति-
साधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरूपे-
णैव निष्पन्नात्मनः सन्तः । वीतरागा विगतरागादिदोषाः ।
प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवभूताः सर्वगं सर्वव्यापिन-
माकाशवत् सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेकदेशेन ।
किन्तुर्हि ब्रह्मैवाद्यमात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अत्यन्तविवे-
किनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभ्रूयाः सर्वमेव समस्तं
शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति, भिन्नघटाकाशवदविद्याकृतो-
पाधिपरिच्छेदं जहाति । 'एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम एवं
ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

किञ्च वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः

५

अथवणात् । मर्त्यं सन्न्यासो नाम सर्वव्यागात्मकस्तोषामपि सत्त्वा-
भिमानाभावादस्थेवाऽऽन्तरः सन्न्यासो बाह्यन्तु निद्रामविव-
क्षितम् । न लिङ्गं धर्मकारणमिति स्मरणात् । नैष्कर्म्यसांहि-

तयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकारि,
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

परमात्मा विज्ञेयः सोऽयं सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितार्थाः । ते च सत्यासयोगात् सर्वकर्मपरित्याग-
सत्त्वयोगात् केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद् योगाद्यतयो यद्व-
शीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां सत्यासयोगात् ते शुद्ध-
सत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु । ससारिणां ये मरणकालास्ते
परान्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देहपरित्याग-
कालः परान्तकालस्तस्मिन् परान्तकाले साधकानां बहु-
त्वाद् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद् दृश्यवे प्राप्यते
च । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः । परा-
मृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्मात्मभूतं येषां ते परामृता
जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः मन्तः परिमुच्यन्ति परि-
समन्तात् प्रदीपनिर्वाणवद् घटाकाशवच्च निर्घृतिमुपयन्ति
परिमुच्यन्ति परिसमन्तामुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्य-
मपेक्षन्ते । शकुनीनामिषाकाशे जले वारिचरस्य च । पर्दं
यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः । धनध्वगा ध्वंसु
पारयिष्यति इति श्रुति स्मृतिभ्यां देशपरिच्छिन्ना हि गतिः
संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधनमाध्यत्वात् । ब्रह्म तु
समस्तत्वाय देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरि-
च्छिन्नं ब्रह्म स्यात्सुर्द्रव्यवदाद्यन्तवदन्यायितं सावयवमनित्यं

त्वन्तुं विपश्चित प्रदीपस्य वर्तिष्ठताच्चे

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाय सर्वे
प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परिव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

कृतज्ञश्च स्यात् । न त्वेषंविधं वदन् भवितुमर्हति । कृत-
ज्ञात्प्राप्तिय नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता ॥ ६ ॥

अपि चाविद्यादिमंसारवन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति
प्रच्छपिदो न तु कार्यभूताम् । किञ्च मोक्षकाले या देहा-
रम्भकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्याः प्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाङ्गताः
स्य कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयायु-
यनम् । पञ्चदश पञ्चदशमंशका या अन्तःप्रत्यपरिपठिताः
प्रतिष्ठा देवाय देहाययायक्षुरादिकरणस्याः सर्वे प्रतिदेवता-
स्वादित्यादियु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च सुमुमुक्षा
कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव
क्षीणत्वाद् विज्ञानमयस्यात्माऽविद्याकृतबुद्ध्याशुपाधिमात्मत्वेन
मत्वा जनादिषु सूर्यादिप्रतिविम्बैर्दिष्टं प्रविष्टो देहमिदेषु

सामान्यतापत्तिस्तादृशित्याह । प्रदीपानर्वाण्यदिति । पदं पाठ-
न्यामः । प्रतिजिम्बं न दृश्येताभावादिवेत्यर्थः । अभ्यर्त्तितं ।
संमाराधनां पागयिष्णुः पारयितुं समापयितुमिच्छन्तीति
समाप्तिज्ञासा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपीहेय मोक्षो
यत्तस्य इत्याह । देशपरिच्छिन्ना हीत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्याः प्रतिष्ठाः प्रतिगता भवन्तीति भूतांगानां भोतिज्ञा-
माश्च महाभूतेषु सद्यो दर्शितः । अन्वप्रयेति साक्षात्पश्ये,

यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽम्भं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्याब्रह्मरूपादिमुक्ताः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥८॥

कर्माणां तत्फलार्थत्वात् सद्य तैव विज्ञानमयेनात्मना ।
अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । ते एते कर्माणि विज्ञान-
मयधात्मोपाध्यपनयनेन सति परेऽवस्थेऽनन्ते अक्षये ब्रह्म-
स्याकाशकक्ष्येऽजिऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽवाह्येऽद्वये
जिवे शान्ते सर्वे एकीभवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्यैकत्वमापद्यन्ते
जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिविम्बानुरूपं घटाद्यपनय-
नाकाशे घटाद्याकाशः ॥ ७ ॥

किञ्च यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्थन्दमाना गच्छन्त्यः
समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
ब्रह्म च रूपञ्च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्यालतनाम-
रूपादिमुक्ताः सन् परादक्षरात् पूर्वोक्तात् परं दिव्यं पुरुषं
यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छन्ति ॥ ८ ॥

पठप्रश्ने प्राण श्वाद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः । मायामय-
महामूर्तांशवष्टव्ये जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैः प्रातिस्विकैरदृष्ट-
सहजतैः प्रातिस्विकाः प्राणादय आरभ्यन्ते । ते च कर्मा-
क्षिप्तैर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठीयन्ते । कर्माणो भोगेनावमाने ते
देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यच्च प्रातिस्विकं स्वाविद्याकार्यं तच्च
सर्वं ब्रह्मैव सम्पद्यत इत्याह । यानि चेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति नांस्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति
शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तो-
ऽमृतो भवति ॥ ६ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तं क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-
निष्ठाः । स्वयं जुह्वते एकपिं श्रद्धयन्तस्तेपा-

ननु येयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्षीयानामन्यत-
मेनान्येन धादे वादिना च विघ्नतो ब्रह्मविदम्यन्यां मृतो
मच्छति न ब्रह्मैव । न विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् ।
अविद्याप्रतिबन्धमात्रे हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धः । निव्य-
त्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात् स यः कश्चिद्व वै लोके तत्
परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्याद्वति मच्छति ।
देवैरपि अस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् ।
आत्मा ह्येषां प्रभवति । तस्माद्ब्रह्मैविद् विद्वान् ब्रह्मैव
भवति । किञ्च नास्य विदुषोऽब्रह्मवित् कुले भवति । किञ्च
तरति शोकमनेकेष्टवैकल्पनिमित्तं मानसं सन्तापं जीव-
न्नेवातिक्रान्तो भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं
गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तः सवसृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते
हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥ ८ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासम्प्रदानविधौपदर्शनेनोपसंहारः

एतदग्रन्यद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराधर्वषिकानामिति ।

मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु
चीर्णम् ॥ १० ॥

तदेतत् सत्यस्यपिरङ्गिराः, पुरोवाच नैत-
दचीर्णव्रतोऽधीते । नमः परम ऋषिभ्यो नमः
परम ऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥२॥

मुण्डंकोपनिषत् समाप्ता ॥

क्रियते । तदेतद् विद्यासम्प्रदानविधानसूत्रा सत्त्वैषाम्भुक्त-
मभिप्रकाशितम् । क्रियायन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः ।
त्र्योषिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन् ब्रह्मस्थभियुक्ताः परब्रह्म
बुभुक्षुः स्वयमेकार्पिमेकार्पिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति अह-
यन्तः अहधानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मना पात्र-
भूतानामितां ब्रह्मविद्याम् । वदेत द्रूयाच्चिरोव्रतं शिरस्यग्नि-
धारणलक्षणम् । यथाऽऽथर्वणानां वेदे व्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु
यैश्च तन्त्रीषे विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च वदेत ॥ १० ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यस्यपिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौन-
काय विधियदुपसन्नाय पृष्टवते उवाच । तद्वदन्योऽपि स्वं
तथैव त्रयोऽर्पिणे मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय द्रूया-
दित्यर्थः । नैतदुपन्यरूपमचीर्णव्रतोऽचरितवतोऽनाप्यधीते ।

प्रकृतपरामर्शदेतच्छब्दादवगम्यते अन्यद्वारिण विद्यायाः प्रकृत-

नयवति चीर्णं व्रतस्य हि विद्याफलाय संस्कृता भवतीति ।
समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण
सम्प्राप्ता तेभ्यो नमः परम ऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षाद्
दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयो-
ऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यन्तादरार्थं मुण्डकसमाख्यं ॥११॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयखण्डः ॥२॥

इति श्रीगोविन्दभगवत् पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरि-
व्राजकस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतायायर्वण-
मुण्डकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

त्वमन्मवान्न सर्वत्र ब्रह्मविद्यासम्प्रदानमिति सूचयन्नाह । एतां
ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीमत् परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमदानन्दज्ञान-
विरचितं मुण्डकभाष्यव्याख्यानं समाप्तम् ।

प्रकाशक—श्रीसुवनचन्द्र वसाक ।

(जन० निमतलाघाट झोट)

प्रिण्टर श्रीरामनारायण पाल ।

(१६ न नूतन पगयापटो)

३ । अथर्ववेदीयमागङ्ग्योपनिषत् ।

पित्रोपान् स्वपिति मधुरभङ्गमायया भोजयन् नो माया

गोयं, सुतोऽसंवादि मक्ष्मा वेदानप्रमाणकं तर्हि, अथमवस्थात्ययवि-
दिताजीवा भीक्षारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेत्तर. अथतो भोजयन्
विषयजात एवमुपलभ्यते । तदेतद्वैते विरुध्यतेत्याशङ्क्य मक्ष्मण्येव
जीवा अमदीयस्तेति सर्वं कात्यायिनः सम्यक्त्वोक्त्यभिप्रेत्याह । प्रज्ञा-
नेति । प्रसङ्गः अन्नादिविक्रियाविरहितं कूटस्थं चान्नात्प्रसङ्गं
वच्छेदप्रदानं तच्च मक्ष्मा । प्रदानं मक्ष्मोति इति । तस्यांशवो राज्ञवो
जीवाश्चिदाभावा सूर्य्यमतिविश्वकस्या निरूप्यमाणां विश्वकस्या
मक्ष्मणो भेदेनावलोकनेन प्रताना विलारासौऽप्यर्थावबोधार्थेऽप्यदी-
त्यादिभिः । तदेवाह । स्थिरंति । स्थिरा इत्याद्य । अथा मनुष्या-
दयः । तेषां विकारः समूहस्तं व्याप्तुं शीतमेवास्मिति तर्था नैरिति
यावत् । अथा सोमप्रदानां विषयास्तान् व्याप्तेति विषयवत्त्वञ्चोक्ति
स्तद्वक्तव्यं कथयति । भोगाः सुषुप्तिश्चादिसाक्षात्काराभ्यां स्वाविर्त्त-
स्तुतस्तत्तत् देवतानुलङ्घितव्यंस्त्रिवहारा बुद्धेस्तद्विषयाकारपरि-
त्यागजन्यत्वं तान् मुञ्चा स्वपितेति सम्बन्धः । एतेन जागरितं
मक्ष्माणि कल्पितबुद्धम् तमेव सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । पुनरपीति ।
जागृधेत्यवस्थां दर्शयति । पुनरप्यर्थाः । सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति ।
तपि मोक्ष्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि सूक्ष्मा विषयास्तस्मि
न्नि विषयाग्रन्ति बुद्ध्यात्मानो वाचनान्नो विषयाभावने ताननु-
भूय स्वपितेत्यर्थः । तेषां प्रापकमुपन्यस्यति । कामजन्यानि । काम-
पञ्चन जन्माविद्यारोपवत्त्वमाह । अवस्थाद्वयवत्त्वमाह । मक्ष्माणि
दर्शयित्वा तमेव सुषुप्तिकल्पमां दर्शयति । शीलेति । सर्वं विशेषाः,
अथ विषयाः सूक्ष्मा सूक्ष्माश्च जागरितसुषुप्तरूपास्तान् पीत्वा स्वात्-
म्यज्ञाते प्रविशाम्य स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः । तस्यानन्द-
प्राधान्यमभिप्रेत्य विवृणक्ति । मधुरभङ्गिति । अवस्थात्रयस्य मायात-
तस्य निष्प्राप्तस्य प्रतिविम्बवत्त्वस्यास्य सम्बन्धिताभिरापाद्याभ्याम्
भोजयद्मक्ष्मा वर्जते । अतो मक्ष्मण्येवावस्थात्रयं तद्वन्तो जीवा
। ॥५॥ मक्ष्मा च मक्ष्माणि परिच्छेदे परिकल्पितं वर्जमिति यावत् ।

संख्यातुरीयं परममृतमर्जं ब्रह्म यत्तत्ततोऽस्मि ॥१॥

यो विद्यात्मा विधिज विषयान् प्राप्य भोगान् सुवि-
ष्ठान् पञ्चाक्षान्यान् स्वमतिविभवान् ज्योतिषा स्वेन

मायवेति । तस्यैव ब्रह्मणोऽवस्थासंयातीतत्वेन विर्त्तमानात्वं दर्श-
यति । तुरीयमिति । चतुर्णां पुरयं तुरीयमिति ध्रुवपक्षेर्ब्रह्मण-
स्तुरीयत्वेन निर्हेयात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याह । अद्वितस्यानन्वय-
वक्ष्यामेकया तुरीयत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह । मावेति । मायाविशेषेन
निवृत्तमात्रादुरीयम् । परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्त्वमस्यै-
वपि स्वरूपद्वारा न तत्त्वमस्योऽस्तीति ज्ञातो निवृत्तमेत्यर्थः ॥१॥

विधिपुत्रेन ब्रह्मप्रतिष्ठादनप्रक्रियामवसम्भूत तदर्थेनोपक्रम्य तस्य
त्वमर्थप्रत्यगात्मतावत्त्वमुक्तम् । अभिधेयकतोक्त्या यन्त्रव्याधिकादिषु च
कृषितौ । मर्याति निषेधद्वारा ब्रह्मप्रतिष्ठादनप्रक्रियामाश्रित्य त्वम-
र्थेनोपक्रम्य तस्य तदार्थाद्यं चोक्त्या ब्रह्ममायत्वं प्रस्थापयति । यो विद्या-
त्मेति । तत्र त्वमर्थः सतः सिद्धिद्विज्ञातः सर्वमात्मनः परान्तर्यामी ।
तस्मिन्नागदितमारोपितनमुदाहरति । अविद्यात्मेति । दिवं 'महीत-
न-पद्मनहाभूततत्त्वकार्यात्मकं स्थानं जगद्देवाणं प्रदीरम् । तस्मिन्नागदिते
चाहुं ममेत्यभिमानमानित्वस्यै । तस्यार्थक्रियापुष्टेयस्यति । विधिजेति ।
विधीयत इति विधिर्धर्मो न ज्ञानुत्पत्त्येन ततो व्यतिरिक्तो विधिरधस्त-
त्वाभ्या धर्माधर्माभ्यामविद्याकाममूलताभ्या विषयाः प्रत्यादयो
अन्यस्ते । ज्ञानं भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुत्पद्यते
वाच्योन्द्रियहारकं बुद्धिपरिणामगोचरतया स्वरूपमात्रं प्राप्य वाचा-
दनुभूय स्थितौऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः । तस्यैव स्वराजस्यामध्यस्थतिः ।
पदाहंति । आपद्येतकर्मसंघानन्तरं संप्रदेतकर्मोद्भवे च घटि
मूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्यामस्मादेव जेतोः स्वप्नात् वाच्योन्द्रियान्ताणा-
मुपरतत्वादविद्याकाममूलं देवितात्मीयमतिप्रभावादेव । मूलज्ञानस्य
करणात्मनो वाचनामवानादित्यादिज्योतिषाममनितत्वादात्मभूते

सूक्ष्मात् । सर्वानेतान् पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थाप-

नोति या विषयीकृतानभूयापक्षीकृतवत्प्रवृत्ताभूततर्काधीनकं
 सूक्ष्मं प्रपञ्चं कैरस्यगमं गरीरं 'सर्वज्ञानवाभितन्मानस्यैकदो
 भक्तोत्तर्यः' । तस्यैव उपपन्नत्वं दृश्यते । सर्वानिति । सूक्ष्म-
 रूपविभागेन ज्ञानद्वयव्यभिचारात् प्रकटानेतानभेदानपि विभेदाभुपा-
 धिद्वयद्वयस्यानन्दवस्तुत्वरूपयुक्तनमोज्ज्वलनरत्नरत्नापि परिशिष्टो-
 र्वाद्यां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा स्वात्मन्युपाते कारुण्यत्वेन स्थापवि-
 त्वापेक्षं युक्त्याप्यक्तप्रधानं । ननु प्राप्नो भवतीत्यर्थः । तस्यैव प्रवृत्ता-
 तान् स्थापनविविधस्य नान्न तत्त्वं न वक्षिः प्रवृत्तिरिति विप्र-
 त्वात्प्रवृत्तप्रमाणानुसमाहृतस्य सर्वानेतां विवेकान् कारुण्यकारण-
 कृतान् प्रमाणाद्यभ्रभ्रभादेव हित्वा विषयाधिकर्षद्वयपरिहृय-
 परमात्मरूपेण परिनिष्कृतं तत्रैव कथयति । हित्वेति । प्रथमच्छोकेन
 प्रदर्शितप्रमाणस्य प्रमाणप्रमाणप्रमाणप्रमाणं प्रयोजनं स्थापन-
 प्रवृत्तानातीतं परवस्तुपुक्तं प्राप्यते द्वितीयेन । पात्रिवि । नोद्वान्
 व्याख्यातत्वेन नोद्वान् च व्याख्यातान् पुनर्वाप्यपरिपञ्चितद्वयकारण-
 गिरासुदर-दरं प्रमाणात् पराज्ञानप्रमाणानो निश्चिद्विद्वत्प्रमाणानो
 मोक्षप्रदानेन तदेतत्प्रमाणप्रदानेन च परिच्छेदादित्यर्थः । केचित्
 प्रवृत्तवर्तमानां च पञ्चसु वेदात्मिकदेशसम्बन्धतयापनोचं निम्न-
 पञ्च वाच्यमिति यावत् प्रवृत्तप्रमाणान् सूचितम् । द्वितीयेन भाष्य-
 कप्रवृत्तिव्याख्यानरूपेणाद्यप्रकरणेन प्रवृत्तप्रमाणानामाज्ञावादाभावेकी-
 करणेन प्रतिपाद्यं प्रवृत्तं सूचितमिति प्रत्यक्षम् । न च द्वितीयश्लोके
 चतुर्थपादे एतत्तत्त्वभावाद्वाङ्मयमात्रं प्रवृत्तम् । भाष्यप्रमाणस्य
 प्रवृत्तवर्तमानादिति दृष्टव्यम् । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकानर्भत-
 मभ्युपगच्छन्ति द्वितीयश्लोकं भाष्यकारप्रणीतमभ्युपगच्छन्ति । तदवत् ।
 एतद्विद्वोऽभिवाद्येति श्लोके भाष्यकृतो व्याख्यानप्रवृत्तप्रमाण-
 योमित्येतद्वरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अपरे पुनराद्येन श्लोकेन
 भाष्यप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुसारणद्वारेण प्रवृत्तवर्तमाना

श्रीगौडपादीयकारिकासहिताय अथर्ववेदीयमाण्डूक्योप-
निषदारम्भः ।

॥ हरिः ॐ ॥ ७७ मित्येतदक्षरमिदं ७७

यित्वा हित्वा सर्वान् बिभ्रेषान् त्रिगतपुण्यगणं प्राप्तसौ
नक्षुरीयः ॥३॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्थोपव्याख्यानम् । वेदा-
न्तार्थं शारसङ्ग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतद-
क्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्पञ्चम्याभिधेय-

प्रारम्भोपयोगित्वेन कियते । परदेवताभक्तिवदपरदेवताभक्तेरपि
विद्याप्राप्तावसरकृतस्य शास्त्रीयस्य मित्यभिधायै ज्ञापनार्थमवस्था
तयातीतादित्यभिद्विष्टानमूर्तेराचार्यान्वोचौपविक्तज्ञानप्राप्तिं याचा
र्यशान् पुत्रयो वेदेत्यादिस्तुत्वरश्मिनेन पुपुषणा प्राप्तं इति द्वितौव
श्लोकेन कल्पयन्तीति ॥२॥

६ अथर्ववेदीयमायडूक्योपनिषत् ।

सर्वे तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति
सर्वमोद्धार एव ।

प्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते संखन्वाभि-
धेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथापि प्रक-
रणव्याचिख्यासुना सङ्क्षेपतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजन-
वत्साधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसम्बन्धः । शास्त्रं पारम्प-
र्येण विधिद्वयसंखन्वाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत्
प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्त्तस्यैव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता ।
तथा दुःखात्मकस्यात्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशान्ते स्वस्थता ।
अद्वैतभावः प्रयोजनम् । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया
तदुपशमः । स्यादिति । अद्वैतविद्याप्रकाशनायासारम्भः
द्वियते । यत्र हि द्वैतमिव भवति । यत्र, योऽन्यद्वि-
द्याकृतत्वात्तोऽन्यतुपश्ये दन्योऽन्यद्विजानीयात् । यत्र तस्य
सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं पश्येत्त्वेन कं तद्विजानीयादि-
त्यादिभूतिभ्योऽस्वार्थस्य सिद्धिः । तत्र तामोद्धारनिर्णयाय

निष्ठम् । निर्गुणपञ्चशामप्रतिपादकत्वात् । तद्वतिपादनं चङ्क्षेपस्य च
काव्यरत्नरत्नादिप्रकाशकत्वस्य च, चान्दः सम्पूर्णत्वादित्यर्थः । प्रकर-
णैर्वापि निश्चितत्वादिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याह । अत एवेति ।
प्रकरणत्वादेव प्रकृत्याश्लोहदेव चङ्क्षेयदीनामकाव्यत्वेऽपि प्रकरण-
प्रकृत्याश्लोहत्वात्तानि त्वयश्च-पञ्चव्यानीलशङ्खः शालीवधन्वन्वादीनां
तदीये प्रकरणैरर्थात्माप्रत्याक्षाभिः वक्तव्यत्वमर्थस्य पुनरुक्तिरित्याह ।
यान्येवेति । श्रोतापो हि शास्त्रोक्तं प्रकरणं प्रतिषेधमानाः शास्त्रोक्ता
चङ्क्षेयदीनि अन्यत्र वचनामात्रेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन्

प्रथमं प्रकरणं भागमप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् ।
यस्य द्वैतप्रपञ्चस्योपशमोऽद्वैतप्रतिपत्तिः रक्षासिन् सर्पा-
दिविकृत्योपशमो रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य द्वैतस्य हेतुतो
वैतन्यप्रतिपादनायद्वितीयं प्रकरणम् । तथाऽद्वैतस्यापि
वैतन्यप्रसङ्गप्राप्तौ युक्तितत्त्वात्त्वदर्शनाय प्रकरणं तृती-
यम् । अद्वैतस्य तत्त्वात्त्वप्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि
वादान्तराण्यवैदिकानि तेषामन्योन्यविरोधित्वादतथार्थ-
त्वेन तदुपपत्तिमिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणम् ।
कथं पुनरोक्कारनिर्णयः आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रति-
पद्यते इत्युच्यते ॥ श्रीमित्येतत् । एतदोपपन्नम् । एतद्वै
सत्यकामं परस्परं यदोक्कारः । तन्माद्विद्वानेतेनैवा-
यतनेनैकतरमन्वेति । श्रीमित्यात्मानं विज्जीत श्रीमिति ब्रह्म
श्रीोक्कार एवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः । रक्षादिरिव
सर्पादिविकल्पस्यास्यदोऽहय आत्मा परमार्थतः सन् प्राणादि
विकल्पस्यास्यदो यथा तथा सुषीदिव वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्या

प्रकृत्यन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्तव्यदेव तद्भाष्यकतापि विषयादी
नामभाष्यकत्वाद्भाष्यकतो विषयास्तुपन्वाद्यो वृथा स्यादित्या
ग्रहणम् । तथापीति । प्रकरणकर्तव्यकत्वात्पि तद्भाष्यकता
तानि सङ्क्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां मन्वतम् । द्वाभ्यामनुक्तत्वे
तिष्यनाश्वसाम्भवादिभ्यः । भाष्यकता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे
मिदं शान्तप्रकरणयोर्मोक्षकथनप्रयोजनवत्त्वं प्रतिजानीति । तमेति ।
प्रयोजनवत्त्वास्त्विति मन्वतेः । शान्तप्रकरणं प्रकरणोपनयनार्थम् ।
मोक्षजनकं फलं मन्वाज्ञानस्थितेन । शान्तप्रकरणयोरित्याग्रहणम् ।
भाषनेति । मन्वा मोक्षश्च भाषणं मन्वात्मैकत्वज्ञानम् तस्य जनकं
शास्त्रादि तद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षजनकवद्वर्तते शास्त्रादीत्यर्थः ।

तद्विकल्पविषय, ओङ्कार एव । स चात्मस्वरूपमेव ।
 तदभिधायकत्वात् । ओं 'ङ्कारविकारेण व्याभिधानाभिधे-
 यश्च ' सर्वः । प्राणादिरात्रविकृत्योऽभिधानव्यतिरेकेण
 नास्ति । वाचारेण्यणं विकारो नामधेयं तदस्येदं वाचा
 तन्त्रा नामभिर्दोमभिः सर्वं वितम् । सर्वं ओदं नाम-
 नीत्यादिश्रुतिभिः । अत आह ओमित्येतद्व्यतिरेकं सर्व-
 मिति । यद्विदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यति-
 रेकात् । अभिधानस्य, ओङ्काराव्यतिरेकात्, ओं 'ङ्कार
 एवेदं सर्वम् । परच, ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वक-
 मेव गम्यत इत्योङ्कार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्या-
 चरस्योमित्येतस्योपव्यख्यानम् । ब्रह्मप्रतिपत्तुः पायत्वाद्-
 ब्रह्मसमीपतया विस्पष्टं प्रकयनमुपव्याख्यानं प्रसृतं वेदित-
 व्यमिति वाच्यशेषः । भूतं भवद्विविधमिति कालत्रयपरि-
 श्लेषः । यत्तद्व्योङ्कार एतन्नव्यायतः । मृद्वान्यत्रिका
 लातीपं काव्याधिगम्य, कालपरिश्लेषमव्यजतादि, तद्

तथापि ब्रह्मणा विषयेण ब्रह्म धो वेदान्ता नामवेच्यते तद्व्यवसमि
 धेयत्वसम्बद्धं प्राणादीत्यामृतं ब्रह्मविचारमन्त्रेण तद्ज्ञानजनक-
 त्वामोगात्तद्ज्ञानजननद्वारा विषयसम्बन्धमिति विख्यातम् । अमिधे
 येति । 'उक्तं' ज्ञानं व्यवहितप्रयोजनवादिप्राज्ञादेरुपसंहरति । पारम्पर्य-
 मर्थयेति । तत्र ब्रह्मधो ब्रह्मज्ञानं प्राणादिना जन्यमेवेत्ययोग्य-
 मन्वेदादुक्तम् । प्राणादिमैव जन्यमित्ययोग्यमन्वेदादिवचोऽपि दर्शितः
 यदुक्तं प्रयोजनवत् तदाविषयि । किं पुनरिति । आध्यते स्वर्गपद-
 नित्यत्वं नित्यत्वे साधनानधीत्यस्य तादर्थ्येन प्राणादि प्रयोजन-
 मित्यर्थः । मोक्षस्याकालकृतत्वाद्यानित्यत्वं नापि साधनार्थकम् ।

यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव

॥१॥

प्योङ्कार एव । अमिधानामभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानमाधा-
न्येन निर्देशः सतः ॥१॥

सकृदभूतमेव प्रतिबन्धनिवृत्तकृतेनानर्थकत्वादित्युत्तरमाह । उच्यते
इति । यथा देवदत्तस्य स्वरादिना रोगेणाभिभूतस्य स्वस्थता सकृदाद-
मश्रुतिरूपा सकृदभूतैव प्रागपि सती रोगप्रतिबन्धात्सतीत्यं स्थिता
विकृतसाक्षात्सीयोपाययोग्यमात् प्रतिबन्धभूतरोगापगमे सत्यभिव्य-
ज्यते । न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धप्रध्वंसार्थत्वात् । यथानित्यत्वं
सकृतायाः शब्देन । तस्यान्तदशाभ्युत्पादित्युक्तये इदानीमाह ।
रोगार्तस्येति । यद्योदितदृष्टान्तानुरोधादात्मनः सतः समुत्थात-
निश्चितदुःखस्य निरतिशयानन्दैकतानस्यापि साविद्याप्रसूताङ्कारा-
दिदैतप्रपञ्चसम्बन्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी दुःखं मया प्राप्तव्य-
मिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्योत्पादैतवि-
द्यातोदैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धप्रध्वंसे स्वभावभूता परमानन्दता निरस्त-
समस्तानार्थता च आरस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थता पटिमूर्त्या
यस्तु स्वमावाप्तातिरिच्यते । तदिदं माण्डोयं प्रयोजनं तस्य च सकृद-
त्वेनावाव्यक्ताप्रानित्यत्वं गङ्गितव्यम् । न च साधनवैयर्थ्यप्रदर्शितप्रति-
बन्धनिवृत्तिफलतादिति दर्शानिकमाह । तथेति । ननु दैतस्याह-
ङ्काराद्यात्मनो वस्तुत्वादस्तुतय निदानमोक्षत्वाधित्वनैमित्तिककर्माय-
त्तत्वाविद्वत्तेरसं विद्यार्थेन प्रकरणासम्भवेति तत्राह । दैतेति ।
आत्माविद्याकृतस्य दैतस्यात्मविद्याया करणमिवन्तर्गानिदत्तेरात्म-
विद्याभिव्यक्तये माण्डोयस्यो युज्यते । न च दैतस्याविद्याकृतस्य
विद्यमानदेहत्वे प्रमाणमस्तीत्याहङ्कारान्यव्यतिरेकानुविधाभिनीं श्रुति-
मुदाहरति । ननु हीति । इवमस्याभ्यासविद्यायस्यादां प्रतिभातं-

सर्वं ७ चेतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयं
मात्मा उतुष्पात् ॥ २ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानप्राधान्येन
निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशोऽभिधानाभिधेय-
योरेकत्वप्रतिपत्तये । इतरथा च्छाभिधाय तत्राभिधेय-
प्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं भौतमित्याशङ्काभ्याम् ।
एकत्वप्रतिपत्तौ च । प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकैव प्रय-

ज्ञैतस्य तत्प्रतिमानस्य चाभासत्वेन विद्यामयत्वमुच्यते । आत्मैवा
नृ तमि । विदुषो विद्यावस्थायामर्तकरणादिसर्वमात्मनाम नाति
रिक्तमस्तीत्युक्त्या विद्याद्वारा सर्वस्य ज्ञैतस्यात्मभावत्ववचनाद्विद्यानि
जितकार्यकारणात्मकज्ञैतनिर्दिष्टतात्पर्येण विवक्ष्यते । तथा च विद्यातो
ज्ञैतनिर्दिष्टनिर्देशात्तस्याविद्यात्वमवद्योक्तते । आदिप्रश्नादेव नानेन
प्रिष्ठाननिष्ठाननाभासप्रतिबोधित ज्ञैतस्याभिदधत् वाक्यवाच्यारम्भ
अवाक्यश्च गृहीतम् । अस्यार्थस्यति ज्ञैतमताविद्याकृतत्वस्यत्वम् ।
विनश्याद्योक्तनाशानुपपन्नोपपत्त्यादुत्पन्नमन्यारम्भस्थिते इति आदौ
प्रकरणावच्छेदकस्य मत्यकमगृहीतं प्रत्ययप्रतिपत्तिर्वाकार्थं सूचति
तच्चमिच्छात् । तत्र तावदिति । यो कारणकरयस्यावच्छेदं प्रत्येय
चङ्कृच्छाति । यो कारेति । तद्विषयस्य प्रकरणात्कारणमित्युक्तम् ।
तद्विषये प्रगाथाभावाकस्य आनुपयोगित्वात् । आत्मप्रतिपत्तिर्हि पुन
वार्थापयोगिनोत्वात्पुनरागमेत्वादिविषयवद्वयम् । तदुपदेशप्रधानं
भाष्यकोपनिषद्भाष्यमनुरूपम् । तेन तत्र प्रामाण्यादुक्तो निर्णय
चेदस्यति न त्विदं सुनिप्रधानं बुक्तिमेवम् चतोऽपि गुणत्वादप्रधान
त्वात् । न चाप्योद्धारनिर्णयो नोपपद्यते । यदात्मनस्तत्त्वमदारोपितरूप
तदप्रतिपत्तानुपायत्वात् । तदप्रतिपत्तय बुक्तिरकत्वात् । अतस्याय
प्रकरणमोद्धारनिर्णयावाचान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्यव

स्तेन युगपत्प्रविलापयन् तद्विलक्षणं ब्रह्मप्रतिपद्येतेति ।
तथा च वक्ष्यति । पादा माना मानाश्च पादा इति ।
तदाह । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं बहुल्लभोद्धारमात्र-
मिति तदेतद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म परोक्षमिहितं प्रत्यक्षतो

अतोऽप्युपदेशवशादधिगन्तव्यमित्यर्थः । वैतथ्यप्रकरणस्यावान्तरविषय-
विशेष दर्शयति । अस्मेति । आरोपितनिषेधे सत्यनारोपितप्रतिपत्तिः
स्याभाविनीत्यत्र इष्टान्तरमाह । रावण्यभिनेति । हेतुतो इष्टत्वाद्येनव-
त्तदिभुक्ति वशादित्यर्थः । अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषमुपन्यस्यति ।
तथाहैतस्यापीति ॥ तस्यापिद्वैतवद्वाङ्मनोपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्ग-
मद्वयति । तस्यां भक्त्याभौषाधिकभेदाद्यवस्थायाः सत्यत्वादप्यभिचारा-
दिभुक्तिवशादद्वैतस्यपरमार्थत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः ।
अवातशान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं कथयति । अद्वैतस्येति । तस्य
तथात्वगवाभितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपत्तत्वं पञ्चान्तराणामित्यत्र
हेतुमाह । अत्रैदिकानीति । तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह । अतपार्थ-
त्वेनेति । मिथ्याहैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । तद्वपत्तिभिरेव निराकरणे
हेतुमाह । अन्योन्येति । पञ्चान्तरप्रतिप्रेषमुखेनाद्वैतमेव ब्रह्मवित्त-
मन्त्रप्रकरणमित्यर्थः । ओंकारनिर्णयहारेणात्मप्रतिपत्तुपायभूतमाद्य
प्रकरणमित्युक्तम् । तद्विर्गयस्य तद्वैतत्वाद्योगात् । न सत्यत्वात्तद-
ज्ञान अर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरेणोपयुज्यते । न चात्र धूमान्नेत्रारिव
व्याप्तिरूपमभ्यते । न चात्रकार्यत्वमोद्धारस्य युक्तम् । आकाशादेर-
विशेषात् । तस्य च सत्त्वात्त्वेनात्मवत्तत्त्वाकार्यत्वव्याधातादिति मन्वातः
अन् प्रथमप्रकरणार्थे प्रायुक्तमिति । अथमिति । न वयमनुमाना-
• पटभादोद्धारनिर्णयमात्मप्रतिपत्तुपायमभ्युपगम्यामो येन व्याख्यभावो
दोषमावहेत् । किन्तु श्रुतिप्रामाण्यात्तत्तिर्णयसङ्कोहेतरिति परिरुति ।
अथत इति । तत्र व्युत्पन्नं तद्विज्ञेयं प्रति ओमित्येतदित्येन वाक्येन
ब्रह्मत्वेनोमितेतद्वपदिष्टम् । समाहितेनोद्धारोद्धारणो यद्वैतव्यं अकुर-
द्वितोद्धारवामोद्धारोव शास्त्राच्च इत्येवोद्धारमुद्देशे चक्ष्यते । तेन

विशेषेण निर्दिशति । अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति
चतुष्पात्त्वनमविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दि-

शब्दयोद्धारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतरिति विवक्षितः अतिबुदाहरेति ।
ओमित्येतदिति । प्रतिभायां विष्णुः, विश्वोद्धारो ब्रह्मबुद्धोपासमानो
ब्रह्मप्रतिपत्तयस्यो भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्यान्तरं पठति । एतदाह-
न्वनमिति । किञ्चात्मनोद्धारो यदा परापरब्रह्मद्वया उपास्यते तदा
तत्त्वज्ञानोपायतामुपादोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति । एतद्वेति ।
किञ्च । समाधिनिष्ठोद्धारोमित्युच्चार्यान्तरमनुब्रूयते तदा स्मृतमकार-
मुकारे स्फुटं तत्र कारणे मकारे तत्रापि कार्यकारण्यतीति प्रत्यगात्म-
न्युपसंभृत्य तद्विष्टो भवतीत्यनेन प्रकारेणोद्धारस्य तत्प्रतिपत्तुपात्रेति
विधानदेवाह । ओमित्यात्मानमिति । किञ्च बोधं स्थापुः । न पुना-
मिति यदा हेतदोमित्युच्यते तद्वब्रह्मेति वाधायां समाभाधिकरण्येन
समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तदा च युक्तमोद्धारस्य ब्रह्मज्ञाने हेतुत्व-
मित्याह । ओमिति ब्रह्मेति । किञ्च । सर्वान्प्रदत्तादोद्धारस्य
ब्रह्मण्यस्य तदात्मादेककचणत्वादव्यक्ताविष्टोद्धारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रति-
पत्तिरेवेत्याह । ओद्धार एवेति । ओमितोदं । सर्वमित्यादिवाक्यान्तर-
वक्ष्यत्वादीनादियदमित्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्तुपात्रत्वमोद्धारस्य
प्रतिपादितमिति श्रेयः । ननु स्मृतमनुगतप्रतिभासे सम्यात्वे विदात्मनि
मायादिविकल्पस्य अस्तित्वादात्मनः सर्वान्प्रदत्तं न पुनरोद्धारस्य
तदस्ति अथनुममादिति तस्माह । रजण्यादिरिवेति । यथा रज्जुः ।
शुद्धिरिक्कादिरधिधानविशेषः सर्वैः रजतमित्यादिविकल्पस्यास्तदो-
भ्युपगतस्तथाकादवस्थाविख्याले हेतुतावात्परमार्थवत्त्वभावे न्यसमाप्त्य
अस्य मायादिविकल्पस्यास्तदोभ्युपगम्यते । यथैव हृदयमस्त्यैव
मायादिरात्मविकल्पो वक्तव्यमयः सर्वैः वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोद्धार
मायात्मकस्तदास्तदो गम्यते । न च जगत्तोद्धारस्योपनिषत् । ओद्धार-
रेण सर्वं वाक् ब्रह्मोतीति श्रुतेः । अतो युक्तमोद्धारस्य सर्वान्प्रद-
त्तमित्यर्थः । लक्ष्मीजातस्यात्मास्तदादोद्धारस्तदात्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य

शति । अयमात्मेति । सोऽयमात्मा ओङ्काराभिधेयः
परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्पापस्रवन्न गैरिवेति

प्राप्तामास्यदहवमिति नेत्याह । स चेति । आत्मवाचकत्वेऽपि नास्यो-
ङ्कारस्यात्ममात्रत्वं तद्वाचकस्य ब्रह्मात्मत्वमिति व्याख्येयमावात् । प्राणा-
देरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेक इत्येतादित्याग्रहः । ओङ्कारेति ।
तस्य विकारः सर्वो नास्ति शेषः । अकारो वै सर्वा नामिति श्रुतेः ।
ओङ्कारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्म-
विकल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तद्वाभिधानं प्राणादि-
शब्दविशेषात्कर्मोङ्कारविकारभूतमोङ्कारातिरेकेण न सम्भवतीत्योङ्का-
रमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य तन्मात्रत्वाभि-
धानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्तेः ।
यकत्वे विषयविषयित्वायोगाच्चिर्विकल्पं ब्रह्मात्रं ब्रह्म वाच्यवाचकवि-
भागशून्यं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य ब्रह्मोऽवस्थेः प्रमाणमाह ।
वाच्यारम्भमिति । कार्यस्य सर्वं सौर्व मिथ्यात्वेऽपि कथमोङ्कारनिर्ग-
मस्य ब्रह्मप्रतिपक्षप्रपायत्वसिद्धिरित्याग्रहः । तदस्येति । तदिदं
विकारजातमस्य ब्रह्मत्वः सम्बन्धि वाच्यः सामान्यरूपमात्रं तन्मात्रा
प्रकारितरज्जुतल्लयादितं ब्रह्म व्याप्तिमिव सम्बन्धः । शब्दसामान्ये
नार्थसामान्यस्य व्याप्त्रवपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याग्र-
हः । नामभिरिति । शब्दविशेषैर्दानभिर्दानस्थानीयैर्विशेषरूपम-
पीदमर्थजातं व्याप्त्रं वक्तव्यं व्यापस्य तल्लयादित्यर्थः । अतमर्थं
समर्पयते । सर्वं ह्येति । इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्कर्मवर्थात्
सामान्यविशेषरूपेषु नाम्ना नीयते व्यवहारयथ प्राप्यते तेन नामनी
त्युच्यते । तदेवं वागनुरक्तमुद्विषोध्यत्वाद्वाक्प्राप्तं सर्वम् । वागलोतश्च
सर्वमोङ्कारानुविद्वत्त्वादोङ्कारमात्रम् । स चोङ्कार उपपत्तयेनात्मधी
चेत्यरित्याद्यप्रकारवारम्भः सम्भवतीत्यर्थः । तद्यथा शङ्कुनेति श्रुतिसंघ-
ठार्थमादिपदं प्रतिज्ञातमयमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः । अर्थमुपपादा
तन्निष्पत्तेः श्रुतिमवतारयति । अत आहति । श्रुतिव्यापदे । तदिदं

जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकेन

कथं चतुष्पात्त्वमित्वाह । जागरितं स्थानमस्येति
जागरितस्थानम् । वहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा
यस्य स वहिः प्रज्ञो वहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत
इत्यर्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य तस्य ह वैतस्थानो वैखानरस्य
मूर्तेव सुतेजाश्चतुर्विंश रूपः प्राणः पञ्चमर्त्यान्मा सन्देहो
बह्वर्लो वसिरेव रयिः पृथिव्येव पादावग्नि होतकल्पनाग्ने-
ष्वेनाग्निमुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य
स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशति मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि
कर्मेन्द्रियाणि च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो
बुद्धिरङ्गुलारुचिर्नमिति मुखानीव मुखानि तान्युपनमि-

पादचतुष्टयम् दूरोत्पारितमिति प्रकृतेः कथमिति । पर
मादित्यव्यप्यात्माभावेऽपि कौटानिकमुपायोपेक्षभूत पादचतुष्टयमपि
ब्रह्ममित्यभिप्रेत्याद्य पादं व्युत्पादयति । आदेत्वादिना । स्थानम्
स्थित्यभिमानस्य विषयोभूतमित्यर्थः । तत्रावासावदान्तरत्नविशेषे
दुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याख्येते । वहिरिति । चैतन्यवत्तथा
प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्य विषये प्रतिभासते तस्या विषयानवेक्षत्वात् ।
बाह्यस्य च विषयस्य बह्यतोऽभावादित्याशङ्क्याह । वहिर्विषये चेति ।
न स्वरूपभूता प्रज्ञा बह्यतो बाह्यविषयेत्येते बुद्धिर्वाचित्युपा तत्राद-
धानकल्पिता तद्विषया भवति । न च सपि बह्यतस्तद्विषयतामनु-
भवति । बह्यतः स्वयमभावादाह्यस्य विषयस्य कास्यविषयतादत्त-
द्विषयत्व प्रतिभासकमित्यर्थः । पूर्वेषु विशेषणेन विशेषणान्तरं
सदुचिनोति । कथेति । सप्ताङ्गत्वं शब्दवदभ्येन विश्वस्य विशदयति ।

विंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः

पादः ॥३॥

द्वाराणोत्पद्ये । स एवविंशष्टो वैश्वानरो ययोक्तैर्द्वारैः
शब्दादीन् स्थूलान् विमृशान् भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् ।
विंशेष्टा नराणामनेकधा नयानाद्विश्वानर । यद्वा विश्व-
द्यासौ नरश्चेति विश्वानर विश्वानर एव वैश्वानर ।

प्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् । मूर्धा ते व्यपतिष्यदित्यादितिक-
दर्शनाच्च । विराजैकत्वमुपलक्ष्यार्थं हिरण्यगर्भाव्याजता
त्मनोः । उक्तसैतन्मधुवाह्ये । यन्नायमस्यां पृथिव्यां
तेजोभयोऽस्ततमयः पुरुषो यन्नायमस्यात्ममित्यादि । मुषु-

विद्वति । ततश्च । सर्वभूतस्यामात्मानं सर्वभूतानि ज्ञातुम् ।
सर्वस्य प्राक्तवाची वैश्वाराण्यमधिगच्छतीति श्रुतिरनुगृह्यता । भवती-
त्याह । सर्वभूतस्य ह्येति । न चेद मातव वचनममानमिति सूक्ष्मी-
यम् । यद्यैकित्वमनुपपन्नं पञ्चमिति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य दर्शितश्रुति-
मन्तभूता श्रुति पूजयति । यत्त्विति । को हि पादत्रयं प्राणश्च वा
तस्त्रिवया प्रविशाम्य तुरीये नास्ते विजातिनास्ते * यदानन्दकताने
परिपूर्णे प्रतिष्ठा प्रतिपद्यते च मन्त्राद्विज्ञातानां ज्ञानानां
सर्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपपन्नममानं व्यातज्यैव प्रातीतिशानि
तानि प्रवेति । तेषु सर्वेष्वामातानं सत्तास्तु न्निप्रदवगच्छति । ततश्च न
किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छतीति शुभस्य यथोक्तरीत्या तत्त्ववाचाद्
कारे यच्छेतीति वति स्तीतत स्थाटित्वै । आध्यात्मविधैषयोः
भेदाभ्युपगमहादेयं प्राणोक्तपरिधीत्या तत्त्वज्ञानान्भ्युपगमे दोषमाह ।
अथ्यवति । साङ्ख्य्यादिष्वस्यापि सामाधिक्यत्वात्तथैव प्रति देहं पटि-
थिष्यत्यस्य प्रत्यगात्मनो दर्शनेन सामाधिक्योऽर्थोऽभ्युपगतो भवति ।
अवस्थानुपपत्तया च प्रति शरीरमात्मभेदः विद्वत्तोत्याहङ्गाह ।
तथा चति । साङ्ख्य्यादीनां द्वैतविषय दर्शनमिष्टं तेन स्वदीयदर्शन-
स्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैत तत्त्वमिति श्रुतिविद्यो विशेष
स्तत्त्वमेव विशेषदत्तं श्रुतिविरोधो भेदमादे प्रचण्वेत । अवस्थानु-
त्पत्तीनाधिक्यभेदमधिष्ठाय सस्या मविशतीत्यर्थः । मनु भेदमादेऽपि
नाद्वैतश्रुतिर्विहङ्गते । आचार्यमेव मन्त्रोति वदद्वैत तत्त्वमित्युप-
देशविज्ञेयत्वात्साङ्ख्य्याह । इत्येति चेति । उपपन्नोपपत्तौक्यत्वादिना
सर्वेषामुपनिषदां सर्वेषु देहेष्व्यात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वनिरूपकतो न
आचार्यत्वमद्वैतश्रुतत्वे नयम् । पक्षोपरत्वविज्ञेयविरोधादित्यर्थः ।

साध्यास्तयोस्तेकत्वं सिद्धमेव । निर्दिशोपत्यात् । एवञ्च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वज्ञैतोपग्रमे वाज्ञैतमिति ॥ ३॥

अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमुपेत्याहैतपर्यवसाने भिन्नं सत्याध्यात्मिकस्य
अध्यात्मनी विभक्त्यः सैवोक्त्यात्मकेनाधिदैविकेन विराजा सहेकत्वं
नङ्गीता यत्तस्य सत्ताङ्गत्वमुक्तं तद्विरहमिच्छयसंहरति ॥ अत इति ॥
अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं हेतुमत्तमाह । नूतनेति ॥ दिवाऽऽदित्यादिकं
नैवानरावयव नैवानरबुद्ध्या ध्यातव्यं जिघांसया पुनरप्यस्य
मुपगतस्य सुखी ते, व्यवतिष्ठन्त्या नागमिष्यं इत्यन्तुऽप्यविष्यो
यन्नामित्यादिव्यस्तोपासनमिन्द्रा समस्तोपासनविधित्वया दृश्यते । न
च द्युलोकादिकं विषरीतबुद्ध्या नङ्गीतवतः सुखीयं नूतनादिपरिपत-
नमुचितम् । यदाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमस्य
विवक्षितं भवतीत्यर्थः ॥ ननु विराजो विद्येनैकत्वमेव भूषण्ये
दृश्यते । तत्कथमविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षित्याहैत-
पर्यवसानं भाष्यततोऽन्यते तत्राह । विराजेति ॥ यन्मुखतो विराजो
विद्येनैकत्वं प्रदर्शितं तत्तु विरहस्यगर्भस्य तैजसेनान्वर्यानिषदाध्या-
ततोपहितस्य प्राप्तेन सहेकत्वस्योपसृष्टत्वावगतौ भूषण्येऽप्यविशे-
षेण अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षितमित्यहैतपर्यवसानं विद्विरित्यर्थः ।
अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिच्छोऽन्यते तन्मनुष्याङ्गाद्येऽपि दर्शितमित्याह
उक्तमिति ॥ अधिदैवमध्यात्मैकत्वं निर्हेन ज्ञत्वा प्रतिपर्यायमयमेव ।
य इत्यभेदवचनादेकत्वमस्य विवक्षितमित्यर्थः । ननु विद्येति विराजोः
सूक्ष्माभिमानित्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वं
युक्तम् । प्राज्ञाध्यातयोस्तु केन साधर्म्येणैकत्वं तत्राह । उपपत्तिः ॥
प्राज्ञो हि सर्वं विशेषमुपसंहृत्य निर्विशेषं उपपत्तेर्यजते प्रत्ययदया
वमव्याहृतं निःशेषविशेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्विशेषरूपं तिष्ठति
ततोक्तं साधर्म्यं पुरोधाव तयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । अध्यात्माधिदैव-
योरेकत्वे प्राप्ताङ्गन्यायेन प्रसिद्धे सत्पुनरुद्धारप्रक्रियया मिदमद्वैतमिति
फलितमाह । एतद्वैति ॥ तत्राहैतं प्रतिबन्धं सामालेण न एतु इति
किन्तु वाक्यादेवाकार्योपदिष्टादिति वक्तुमशक्यः ॥ १॥

यत्न सुप्तोऽन कञ्चन कामं कामयते न

भोग इति । संमादमन्यत् । द्वितीयः पादस्तौजसः ॥४॥

दर्शनादर्शनवृत्तयोः स्वायस्यं तुल्यत्वात्सुपुतिग्रह-
णार्थं यत्नं सुप्त इत्यादिविशेषणम् । अथवा त्रिष्वपि
स्थानेषु तत्त्वाप्रतिपक्षक्षयः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्य-
सुपुतिं विभजते । यत्नं यत्किन् स्थाने काले वा सुप्तो
न कञ्चन कामं कामयते न कं न स्वप्नं पश्यति । न

कादन्ताभावात्कुतश्चैज्जलमित्यामहुः । विदमेति । शूचो विषयो
यस्यो वाचभामय्या प्रचाया न चायते तस्या विषयसंज्ञमन्तरेण
प्रकायमाश्रितयास्त्रिदायामाश्रयत्वेन भवतीति अत्र दृष्टा तैजसो विष-
यितः । तत्र दृष्टेन यथोक्तवाचनान्न्याः प्रचाया निर्वृत्तादित्यर्थः ।
ननु विद्यते भवयोदवगितं प्रविशितं गति विषयत्वम् । प्रचायाभो-
ज्यतस्य तत्त्वत्वात् । मेवम् । तस्या लोभ्यत्वाविशेषेऽपि तस्यामपानर-
मेदात्तद्विषयत्वादित्यस्य भेदा प्रचा स्वाका ज्ञायते । तैजसे तु प्रचा
विषयस्य भेदेन्याः वाचनानामाहुर्वृत्ति विविक्तो भोगः विद्वदतीत्याह ।
विद्वद्वेति । सप्तमोऽन्तेन विषयितुल्यत्वमित्येतद न्यादितुष्यते ॥४॥

पादहर्षजव व्याख्याय त्वीय पाद व्याख्यास्यन् व्याख्याय-
मानसुप्तो न कञ्चनेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह । दर्शनमेति ।
दर्शनस्य भूतविवेकस्य वृत्तिरत्वान्ताति जागरितं दर्शनवृत्तिरित्यु-
च्यते । स्वप्नविवेकदर्शनादन्वहर्षनक्षदर्शनं वाचनान्तात् तस्य वृत्ति-
रत्वान्तात् दर्शनवृत्तिः स्वप्नस्योः सुप्तप्रवदेन कञ्चन तत्त्वापहणस्य
तत्त्वत्वात् । यत्नं सुप्तं द्रव्यते तत्रोदवि प्रवृत्तौ तद्व्यवच्छेदेन सुपुति-
स्योऽप्युपार्थम् । यत्नं सुप्तं रक्षादिपात्रेण कञ्चनेत्यादिविशेषणम् ।
यदि स्वापहय व्यक्तेः सुपुतिमेव पादवतीत्यर्थः । न कञ्चन स्वप्नं
पश्यतीत्यनेन विशेषणेन स्वापहयव्यवच्छेदवत्त्वादिष्वेव पालर-
मविशिष्टकरमित्यामहुः । अथ नेति । तथैव

कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान

हि सुषुप्ते पूर्वयोरिवान्यथा ग्रहणालक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कञ्चन विद्यते । तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं - मनःस्यन्दितं द्वैत जातम् । तथारूपापरित्यागेनाविवेकापन्नं नैश्वतमोग्रसामि-
याहः स्वप्नपञ्चकमेकीभूतमित्युच्यते । अत एव स्वप्नजाग्र-
न्मनःस्यन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव सेयमवस्थाऽवि-
वेकरूपत्वात्प्रज्ञाघन उच्यन्ते । यथा रात्रौ नैश्वेन तमसा-
ऽविभज्यमानं सर्वं घनमिव तद्वत्प्रज्ञाघन एव । एवञ्च-

प्रतिबोधः स्थापकस्य स्थानमवेष्टमि तस्यत्वात्तापत्स्वप्नाभ्यां विभक्त्य
सुषुप्तं जापयितुं विशेषणमित्यर्थः ॥ एकस्यैव विशेषणस्य व्यवच्छेद-
कत्वसम्भवादलं विशेषणाभ्यामित्यस्य क. 'समाधिरित्याशङ्क्य विप्र-
पण्यदोर्विकल्पेन व्यवच्छेदकत्वाज्ञानवैक्यमिति भत्याह । न हीति ॥
यत्वेत्यस्यापेक्षितार्थं कथयति । तदेतदिति ॥ अन्यथा ग्रहणशून्यत्वं
कामसंस्पर्शविरहितत्वञ्च विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । कथमस्य सद्भि-
तीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याशङ्क्याह । स्थानद्वयेति ॥ जागरितं
स्वप्नद्वयेति स्थानद्वयम् । तेन प्रविभक्तं यद्द्वैतं सूक्ष्मं सूक्ष्मञ्च तत्-
सर्वं मनःस्यन्दितमात्ममिति वक्ष्यते । तच्च यथा सुषुप्तसुषुप्तमात्मनो
विभक्तं तथैव तस्यात्यागेनाभ्यासतात्पर्यं कारणमापन्नं सुषुप्तसर्व-
विस्तारसहितं कारणात्मकं भवति । यथाहर्नैश्वेन, तमसा अस्तं
तमस्यैवैव व्यवहित्यते तथेदमपि कार्यजातं कारणभावमापन्नं
कारणमित्येव व्यवहित्यते । तस्याश्चावस्थाया तदुपाधिरात्रैकीभूत-
विशेषणभागभावतोत्पत्तिः । तथापि कारणोपहितस्य प्रज्ञानेधन
विशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा विशेषणसम्भवादित्याशङ्क्याह ।
अत एवेति ॥ समस्य कार्यप्रपञ्चस्य समनस्तस्य सुषुप्तं कारणात्मना

योनिः सर्वस्य प्रभववाच्ययौ हि भूतानाम् ॥६॥

प्राणमन्त्रं हि सोमं मन इति श्रुते । अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येव सर्वस्य एषोऽन्तर्याम्यन्तर-
तुमविष्णु सर्वेषां भूतानां निवन्ताऽप्येव एव यथोक्तं समेदं
जगत्प्रसूयत इत्येव योनिः सर्वस्य यत एवं प्रभववाच्य-
यश्च प्रभववाच्ययौ हि भूतानामेव एव ॥६॥

प्राणस्याधिदैविकेनान्नर्वाग्निषा ब्रह्मभेदं ऋद्धीत्या विशेषवा-
न्तर इत्येवमिति । एव हीति ॥ सत्त्वरावर्त्तान्तपुषाभिप्राधान्यमवधूत-
चैतन्यप्राधान्यम् । अन्यथा ज्ञातव्यशानुपपत्तः । नैवाविकादयस्तु
नादस्यमोहदस्यातीतं तदयुक्तं मत्तुरवागमस्त्यादिति व्यावर्तिरो-
धादित्याह । नैतक्यादिति ॥ अतिविरोधादपि न तस्य तादस्यमा-
स्यानित्याह । प्राणति ॥ प्रकृतमज्ञातं परं नञ्च ब्रह्मस्य प्राण-
शब्दितं तदयुक्त्येव बध्यतेऽस्मिन् एवमवस्थमिति व्युत्पत्तः । न हि
जीवस्य परमाज्ञातिरेकेण सर्ववशान्नसि । नमस्तदुपहितं जीवचैत-
न्यमनं प्राणमदस्याध्यात्मिकोर्ध्वं परस्मिन् शरीरान्तरा शब्दितस्य
च जीवस्य तस्मिन् सर्ववशाभाभिधानादस्ततो भदो नास्तीति श्रुति-
रिति शब्दः । प्राणस्यैव निवन्तवान्तरं वाचयति ॥ अयमेवेति । नमव-
धारणं मोहपशुते । व्यावर्तयामरप्रभतीनामन्वयानमिति सर्वज्ञत्वमधि-
ष्ठित्यामस्तु विप्रमिति । शर्मेति । अन्नर्वामित्य विशेषवाक्य-
विशदयति । अन्नरिति ॥ अन्नस्य अस्याविहन्तरनुपपत्तेः निवृत्तमेव
वागमकाभावादवधारणपुक्तं विशयवशमयं चेत् ज्ञातमज्ञतस्य प्राणस्य
सर्वज्ञातत्कारणत्वं विशयवान्तरमाह । अत एवेति ॥ यथोक्तं सत्-
त्वान्नरित्यन्नद्वयमभिभक्तमित्यर्थः । समेदमध्यात्माधिदैवाधिभूतभद-
वहितमिति व्यावत् । निमित्तकारणत्वान्निवमेरपि प्राचीनादि विशय-
स्थानि निर्वहन्तीत्यस्तु मज्जतिस्तु प्रतिप्राप्त्यन्तानुपरोधादिति व्याव-
चित्तिसोपादानयोजगति न भिद्यत्वमित्येव नियमस्तस्मिन्मतो विप्र-

अथ गौडपादाचार्यकृतैतदुपनिषदर्थविवेकरणरूप-
श्लोकावतारणम् ॥

॥ अतैते श्लोकाः ॥

वह्निःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तेजसः ।
वनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव विधा स्मृतः ॥१॥

१ अतैतद्विन्ययोक्तेऽर्थे एते श्लोका भवन्ति । वह्निःप्रज्ञ इति । पर्यायेण निस्थानत्वात्सोऽहमिति श्रुत्या प्रति-
सन्धानाच्च स्थानत्वव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसकृत्वञ्च
सिद्धमित्यभिप्रायः । महामतुस्यादिदृष्टान्तश्रुतेः ॥१॥

प्रमाणरहितत्वाद् । यत इति । प्रभवत्वस्यादिति प्रभवः । अथोक्तवि-
हितत्वमयः । न चैतौ भूतानामेकलोपादानादते चम्भाविशवित्त्वर्थः
॥१॥

आचार्यैर्माख्योपनिषदं पठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतारण-
श्लोकादिना कृतं वदमेत्वमूय भाष्यकारो व्याकरोति । एतस्मिन्मिति ।
विश्वस्य विभुत्वं मायुक्ताभिदैविकाभेदादवधेयम् । अथात्माभिदैवाभेदे
पूर्वादाहतां श्रुतिं कुचमिदं हिमन्दः । सूक्ष्मसूक्ष्मकारणोपाधि-
भेदाज्जीवभेदमायुक्ता सूक्ष्मपैक्येऽपि सूक्ष्मोपाधिभेदमन्तरेण विशे-
षणमात्मभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह । एक एवेति । पदार्थानामेव
पूर्वोक्तभेदोक्तत्वात्प्राप्तये श्लोकस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह । पर्या-
येणेति । अथात्मनश्चैतन्यमिव स्वाभाविक स्थानत्वयं न तर्हि तद्वदेव
तं व्यभिचरितमर्हति व्यभिचरति आत्मानं स्थानत्वयं क्रमात्मनाभ्यां
तस्य निस्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धम् । यः शुभः सोऽहं
जागर्मीत्यनुब्रूयानोदकस्य तस्यावगतम् । एकत्वेन हि श्रुत्या घटा-
दावेकत्वमिष्यते । अस्माधर्मरागद्वेषादिमलसावसाधर्मत्वात्तदन्ति-
रेक शुद्धत्वमपि सिद्ध्यति । यज्ञस्यापि नेत्यनेनावस्थाधर्मो जी-

तथापि पितृपरिच्छिन्नाभिधानिमानमिरोधः प्राये भव-
तीत्यव्याकृत एव प्रायः चक्षुर्ग्रे परिच्छिन्नाभिधानव-
ताम् । यथा प्रायश्चित्ते परिच्छिन्नाभिधानिनां प्रायो
व्याकृतस्तथा प्रायश्चित्तानि नोऽप्यविशेषापत्तावव्याकृतता

सूक्तमप्यभिधानी सूक्तमप्यव्याकृतः सूक्तमप्यविच्छिन्नं विच्छिन्ना
चक्षुर्ग्रे तन्नामुगतेऽत्रिवापुयाहक' सकारिस्तेऽर्थात्तरम् । विच्छिन्नापि
सूक्तमप्यभिधानी सूक्तमप्यव्याकृतः सकारिदेहेचक्षुर्ग्रेचक्षुर्ग्रे
याहकस्ततोऽर्थात्तरम् । यत्पुण्य-अविच्छिन्नो दक्षिणे चक्षुर्ग्रे-अव-
स्थितो दृष्टा चक्षुर्ग्रे करवाणां निबन्ना कार्यकरवाणां ताभ्यां
समदिदेहाभ्यामप्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं समदिदेहेन अवस्थितजीव-
भेदादुक्तमेकत्वमुक्तमिच्छते । आत्मनिको जीवभेदो वाक्यो वेति
विकल्पग्राह्यमुक्तम् द्वितीयं दूषयति । चेत्तादृशः ॥ एवो हि पदो
देव । सर्वेषु भूतेषु समदित्येन अवस्थितेन च समावृत्तावतीति च-
यादयस्तुतो भेदो नास्तीत्युक्तं चेत् साधयति । एक इति । सर्वेषु
येषु अवस्थितत्वेन च भावीयत्वं विद्योति भगवतो वचनात् तात्त्व-
कभेदाविशिष्टत्वात् । अत्राप्येति । सर्वेषु भूतेषु अत्राप्येदात्मकः कथ-
मर्थं प्रति भूतं भेदमपेक्षायद्वाह । अपिभक्त्येति ॥ तत्ततो विभा-
गेऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः । ननु करवेषु सर्वेषु विच्छिन्ना-
विशेषात् दक्षिणे चक्षुर्ग्रे विशेयमिहैवो भुज्यते । अथपि करवाणरेभ्य-
श्चक्षुर्ग्रे प्राधान्यमुक्तं तथापि नाप्यो दक्षिणविशेषवेवेति तत्राह । सर्व-
त्रिति । अत्रानुभवान्नां निर्देशविशेषसिद्धिरित्यर्थः । यद्यपि देहदेह-
भेदे विच्छिन्नुभूयते तथापि कथं जागरिते जैजयोऽनुभूयते इत्याशङ्क्य
द्वितीयं पार्थक्यं व्याचष्टे । दक्षिणेति ॥ यथा स्वप्नजागृतिरावनाहृतौ
प्राभिव्यक्तमवैज्यामं दृष्टानुभवति तथैव जागरिते दक्षिण चक्षुर्ग्रे
द्रष्टृत्वेन अवस्थितः सविज्ञातं रूपं दृष्ट्वा प्रवर्तिषीतिताहो । इदमेव
उक्तं । उक्तोपलब्धिजनितवस्तुद्रष्टृत्वावनाहृतौ मनश्चानवस्थितं
कारणं विशिष्टं जयो भवति । तथा च तयोर्भेदादुक्तं नावतरतीत्यर्थः ।

समाना प्रसमवीजात्मकत्वञ्च तदध्यक्षस्यैकोऽव्याकृतावस्थः ।
परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षाणाञ्च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं
विशेषणमेकीभूतः मन्त्रानघन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च कथं प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य । प्राण-

समजागरितयोर्विचक्षणत्वात्तद्दृष्टोर्विद्यते जस्योरपि वैचक्षण्यमुचि-
तमित्याद्युदाह । यचेति । जागरिते यथार्थज्ञात दृष्टा पश्यति
तथैव सत्रेऽपि तदुपसम्भात् ततो । तयोर्द्वैचक्षण्यविश्वरित्यर्थः ।
द्वितीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति । अत इति । स्थानद्वये दृष्टुर्भेदा-
द्यद्वा निरयकाग्रेति दर्शयितुमेवकारः । तृतीय पादं व्याकुर्वन्
जाप्यत्वेन सुपुष्टिं दर्शयति । आकाशे चेति । यो विश्वस्तैजसत्वपु-
नत स पुन स्मरणात्यस्य र्गोपारस्य व्याप्तौ हृत्प्राणविक्रान्ताकाशे
व्यति । सन् प्राणो भूत्वा तल्लक्षणव्यतिती भवति । न हि तस्य रूप
विषयदर्शनस्वरूपे परिहृत्य विशिष्टाकाशमिविदस्य प्राज्ञादधीनर-
त्वम् । अतश्च न एकीभूतो विषयविषयाकाररहितः । यतोऽनप्रस्यो
विश्वमविज्ञानविरहो रूपान्तररहितमिच्छतीत्यर्थः । अक्तमर्थं प्रपञ्च
यक्तनोप्यापाराभावादिति हेतुमुक्ताः । व्याचष्टे । दर्शनेत्यादिना ॥
अविमयाव्याकृततत्त्वेत्यर्थः । अथस्थान जागरिते सुपुष्टिमिति शेषः ।
यदुक्तमव्याकृतेन प्राणात्मना हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह ।
प्राणो ह्येति । यो हि प्राणोऽध्यात्मं संनिद्धं च वातादीन् प्राणात्मनि
सहृद्वे सहरतीति प्राणस्याध्यात्मवागादिसहस्रं त्वमुक्तम् । अधिदै-
वश्च यो वायुः सूक्ष्मात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि सहरतीत्यग्न्यादिसह-
स्रं त्वं वायोऽक्तम् । अध्यात्मविदेवयोस्तैजसात्प्राणस्य वायोश्च वागादि-
प्यग्न्यादिपुष्टसहस्रं त्वेनाव्याकृततत्त्वस्य सवर्गविद्यायां सूचितत्वादव्या-
कृतेन प्राणात्मना सुपुष्टे प्राज्ञस्यावस्थानमिति यक्तमेवोक्तमिदं ।
पूर्वमेव विश्वतिराजोरेवस्थाननरश्च सुपुष्टाप्राकृततयोदेकत्वस्य दर्शि-
तत्वात्तैजसहृदव्यगर्भयोरुक्तमभेदं यक्तव्यमिदानीमुपन्यस्यति । तैजस
इति ॥ तत्र हस्तमाह । मनः स्यादिति । हिरण्यगर्भस्य समदिमनो

अन्वये हि शीघ्रं मन इति श्रुतेः । ननु तत्र चेदेव
 सोमेति प्रकृतं अद्भुतं प्राणशब्दनाम्न । नैव होमः ।
 वीजात्कृत्वाऽमुपगमात्सतः । यद्यपि अद्भुतं प्राणशब्द-
 नाथं तत्र तथापि जीवप्रसवं वीजात्कृत्वात्प्रतिपक्षैव

निर्गन्तव्यमस्य अतिममोक्तमात्रयोश्च समस्तजिह्वमस्योदेकत्वात्-
 त्ततोऽपि तैजसहिरण्यवर्गयोदेकत्वमुचितमित्यर्थः । किञ्च हिरण्य-
 गर्भस्य जिह्वायैव प्रथमो विज्ञाततया प्रतिपत्तात्तस्य च नामाना
 विचारण्येव तावत्तमस्य । अहमिदं प्राणमिति चेन्न तैजसस्य श्रुते
 हिरण्यवर्गत्वमित्याह । किञ्चमिति । किञ्च पुनरस्य भवौमवत्प्रवृत्त्या-
 पुनरपि यैवत्याश्च हिरण्यवर्गस्य तत्प्रवृत्त्याविमतात्प्रतिपक्षैर्मनो-
 हिरण्यवर्गता भवितुमर्हतीत्याह । मनोजक इति । प्राणस्य प्राण्य-
 त्वेव्याहृतत्वात्प्रतिपक्षेति । भवति । अथ हि भवौ नामकपाभा-
 व्यक्तौ युक्तैकदेशापादस्य पार्श्वस्योरिति चर्च इत्यादिमर्थः । किञ्च
 तस्यानन्वयायां पागादीनि करणानि प्राण्यत्वानि भवन्ति । त एत-
 स्मै चैव रूपमभवति इति श्रुतेः । अतोऽपि प्राणस्याव्याहृतत्वं युक्त-
 मित्याह । तदात्मकापीति । उक्त्यानेन प्राणस्याव्याहृतत्वमोपा-
 व्याहृतेन प्राण्यत्वना सुप्रसक्तैस्तान्मनुकमिति निगमयति । यद्यमिति ।
 यत्र यथावत्प्राण्यत्वमव्याहृतमव्याहृतोपपत्तिरित्युक्तं तदाह । नैव होम
 इति । अथाहृतं हि देशकावयत्परिच्छेदप्रत्ययम् । प्राणोऽपि योऽ-
 मद्गुणः । न हि योऽमद्गुणः तत्कावोनेत्यत्र प्राणस्य देशादिपरिच्छे-
 दोदभेदमर्थः । तथा च अथवाविशेषादव्याहृतप्राणयोदेकत्वमविरुद्ध-
 मित्यर्थः । तस्याय प्राणो मयायमिति देशपरिच्छेदप्रतिपक्षीनादेकवत्त-
 यत्ताभावात् प्राणस्याव्याहृतत्वमित्यामह्याह । यद्यपीति । परि-
 च्छेदाभिमतवतां मध्ये मध्ये मयायमिति प्राण्यभिमतो इति
 प्राणस्य यद्यपि व्याहृतत्वैव भवति तथापि सुप्रसक्तैस्तान्मनुक-
 परिच्छेदो यो विशेषस्तद्विषयो योऽत्र मनेत्यभिमतस्तस्य निरी-

प्रायश्चर्यत्वं सतः सञ्चर्यवाच्यता च । यदि निर्वीजरूपं
विवक्षितं ब्रह्माऽभविष्यत् नेति नेति ब्रूतो वाचो निर्वर्तन्ते
अनन्देन तद्विदितादयो अविदितादित्यवच्छन्तु । न सत्तन्मा-

स्त्वस्मिन् भवतीति प्रायोऽप्याकृतं एवेति बोजना । प्रतिबुद्धदृष्ट्या
विशेषाभिमानविश्वत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुमुपपन्नदृष्ट्या तदुपसंहार-
दव्याकृतत्वं प्रायश्चाविच्छेदमिति भावः । विशेषाभिमाननिरोधे प्राय-
श्चाव्याकृतत्वं क इति सिद्धात्तदुक्तम् । अथेति । यदि विश्वेष्टाभिमानिनां
प्रायश्चर्यो नश्ये तन्माभिमाननिरोधे प्रायो नामकस्याभ्यासव्याकृतो
अप्येवमेतत्तत्रैव प्रायाभिमाननिरोधे तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः
सुमुक्तिः । तन्माव्याकृतता प्रायश्च प्रायश्चर्यद्वयान्तेनाविशिष्टा । ततो
विशेषाभिमाननिरोधे प्रायश्चाव्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । किञ्च यथा-
धिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रवच्यबोजम् । तदेवं तदव्याकृतमाधीत-
ज्ञानरूपाभ्यामेव व्याकृत्यत इति श्रुतेः । तथा प्रायश्चर्यं सुमुक्तं आग-
दितिसुत्रयोर्भवति बोजम् । तथा च कार्यं प्रतिमसकृत्पत्रमविशिष्ट
सुभयोदिति ब्रह्मसाविशेषादव्याकृतप्रायश्चर्योरेकत्वस्य प्रतिबिम्बित्याह ।
प्रत्येति । समानमित्युक्तयोर्विशिष्टीरः । अपाविश्वभावालोचनवा
सुहृन्माव्याकृतयोरेकमभिधायोपहितसमावाजाचममादि त्रयाहमे-
दमाह । तदव्याकृत्येति । अव्याकृततावस्थाः सुमुपपन्नस्य ततो-
रुपहितसमावाजोदाध्यामिकाधिदैविकयोरेकोऽभिधीयता त्रिधातुः ।
अतोऽपि तयोरेकत्वं सिद्धयतीत्यर्थः । सुमुपपन्नव्याकृतयोरेकमेकत्वं
मवाच्य तस्मिन्मव्याकृते सुमुक्ते प्रायश्चर्यं विश्वेष्टं युक्तमित्याह । यदि-
विश्वेष्टेति । यदापि विश्वेष्टाभिमानिनामव्याकृत्यैकोभूतत्वादिति विश्वेष्टप-
सुपपादितं तदापि यदि विश्वेष्टाभिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र
तन्माव्याकृतयोरेकद्वयानामव्याकृततेनैकत्वम् । अतोऽपि प्रायश्चर्यविश्वे-
ष्टयोपपत्तिरित्यर्थः । किञ्चाव्यासाधिदैवयोरेकत्वमिति प्रायश्चर्येक-
वद्वयानां युक्तं सुमुक्ते प्रायश्च प्रायश्चर्यमव्याकृते अव्याकृतं विश्वेष्ट-
वित्याह । पूर्वोक्तमिति । अन्यवतादिप्रवदेन ब्रह्मैकत्वादिविश्वेष्टं

सदुच्यत इति श्रुतेः । निर्वीजतयैव चेत् सति लीनानां
सम्यग्ज्ञानां सुषुप्तप्रत्यययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् ।
शुक्तानाञ्च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजामावाविशेषात् ।
ज्ञानदाहबीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्स-

ज्ज्ञाते । प्राणशब्दस्य पञ्चदशौ वादधिकारे कृत्वादध्यास्तविषयत्वं
कृद्विरोधादिति गृह्यते । कथमिति । केचन कृत्वेऽपि जीवप्र-
योगवशादध्यास्तविषयत्वं प्राणशब्दस्य नुक्तमिति परिहरति । प्राण-
वत्त्वमिति । प्रकरणस्य मञ्जूविषयत्वादुक्तञ्चाप्येव प्रकृते वाक्ये
प्राणशब्दस्य प्रयोगाभावात्तत्त्वविषयत्वं तस्य नुक्तं प्रकरणविरोधादिति
गृह्यते । नमिति । प्रकरणस्य मञ्जूविषयत्वेऽपि मञ्जूषिः सप्तम्यर्थस्य
मदसत्ताङ्गीकारादस्मिन्नपि वाक्ये तस्यैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्या-
ध्यास्तविषयत्वमित्युपादत्ताह । नैव दोष इति । स पञ्चवाक्यं प्रपद्यमिति
वक्ष्येति । तमेति प्राणवत्त्वनवाक्यं चरान्त्व्यते । जीवशब्दः सर्व-
स्यैव कार्यजातस्योपपन्नश्च । प्रकरणवाक्ययोरेष परिपुष्टमञ्जू-
विषयत्वे वा सतिरित्याशङ्क्य परिपुष्टस्य मञ्जूष्य शब्दमदतिनितिकार-
णोचरत्वात्तत्र मदवाच्यत्वानुपपत्तिर्मेवमित्याह । यदि हीति । न
लोपसं निरुपाधिकं निर्दिष्टं मञ्जू वाचनमयमोदगोचरमिति श्रुते
रेव निर्दिश्यते किन्तु कृतेरपीत्याह । न चदति ॥ किञ्च कार्यजातं
प्रतिबोद्धभूतादानरहिततया पृथक्नैवास्मिन् प्रकरण मञ्जू विवक्षितं
चेन्नर्हि यथा वाक्यं तदा सत्यस्यो भवतीति, जीवानां वदमातिपरत्वाद्-
मञ्जूष्यः शब्दश्चित्स्य पृथक्ते कृत्वादेौ तत्रबीजानामेवोभूतानां जी-
वानां पुनरुत्थानं नापच्यते । इत्येते च पुनरुत्थानम् । तेन मदस-
त्त्वे मञ्जूष्य विवक्षितमित्याह । निर्वीजतमेति ॥ सुषुप्तीदौ । सुषु-
पौ मञ्जूषि सत्यज्ञानमपि पुनरुत्थाने बोधत्वानुपपत्तिदोषमाह । शुक्ता-
नाहेति । न तैवाः पुनरुत्थानं ज्ञेयभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां मयी-
नामाह न तर्हि पुनरुत्थानं ज्ञेयभावात् तस्यत्वादित्याह । बीजामा-
 । नमनादौरेदोपपन्नान् नैवारेत्य बीजभूतं नास्तेषां । मद्-

बीजत्वाभ्युपगमनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिपु-
कारणत्वव्यपदेशः । अत एवाचरात्परतः परः । सवा-
ह्याभ्यन्तरो ह्यजः । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । नेती नेती-
त्यादिना बीजवत्त्वापनयनेन व्यपदेशः । तामबीजाभ्यां
तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसम्बन्धरहिता
पारमार्थिकी इत्यगच्छति । बीजावस्थापि न किञ्चिद-

ब्रह्मणो विभेदमपहणम् । मिथ्याज्ञानतत्संस्काराणां ज्ञानशब्दवा-
च्यत्वात्तदाह । ज्ञानेति ॥ अतोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमपहणस्य च
अहणानामभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसन्निकर्षोभावादन्यथाविज्ञेय-
त्वात् अज्ञानितद्वयसंस्कारयोश्चाभावेतरकार्यत्वाद्वादानतापेक्षया दातृमत्त-
कैवल्यस्यातर्क्यत्वात्तद्व्यादानत्वेनानाद्यज्ञानविधिः । किञ्च देवदत्तप्रमा
तद्विप्रप्रमाप्राग्भावातिरिक्तादनादिपञ्चिनी प्रमात्याद्यप्रदत्तप्रमावत् ।
न च तदभावे ह्यव्यग्न्यानासंबन्धम् अणिकत्वेन अज्ञेयदनिवर्त्त-
त्वात्संस्कारस्य च उक्तमपि ह्यव्यग्न्याने कविदनुवृत्तिदर्शनाच्च वाप-
हणस्य तन्निवर्त्तितम् । ज्ञानस्य तद्विदितत्वात् । अतो ज्ञानेदाह
संसारबीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यासंबन्धमाश्लेषम् । अन्यथा
तदानर्क्यप्रसङ्गादित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विव-
क्षितत्वाभावे कक्षितमाह । तस्मादिति ॥ ब्रह्मणः प्रवचस्यैव प्राक-
र्यितत्वादाकोऽपि तस्मिन् प्राणशब्दाद्युक्त प्राणशब्दस्याभ्यासतविषयत्व-
मिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानमवस्यैव कारणत्वं ब्राह्मणो
विवक्ष्यते अत एव कारणत्वनिवेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिपूषदिग्यते
तदेतदाह । अत एवेति ॥ अक्षरमव्याकृतं तस्य कार्यपेक्षया परम् ।
तस्मात्परोऽयं परमात्मा । सहि कार्यकारणाभ्यामसृष्टो वर्त्तते ।
वाङ्मा कार्यमभ्यन्तर कारणमिति । ताभ्यां उह तत्काल्यनाधिष्ठान-
त्वेन वर्त्तमानमिदमाह । तथा च स विज्ञातस्तत्त्वकादिसमस्तविशि-
यान्मन्यत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्ध्वपदिष्यते । यतो ब्रह्मणः सर्वाः]

विष्णो हि स्थूलभुक्त्विजं तैजसः प्रविविक्त
भुक् । आनन्दभुक्त्वा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबो-
धते ॥३॥

• स्थूलं तर्पयते विष्णुं प्रविविक्तन्तु तैजसम् ।
आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत
॥४॥

वेदेषमित्युक्तितस्तु मत्वदर्शनार्हे हेतुभूयत एवेति
त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥२॥

• अत्रार्थे होमी ॥३॥४॥

विष्णु भागधुः प्राज्ञदादिषु स्थूलप्रविविक्तानन्दाणां
'भोज्यमेकं त्रिधाभूतम् । यच्च विद्यते तैजसप्राज्ञाख्यौ भोक्तृकः
'सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिबन्धनिर्वात् दृष्टत्वाविशेषाच्च प्रकी-
र्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृतयानेकधा भिन्नं

प्राज्ञायाः अर्चो तपसा यज्ञावकाशवशात् विभक्तम् । तद्वन्मृगानन्द-
कर्मविदाश्च विभेदो नेति नेतीति होयसा अर्चनाशेमित्यतः प्राज्ञ-
वते । आदिमर्देनात्मवादिसाध्यं कथ्यते । - वीजतन्निदाद्येन एवं
प्रज्ञा व्यपदिश्यते 'वेदीजनं' अथकालेति विज्ञयतीत्यर्थः । आचार्यो
धामुत्रतावत् कारकाभिरिक्तं एवं प्रज्ञासोऽन्तःपुरं नामाप्रत्यभिज्ञा-
दिप्राप्तयेवास्मैप्राप्त्याह । तानिति ॥ अत्रान्वयेन यस्मैव्यवस्थापान-
व्याजतस्त देहेतुप्रवापापान्निधा देहे व्यवस्थित इति अद्यतुक्तमिधा-
यद्व्याह । सीजेति ॥२॥

विष्वादीनां तत्राद्यां त्रिधा देहे व्यवस्थितं प्रतिपाद्य तेषामेव
त्रिधा भोगं निबोधति । विष्णो होति ॥३॥

विष्णु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकी-
र्तितः । वेदैतदुभयं यस्तु समुञ्जानो न लि-
प्यते ॥५॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

स भुञ्जानो न लिप्यते । भीत्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तृर्भोज्य-
त्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्ज्यते
वा । न ह्यग्निः, स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥५॥

सतां विद्यमानानां खेनाविद्याकृतनामरूपमायास्व-
रूपेण सर्वभावानां विश्वतैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्-
पत्तिः । नक्षति च । वन्वप्राप्तो न तत्त्वेन मायया वापि

भोगप्रयुक्ताः तन्निमग्नानां तेषां विभजते । सूक्ष्ममिति । उदाहृत-
श्लोकयोर्ग्राह्यानामेवां वाचयति । उक्तादीविति ॥६॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यवदाद्यैवपरिज्ञानस्यैवदानरूपवत्ताह । त्रिष्विति ॥
पूर्वाहं व्याचष्टे । जायदादिविति । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैविध्यम-
वान्तरभेदादुच्यते । भोक्तृदेवत्वे चेत्तमाह । चोऽहमिति । चोऽहं उपपन्नः
चोऽहं सुप्तः प्राग्नः । यस्य सुप्तमद्राकं चोऽहमिदानीं जागर्भीस्ति
कत्वं प्रतिगच्छीयते । न च तत्र बाधकमस्ति । तद्युक्तं भोक्तृदेव-
त्वमित्यर्थः । त्रिष्वपि तत्त्वार्थेषु प्रति प्राप्तादिषु दृष्टत्वाविधिद-
त्तात् । दृष्टभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमित्याह । दृष्टत्वेति ।
द्वितीयाहं विभजते । यो वेदेति । कथमेतावता भोगप्रयुक्तदोषराहितं
तत्ताह । भोक्तृत्वेति । यद्यपि भोक्तृदेवस्यैव च जने भोग्यमित्यवगतं
तथापि कथं कथं भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषवाच्य भवतीत्याह ।
न हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न ह्यग्निरिति । स्ववि-
षयान् काष्ठादीन् दग्ध्वा न हीयते वर्ज्यते वाग्निरिति बभूव ॥६॥

४० । अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽग्नौ पुरुषः
एयम् ॥ ६ ॥

जायत इति । यदि ज्ञासतामेव जन्मः स्याद्वत्तन्मयो ज्य-
हार्यस्य ग्रहणद्वाराभावादेवत्वमसङ्गम् । इदञ्च रज्जुसर्पा-
दीनामविद्याकृतमायावीजोत्पत्त्यानां रज्ज्वाद्यात्मनासत्त्वम् ।
न हि निरोत्सदा रज्जुसर्पमृगलट्टिकादयः कश्चिदुप-
लभ्यन्ते केनचित् । यथा रज्ज्वां प्राक् सर्पोत्पत्ते-
रज्ज्वात्मना सर्वं जन्मेवासीत् । एतं सर्वमावानामुत्-
पत्तेः प्राक् प्राणविजात्मनैव सत्त्वमिति । अतः अति-
रपि वक्ति मत्स्यैवेदमात्रेवेदमग्रपासीदिति । सर्वं जन-
यति प्राणश्चेतोऽग्नौ एव रज्ज्विदात्मकस्य पुरुषस्य
चेतोऽरूपा जलार्कमृगा प्राणतैजसेविश्वभेदेन देव-
तिर्य्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोऽग्नौ ये तान्

उपंशोनिदिश्यन् प्राणस्य प्राणश्चकारणत्वं प्रतिपातयन् अथ
कार्यममृकार्यं प्रति वा कारणत्वमिति चन्देहे निर्धारयितुमारभते ।
प्रभव इति । तस्यावानरभदनाह । सर्वं मिति । पुरुषो हि सर्वं
जन्मेतन् जगदुपाधिभूतं तस्य प्रधानं स्फूर्तिता जनयति । अत एव,
पुरुषः कारणवाचि प्राणमदं प्रयुज्यते । एव म य चेत्तस्य प्रधानस्य
सद्यैतस्य स्यात्पुरुषवस्थितान् प्रतिबिम्बकस्यान् जीवानामभ्यभूतानुत्पा-
दयति । यवज्जीवनाचेतनात्मकमग्रम्, जगदग्रहोऽयं सृष्ट्यादमतीत्यर्थः ।
ननु यता भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न सम्भवति अतिप्रयत्नादित्या-
ग्रह्यं प्रमादं व्याजते । अतामिति । क्षेत्राधिष्ठानात्मना विद्यमाना
केव विद्याकृतं सावायवमारोपितसत्त्वं तेन प्रभवः सवाही भव

पुरुषः पृथग्विषयमायविलिख्यमानग्निविष्कृतिङ्गत्मत-
घणान् जलार्कवज्र जीवलक्षणास्वतराम् सर्व्यभांवान्
प्राणधीजात्मा जनयति यथोर्णगानि । यथाग्नेर्विस्तीर्णित्वा
इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

तीत्यर्थः । अमञ्जलिमिरमनमनरेण कथं गच्छन्ति तद्विद्वोरवित्तं
न यथमित्याशङ्क्याह । वक्ष्यतीति । जगन् दूर्ध्वं सर्वस्य सर्वं च
कारणव्यापारमाभ्यत्वानिष्ठेमित्याह कथं वृत्ताचेर तमयो भागाना
मित्याशङ्क्याह । यतीति । कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य गच्छाण
रारस्येत व्यपहार्यत्वाभागात्तस्य पतये हारभूतस्य लिङ्गस्याभावात्
गच्छमेव सिद्धेति । कार्येण हि लिङ्गेन कारणं प्रपञ्चादहमपि सदित्य-
वगम्यते । तदेदवद्भवेद्य तस्य कारणेन नव्यस्यधीदित्यवदेश कारणमपि
स्यादित्यर्थः । कार्यकारणमोहमयोरपि भवत्वमव्यभिचाराशङ्क्याह ।
इदृशो । अविद्यादाटनाद्यनिर्वाप्यया कृताद्य ते मायाधीजादुत्प-
न्नास्येति मयिद्यैव मायैत्यङ्गीकाराच्चेष्ट रक्ष्यारी कल्पितमर्षाणीता-
मधिष्ठ भूतरञ्ज्यान्विष्टमेव गत्व दृष्टमिति योजना । विगत मंदुषा
टान् कल्पितत्वा दूषणवर्षेदित्यर्थः । इदं नम्य माध्यापिकस्य
गदित्वा परिहृयति । न कीति । विशदितं दृष्टान्तमनूद्य दाष्टीनिज-
माह । यद्येत्यादिना । पाणशब्दित बीजमज्ज्ञात मन्त्र पञ्चमस्य तदा
तमेति यावत् । तदेवमावेतम सर्वं समवृत्ताद्युत्पत्तेर्वीजात्मनास्थित
प्राणो बीजाश्चक्षुःहृदयोऽयतया जनयतीत्युपसङ्गति । यद्यत इति
असर्वपादप्रतीकमाटाय व्याकरोति चेतोऽग्नित्वाग्निना । रवेरग्नयो
यथा वर्तते तथा पुरुषस्य एव चेतन्यात्मकस्य चेतोरुपादेतन्याभावा
द्यंतीत्येवो निर्दिश्यते । ताम् पुरुषो जनयतीत्युत्तरम सम्यक् ।
तेषां विद्वान्मातृपुरुषात्पुरुषतत्त्वं भेदाभावादिदृष्टित्वा विमिनष्टि ।
जलार्कैति । भेदधीकृ तेषां पाधिभेदादित्याह । प्रानंति । एव
मिति सूचितम् । पुरुषस्य अंतरमर्जने हेतु कथयति । विषयेति । यथा-
ग्निना यमानक्षया विष्कृतिङ्गा अन्यत्वे तथा विद्वान्मातृपुरुषात्पुरुष-
तत्त्वं भेदाभावादिदृष्टित्वा विमिनष्टि ।

विभूतिं प्रसवन्तु न्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिन्तका
मन्यन्ते न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्ट्यावादर इत्यर्थः ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतेः । न हि
मायाविनः सृजमाकाशे निक्षिप्यते न तदायुधभासस्य
चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डयन्निष्कम्प पतितं-पुनरु-
त्थितञ्च पश्यता तत्कृतमायादिष्वतस्त्वचिन्तायामादरो
भविष्यति । तथैवोयं मायाविनः स्रूयप्रसारणसमः क्षुप्त-

स्वभावा जीवानो नोत्पाद्यान्ते । विषयविनश्चत्वाह । न प्राणैर्न बीजा-
त्मना तेषामुत्पादकम् । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकान्निदा-
तनस्ततो भिद्यन्तम् । जनमात्रप्रतिविम्बितादित्यादीनां विषयभूतास्तत-
ज्जनयतो भेदाभावात्तान् विद्यादीन् पुरुषाद्विदप्रधानो जनयतीत्यर्थः ।
विषयभावेन व्यवस्थितान् पुनर्भवेनान् प्राणो जनयतीति ततीयपादार्थ-
मुपसंहरति । इत्येवमिति ॥ ६॥

चतुर्मासेतनात्मकस्य जगतः वर्गे धन्यते स्वमतविवेचनायै सता-
नरमुपन्यस्यति । विभूतिप्रसवमिति । ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तार सको-
पैश्वर्यव्यापन सृष्टिरिति पक्षे सृष्टेर्वस्तुत्वज्ञायां पक्षान्नरमाह ।
स्मरेति । कुत सृष्टिचिन्तकानामेतत्कृत तत्त्वविदामेव किं न स्मृता-
त्वाह । न त्विति । सृष्टेरेव पक्षुत्वाद्वास्तु चिन्तकानामपि तत्त्वादरो
भविष्यतीत्याशयः । इह इति । मायासम्यो सृष्टिरित्यन्वयिषया न
भवेदित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । मायादीत्यादिगर्भे तत्काशे
सृष्टीति । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दर्शयितुं योजयति । तथेवमिति । तर्हि
परमार्थचिन्तकानां कुत्सात्वर इत्याशयः । भवदृष्टान्तमुपहरमाह ।
सृष्टेर्व्यापिना । मायाव्यवस्थामवस्थमानमे हेतुः । तद्विद्यास्य आपत्
सुप्रसुप्तप्रभ्यो विवर्तनप्रमाणेभ्यश्चातिरिक्त तदस्पृष्टमिति शेषः ।
५॥ ६॥ विज्ञा हि सत्यगोपिता । जनयतो न जने ।

स्वप्नमायास्वरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥७॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । कालात्प्रसूतिं मूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥८॥

स्वप्नादिविकासस्तदाखण्डमायाविमलश्च । तत्तस्य प्राज्ञतैजसादिः सूत्रतदाखण्डाभ्यामन्यः परमार्थमायायी । स एव भूमिष्ठो मायाच्छब्दोऽदृश्यमान एव - स्थितो यथा-तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्तच्चिन्तायामेवादरो मुमुक्षूणां मायायिनां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावाद् इति । अतः सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह स्वप्नमायास्वरूपेति । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा चेति ॥७॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसङ्कल्पत्वात्सृष्टिर्घटादिः सङ्कल्पनामात्रं न सङ्कल्पनातिरिक्तं कालादेव सृष्टिरिति केचित् ॥८॥

यनादरमत्त्वनिष्ठानामित्याह । नेति । परमार्थचिन्तकानां सृष्टावनादरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ विशेषचिन्तेत्युक्तेऽर्थे द्वितीयाहंमवतारयति । इत्यत इति । जायद्गतानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथनान्तस्य सत्यत्वं मायायाश्च माय्यादिलक्षणायाः सत्यत्वाद्गीकरादनयोर्विकल्पयोः विद्वान्नाहंमय्यमुमेयम् ॥७॥

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिर्द्विषये विकल्पान्तरमुत्थापयति । इच्छामात्रमिति । ज्योतिर्विदा कल्पनामकारमाह । कालादिति । परमेष्ठरसंज्ञामात्रं सृष्टीरित्यत्र हेतुमाह । सत्येति । यथा लोके कुमालादेः सङ्कल्पनामात्रं घटादिकार्यं सृष्टिरिष्य नामरूपाभ्याम-

तत्त्वमस्योति यत् । यदि हि त्रयस्यात्मविकल्पात् तुरीय
 मन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्चास्त्वोपदेशानर्थक्यं । शून्य-
 तापपत्तिर्वा रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्पप्रमाना स्थानतये
 ऽपि अतैक एवान्त प्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदा-
 न्तप्रज्ञादित्यप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवात्मन्यनर्थ-
 मपह्निवृत्तिजक्षणफल परिणमाप्तमिति तुरीयाधिगमे
 प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मन्यम् । रज्जुसर्पविवेक-
 समकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य
 येषा पुनस्तमोऽभनयव्यतिरेकेण घटादिगमे प्रमाणं व्याप्ति-
 यते तेषा छेद्यावयवसम्बन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावय-
 वेऽपि छिदित्व्याप्तियत इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घटतम-
 सोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुवदितुमित्तमसौ निवृ-
 त्तिफलाप्रमाणं छिदिरिव छेद्यावयवसम्बन्धविवेककरणे

कालमेव प्रमादत्वादिमेदनिवृत्तेः । तथा, च मक्षति ।
 ज्ञातेऽद्वैतं न विद्यत इति । ज्ञानं च द्वैतनिवृत्ति-
 व्यत्यतिरेकेण चणान्तरानवस्थानात् । अवस्थामेवान-
 वस्थाप्रकृतादुद्भूतानिहन्तिः । तस्मात्प्रतिषेधविज्ञान-
 प्रमादत्वापारम्पर्यकाल एवात्मव्यापारोपितान् प्रमादत्वा-
 द्यननिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्त प्रज्ञमिति तैजसप्रति-
 षेधः । न वहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । बोधयतः प्रज्ञ-

अन्यथात्यन्तभिन्नबोधिः सत्यमनिवृत्तिरिति शोच्यते । बोधेन भावायोगात्तुरी-
 यप्रतिपत्तौ विनिवृत्त्य द्वावताभावादन्वस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्या
 दर्शन्यात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादित्यर्थः ॥ आन्तरात्प्रतिपत्तिः
 स्यादिति चेन्न स्यात् । चान्तिः । तद्विनिवृत्तपदमन्यु विप्रमया-
 पोहेन तस्य तुरीयत्वमुपादिशति । भेदे चात्यन्तिके तदामर्शव्याप्त
 आन्तरात्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । नान्तं तुरीयप्रतिपत्तिभूमादिति
 चेन्न स्यात् । अन्येति । विनिवृत्त्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ
 प्रतिपत्त्यस्य विचारदेर्विनिवृत्त्यस्य प्रत्यक्षत्वत्वादन्यस्य चाप्रतिपत्त्यत्वाच्चैव-
 रात्म्यधीरेवपद्येतेत्यर्थः । 'भेदप्रत्यक्षेराद्योक्तदोषवशात् सत्यमिति
 तर्हि माभूदभेदपक्षोऽपि कथं निर्दिष्टमीति चेत्तत्र किं फलं पर्यनुदु-
 ष्यते किं प्रमादत्वादेनैव वा साधनान्नरमिति विकल्पाद्यं दूष-
 यति । रज्जुरित्येति ॥ यथा रज्जुरभिधःतन्मृता स्यादधारादिभिर्भि-
 न्नस्यते तथैक एवात्मा ज्ञानत्वयोरपि यदा न प्रत्यक्षादिना विकल्प-
 ज्ञानो बहुधा भावते तदा तत्तदुपादेनात्मा प्रमादत्वादिप्रतिषेधजनितं
 यत्प्रमादत्वरूपमिच्छात् तदुत्पत्तिवसानकारणमेवात्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं
 पतं निवृत्तिमिति न फलपर्यनुदुष्यते । १ शब्दस्य संक्ष-
 एपर्यनुदुष्यते तुरीयत्वपरोक्षज्ञानहेतुत्वाद्योगात्तुरीयज्ञाने प्रमाणा-
 न्नरमैवमिति यत्त प्रमादत्वात् । तुरीयेति । तस्य हि चात्मात्कारे
 न प्रमादतिरङ्गप्रमादमन्वेषम् । शब्दस्य विषयानुशारेण प्रमादहेत-

मिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञा-
नघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । वीजामावाविवेकरूप-
त्वात् । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयज्ञातृत्वप्रतिषेधः ।
नाप्रज्ञमित्येतन्न्यप्रतिषेधः । कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीना-
मात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादी सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्यं
गम्यत इत्युच्यते । अस्वरूपाविशेषोऽपीतरेतरव्यभिचा-
रात् रज्ज्वादाविव । रज्ज्वादाविव सर्पाधारादिविकल्पि-
तमेदवत्सर्वज्ञाव्यभिचारास्वरूपस्य सत्यत्वं सुषुप्ते

त्वात् । विषयस्य तुरीयस्यासंछटापरोक्षत्वादित्यर्थः । तुरीयमाद्यात-
कारे प्रसङ्गानाख्यं च धनान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रतिनिधयति । साध-
नान्तरं चेति । प्रसङ्गानाख्याप्रमाणत्वात् प्रमाद्वयं प्रति हेतुतेति
भावः । यथा रज्ज्वादी सर्पमेति विवेकधीममुदयमाद्यातकारं यावता
यामिव रज्ज्वादी सर्पनिवृत्तिफले विद्ये रज्ज्वाद्यातकारस्य फलान्तरं
प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न गम्यते क्लृप्त्वात् तद्वेदापीत्याह ।
रज्ज्विति ॥ विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं नाध्यस्तनिवृत्तिरित्या-
महत्याह । येषामिति ॥ सविषयाज्ञानापनयनाय प्रवृत्ता प्रमाणाक्रिया
सविषये भावरूपमतिमयसाधने चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छ्रुति-
रपि छेदसंयोगापनयनातिरिक्तमतिप्रयमादध्यात् । न च संयोगवि-
नाशातिरिक्ते विभागे समुपतिपत्तिरस्ति । प्राकट्यस्य च प्राकाशत्वे
ज्ञानवसार्धनिष्ठात्वमकारत्वे स्यात् । तेनाद्येन विना नादयोऽस्तीति
भावः ॥ अज्ञाननियन्तृत्वमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयगुरुणो कार-
णाभावादिमुदसंवेदनं न स्यादित्यामहत्याह । यदेति । धटो हि तमसा
समावृतो व्यवहारयोग्यमिच्छति तस्य तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्य-
त्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तते । तज्ज्ञानुपाटित्वमित्यानिष्टस्याप्र-
मेयस्य तमसो निवृत्तिरुच्यते यदा पर्यवस्यति तदा घटसंवेदनमा-
र्धिकं प्रमाणफलं न भवति । यथा हिदिक्रिया छेदास्य तदोरवयव-

व्यभिचरतीति चेन्न । सूपुप्तस्यानुभूयमानत्वात् । न हि
 विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इति च श्रुतेः । अत
 एवाहृष्टम् । 'यस्यादृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं
 कर्मेन्द्रियैरग्राह्यमल्लिङ्गमित्येतदनुमेयमित्यर्थः । अत एवा-
 चिन्तारम् । अत एवाव्यपदेश्यं 'शब्दः । एकात्मप्रत्यय
 सारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मैत्यव्यभिचारो यः प्रत्य-

कार्यकारणवद्दौ ताविद्येते विभूतौ जसौ ।
प्राज्ञः कारणवद्भक्तु द्वौ तौ तुय्ये न सिध्यतः
॥१८॥

नात्मानं नापराञ्चैव न सत्यं नापि चाऽ

यस्माद्वैतः सर्वभावानां रज्जुसर्पवत्पात्वात्स एव
देवो द्योतनात्तुरीयचतुर्थौ विभुर्व्यापी स्मृतः ॥१९॥

विद्यादीनां परमान्यविशेषभावो निरूप्यते तुय्यंया-
यात्तत्रावधारणार्थम् । कार्यं क्रियत इति फलभावः ।
कारणं करोतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रह-
णाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यद्योक्तौ विश्वतैजसौ ब्रह्मौ
संगृहीताविद्येते प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव यद्वैतः । तच्चात्-
मविबोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञस्य निमित्तम् । ततो द्वौ
तौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुय्यं न
निर्द्धारतो न विद्येते न कदाचित् इत्यर्थः ॥१९॥

प्राज्ञाह सर्वभावानामिति । यमस्यामदातीतस्य तुरीयस्योक्तवचनस्य
विद्वदमुमदमिदमिति सूचयति । स्मृत इति ॥१९॥

विद्यादित्रयान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्द्धारयति
कार्यमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । विद्यादीनामिति । विश्वतैजस-
योऽनभयवद्भक्तु एवमान्यं प्राज्ञस्य कारणभासवद्भक्तु विशेषः । अथेवं
निरूपणं कुलोपयुज्यते तत्राह । तुय्यंति । प्राज्ञस्य कारणमात्र-
वद्भक्तु साधयति । तत्त्वाप्रतिबोधेति । यथापातवान्तरविशेषे स्थिते
प्रकृते तुरीये किमायाममिदमाह ॥१९॥ तत एतत् । तयोन्मिश्रविद्या-
भासत्वं विदेकताने तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह । यमदद
इति ।

नृतम् । प्राञ्जः किञ्चन संवेत्ति तथैव तत्सर्वदृक्
सदा ॥१२॥

कथं पुनः कारणवद्वत्त्वं प्राञ्जस्य तुरीये वा तत्त्वाग्र-
हणान्यथाग्रहणलक्षणौ मन्थौ न सिध्यत इति । यस्मादा-
त्मनिलक्षणमविद्यामीजप्रसूतं वात्ताद्वैत प्राञ्जो न किञ्चन
संवेत्ति यथा मिथ्यतेजसो ततश्चासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसा
अन्यथाग्रहणमीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्त्व-
व्यवहकं सदा तुरीयादन्वयाभावात्त्वव्यवहका सर्वदेति ।
सर्वेष्ट तद्वन्वेति सर्वेष्ट तत्त्वान्न तत्त्वाग्रहणलक्षण पीजसु ।
तत् तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहणस्याप्यत एवाभावो न हि
सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विषयमप्रकाशनं अन्यथा
प्रकाशनं वा सम्भवति । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपी

प्राञ्जस्य कारणवद्वत्त्वं बाधयति । नात्मनमिति । तुरीयस्य
कार्यकारणभ्यामनष्टत्वं व्यहयति तथैवमिति । श्लोकव्यापक्यामा
प्रदीमाह । कथमिति । बाधन्दातृकयामत्यक्षानुवृत्तिः कुर्यात् ।
प्रथमबीजाक्षरत्वेन बाधलव व्यापह । यस्मादात्म । विनियमना
त्मानमिति यावत् । अष्टतमिष्यस्य व्याख्यानमविद्यामीजप्रसूतमिति
वैत द्वितीयमथमिष्यस्य । यथार्थादाहरणम् । यथेति । प्राञ्जस्य
विभागविज्ञाताभावे कथमाह । ततश्चेति । यथाज्ञे तमसि कार्यनिकृ-
तमुक्तान् कुर्यादिति । अन्यथेति । द्वितीयं चाद्य चतुर्जपादव्याख्या-
नेन प्रत्याग्याति । यस्मादिष्टादिना । सर्वेष्ट तुरीयादन्वयाभावात्तु-
रीयमेव मध्य तस्य सदा दृष्टुर्निति यस्मात्तस्यादिति बोधना ।
तत्वेति परिपूर्णश्चिदेकतान तुरीय परव्यवहकत । अत एवेति कारणा-

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजान-
तः । विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदम-
श्रुते ॥१५॥

इत्युक्तम् । नोभय पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदे-
विरुद्धत्वात्त्ववितरीव तम । अतो न कार्यकारणवद्
इत्युक्तस्तुरीय ॥१४॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजागरित-
योरन्यथा रज्ज्वा सर्प इव गृह्यतस्त्वं स्वप्नो भवति ।
निद्रातत्त्वमजानतस्त्रिष्वप्यस्यासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तु
त्यत्याद्विषयैकस्योरेकराशित्वम् । अन्यथाग्रहणात् माधा-
न्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन् विपर्यास स्वप्न ।
तृतीये तु स्थाने तस्माच्चानवच्छेदा निद्रैव केवला विप-
र्यास । अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणा-
ग्रहणसत्त्वविपर्यासे कार्यकारणवन्धरूपे परमार्थतत्त्व
प्रतिबोधत क्षीणे तुरीये पदमश्रुते तदोभयलक्षणं बन्ध-
रूपं तदाप्यश्रुत् तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थ ॥१५॥

स्तिदि ॥ द्वितीयाहं व्याचष्टे । नोभयमिति ॥ तुरीये निद्रास्वप्नयोरे-
दमने चेतसाह । विरुद्धत्वं इति ॥ अत्रोक्तं तुरीयं योर्गतिं त-
स्मिन्ने तुरीये विरुद्धत्वादनवच्छेदविरुद्धत्वं दृष्टव्यमाह । अतस्तुरी-
येति ॥ तुरीये यस्मिन्ने नाविद्यातत्त्वमार्थयो ब्रह्मविरुद्धीत्युक्तं प्राग-
मि सूचितमित्याह । अतो चेति ॥१४॥

कदा तर्हि उवाच भवमोक्षमेवावासाह । अन्यथेति ॥ निद्रातर्हि-
कदेति चन्द्रिहानमन्याह । निद्राति ॥ तुरीयप्रतिपत्तिपक्षार्थं सवि-

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबु

यदेऽयं संसारो जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वप्रतिबोध-
रूपेण बीजात्मना अन्ययाग्रहणलक्षणेन शानादिकास-
प्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं पिता सुप्तोऽयं
नप्ता चेत्तं पश्योऽहमेवां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽह-
मनेन वर्धितवानेनेत्येवंप्रकारान् स्वप्नान् स्थानद्वयेऽपि
प्रपश्यन् सुप्तो यदा वेदान्तार्थतत्त्वामिक्षेन परमकारुणिकेन
गुरुणा नास्तेवं त्वं हेतुफलालोकः किन्तु तत्त्वमसीति
प्रतिबोध्यमानो यदा तदेवं प्रतिबुध्यते । कथं नास्मिन्
वाक्ष्यमाभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सवा-
क्ष्याभ्यन्तरसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्याज्जन्मादि
कारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोबीजं निद्रा विद्यत इत्य-

रेते । विपर्यास इति ॥ श्लोकव्यापत्तांभावाद्वा दर्शयति । कदेति ॥
कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा निद्रानिष्ठः ॥ स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रप-
त्यस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति । कथ्यत इति ॥ अतः कदा सुप्तो भव-
तीति प्रश्नं परिहरति । सुप्तेति ॥ अथ स्वाहये, स्वप्नद्रष्टुमित्यर्थः ।
द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते । निद्रेति ॥ विद्यादिषु त्रिषु तयोरिति
द्विपचनं, कथमित्यामह्याह । स्वप्ननिद्रयोरिति ॥ विद्यते जघानेको
राशिः । मात्रो द्वितीयः ततः श्लोके द्विपचनमविद्वद्वमित्यर्थः ।
प्रथमे राशौ विपर्यासस्वरूपं कथयति । अन्यथेति ॥ द्वितीये राशौ
विपर्यासविग्रहं दर्शयति । तृतीये त्विति ॥ द्वितीयाहं गतान्यदराशि
व्याकरोति । अत इति ॥ द्विपचनस्योपपन्नत्वाद्विपर्यासस्य च विभा-
गेन निदर्शितत्वादित्यर्थः । तृतीयं प्रश्नं प्रतिबिधत्ते । कदेति ॥ तत्त्व-
प्रबोधाद्विपर्यासलक्षणावस्थानमित्यर्थः ॥ १५०

ध्यते । अजमनिद्रमस्तुप्रमद्वैतं बुध्यते तदा

॥१६॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निर्जेत न संशयः ॥

निद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्तुप्रम् । तन्निमित्त-
त्वादन्यथा यदप्यस्य । यस्याज्ञानिद्रमस्तुप्रं तस्मादज-
मद्वैतं तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिद्वैते प्रपञ्चे कश्चन
द्वैतमिति । उच्यते । सत्यमेव स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत
रज्ज्वा उपेक्ष्य कल्पितत्वात् न तु स विद्यंते विद्यमान-
स्येन्निरर्जेत न संशयः । न हि रज्ज्वा आन्तियुद्धाक-
ल्पित सर्पो विद्यमान सन् विवेकतो निद्वैतः । नैव
माया मायाविना प्रयुक्ता तद्विर्भिन्ना अक्षुब्धत्वाद्यगमे
विद्यमाना सती निद्वैता । तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं

अदा तत्प्रतिबोधो विवर्त्तयन्त्यवहेद्वैततोऽप्येषावाभावात् ।
अनादीति । प्रतिबुध्यमानः, तत्त्वमेव विगिनति । अजमिति ।
जीवमप्युपाध्यमर्षे निर्विश्रुतिः । योऽवमिति । परमात्मैव जीव-
भावमापन्नं अवरतोऽवर्षे । तस्य अज जीवमावापत्तिरित्यामह
कार्यकरव्यवहृतादित्याह । स इति परमात्मोभयवक्ष्येन स्थापेय
सुतेजा भवतीत्यन्वयः । स्थापयितुमशक्यत्वात्तमेव प्रकटयति ।
तत्त्वेषादिना । मायाव्यवर्त्तनेऽप्यत्र सत्यमेव । अक्षुब्धमेव अजमिति ।
समेत्यादिना । स्थापयतिऽहोऽहोऽहो प्रतिबोधनायकाशो भवती
त्याह । यदेति । अदा अक्षुब्धत्वात् बुध्यते इति शेषः । प्रति-
बोधक विगिनति । वेदानामर्थेति । अज प्रतिबोधनं तदाह । नापीति

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थितः ॥१७॥

द्वैतं रज्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थितं साक्षात् कृतित्वा-
पक्षः प्रवृत्तो निवृत्तो वासीत्यभिप्रायः ॥१८॥

विकल्पो विनिवर्त्तत कल्पितो यदि केन
चित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न
विद्यते ॥१८॥

ननु शास्त्रा शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निर्द्वैत
इत्युच्यते । विकल्पो विनिवर्त्तत यदि केनचित्कल्पितः
स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो मयोरङ्गुष्ठेर्वपक्षतयाऽयं शिष्यादि
भेदविकल्पोऽपि प्राक् प्रतीकोपादेवोपदेशनिमित्तोऽतः
उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्त्रा शास्त्रमित्युपदेशकार्यं
तु ज्ञाने निर्द्वैते ज्ञाते परमायतत्वे द्वैतं न विद्यते
॥ १८ ॥

इतिरवश्यं भाविनी । कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणसंगतः
इति कार्ये प्रपञ्चनिवृत्तेरनात्मिकत्वाद्वैतानुपपत्तिराग्रहेत । न
च कारणापीनं सन् प्रपञ्चोऽस्ति । तस्य कस्मिन्तत्त्वप्रकृत्यादित्वम् ।
प्रपञ्चस्य मयया विद्यमानत्वं तस्य प्रकृत्यादित्वदाहरणाभ्यामुपपाद-
यति । न हीत्यादिना । येषां हि राज्ञा, भ्रातृणां कलितो, मातु र्षो
रङ्गुरिति विवेकविद्या निवृत्तो नैव प्रकृतो विद्यते । बाधितस्य
कारणत्वेऽपि ह्यभावात् । माया चेन्मूलावग्रहप्राच्याः मायाविना
प्रदर्शिता पश्यन्त्यानी मायादर्शनवती, चक्षुर्गतस्य वचोर्मादेनप्रतिब-
म्बकस्यापगत इति वस्तुपक्षस्यार्दानती निवृत्ता यतो नैव प्रकृतो
विद्यमाना भवितुमुच्यते । यद्यदुदाहरणद्वयं तमेव द्वैतं प्रपञ्चा-
ख्यं मायासाधनं च पदवादीतोऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यावर्णं शून्यवाद-
स्यादित्याशङ्क्य । रङ्गुरिति । प्रपञ्चस्य कारणत्वेऽपि सत्त्वाभावे
सात्त्विक इति तन्निवृत्तिमित्यपमञ्च इति । तस्यादिति ॥ १८ ॥
प्रकारानुपदेशोऽतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति । विकल्प इति ।
यदि केनचित् कृतं ज्ञानेनैव कार्येण शास्त्रादिविकल्पो ज्ञेयतय

॥ उपनिषद् ॥

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोक्षारोऽधिमात्रं पादा-

अभिधेयप्रधान श्रीङ्कारसनुष्मादात्मैति व्याख्यातो
यः सोऽयमात्माऽध्यक्षरमक्षरमधिकृत्याभिधानप्रधान्येन व
क्ष्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तदक्षरमित्याह । श्रीङ्कारः ।
सोऽयमोङ्कारः पादशः प्रकिमज्यमानोऽधिमानं मात्मा-

विकल्पतन्मात्राध्यक्षी याधितो निवर्त्तते न तु तात्त्विकमद्वैत निरोधुम-
र्हति । तस्य ज्ञानात्प्रागपत्यादाभेद तत्त्वोपदेष्टं निमित्तो यतः ।
शास्त्रादिभेदोऽभूद्युते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निर्द्वैतेन किञ्चिदपि
द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविरुद्धमिच्छते । गुणकथावत्प्रागपत्यादाभेदः । नन्विति
तदनिवृत्तौ नाद्वैतमिच्छते च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः ।
यथा सति धूमाभासकक्षत्वनानङ्गत्वात्पुनश्चिरदित्यर्थः ॥ धमाभासस्या-
ध्याप्रस्यतत्त्वं तत्त्वैरेषि कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वानङ्गत्वं प्रतिविम्बा-
दिवदुपपन्नमित्युत्तरमाह । उच्यते इति ॥ शिष्यः शास्त्रा शास्त्रमित्यर्थं
विकल्पो विभागः मोक्षेति निवृत्तिप्रतिषेधोऽनित्यादवगत्याद्भानवाध्यत्वात्
द्वैताविरोधीत्यर्थः ॥ शिष्यान्विभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यद्येति मायादिना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेयते यथा च सर्वधा-
रादिर्विकल्पितस्तथाहं प्रपञ्चः सर्वोऽपि कल्पितो यस्तु न भवतीति
प्रपञ्चितं तथैव प्रपञ्चैकदेश शिष्यादिरपि ज्ञानात्प्राकल्पितः सर्व-
ज्ञानजतो मिथ्यैत्यर्थः ॥ किमिति ज्ञानात्पुनश्च मनी कल्पयते तत्राह ।
उपदेशेति ॥ उपदेशमुद्दिश्यवयोक्तविभागश्चनमित्युक्तमुपसंहरति ।
यत इति ॥ उपदेशात्प्रागपि तस्मादूर्ध्वमपि भेदोऽनुवर्त्ततामित्या-
गाद्विरोधमज्ञानात्कैवमित्याह । उपदेशेति ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानमसर्वाणा मध्यमानामुत्तमानाञ्चाधिकारिणामध्यारो-
पापमादाभ्यां पारमार्थिकं तत्त्वमुपदिष्टमिदानीं तत्त्वपञ्चकाश्चमर्थो-

६६ चयश्चैवेदीयमाग्न्योपनिषत् ।

माता माताश्च पादा चकार उकारो मकार
इति ॥८॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा

मधिकृत्य वर्तते इत्यभिमतम् । कथमात्मनो ये पादांश-
चोद्धारस्य माताः । काशा । चकार उकारो मकार
इति ॥८॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वान-
नरो यः स ओद्धारस्याकरः प्रथमा माता । केन सामा-
न्येनेत्याह । आग्नेरातिर्व्याप्तिरकारेण सन्ना वाग्व्याप्ता ।
चकारो ते सन्ना वागिति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत् ।
तस्य च वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य सर्व्वेव श्रुतेन इत्यादि
श्रुतेः । अग्निधानाभिधेययोरेकत्वस्योपपत्तिः । आदिरस्य
विद्यत इत्यादिमद्यथैवादिमदकाराख्यमक्षरं तथैव तैष-

नामधेयाधिकारिणां माग्न्यध्यानविधौ नाकारोपपत्तिमेवावदभ्य व्याचष्टे
अभिधेयेत्यादिना । अथ्यक्षरनिर्लेखद्वयाकरोति । अक्षरमिति । अथ्य-
क्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति तन्मध्यस्थं अक्षरपादमिति किं पुनरि-
त्यादिना । तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति । ओदयमिति । आता हि
पादगो विभज्यते । मातामधिकृत्य पुनरोद्धारो व्यकतिवर्तते इत्यर्थं
पादगो विभज्यमानस्याधिमातृत्वमिति दृश्यते । अथमिति । पादानां
माताणाञ्चैकत्वादेतदपि दृश्यमित्याह । आत्मन इति ॥८॥

पादानां मातायाश्च मध्ये विद्याख्यमिषेपस्याकारविशेषत्वं निग-
मन्नति । तत्कति । विद्याकारस्य ऐक्यं सादृश्यं सकारोपपत्तिं मन्व-
मन्वत्य सत्येव तद्विद्यारोपसम्बन्धनात्तथा च किं तदारोपमदोलनं

मात्राप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामा
नादिश्च भवति य एवं वेद ॥६॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रो-
त्कर्षादुभयत्वाद्वात्कर्षति ह वै ज्ञानसंगतिं

नरसंख्याद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः
फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिः प्रथमश्च
भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥८॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओङ्कारश्चोकारो द्वितीया-
मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । उत्कर्षात् । अकारादुत्

सादृश्यमिति दृश्यति । केनेति ॥ सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतार-
यति । आह्वेति ॥ व्याप्तिभेदाकारस्य मुख्यपञ्चाशेन व्यनक्ति । अका-
रेणेति ॥ अध्यात्मोपनिषद्विषयकत्वं पूर्वमुक्तपुष्पेण विश्वस्य वैश्वानरस्य
जगद्व्याप्तिं प्रत्यक्षदर्शनेन स्पष्टयति । तैवेति ॥ शिष्टे सामान्येद्वारा
वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्य न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादि-
त्याह । अभिधानेति ॥ सामान्यान्तरमाह । आदिरिति ॥ तदेव स्फुट-
यति । यथैवेति ॥ उकारो-मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादिमत्त्व-
मकारस्य द्रष्टव्यम् । विश्वस्य पुनरादिमत्त्वम् । तैजमप्राप्तावपेक्ष्या-
वास्थाने वर्तमानत्वादित्यर्थः ॥ उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति ।
तस्यादिति ॥ किमर्थमित्यं सामान्येद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य
फलवत्त्वादित्याह । तदेकत्वेति ॥८॥

सादृश्यविकल्पादेव फलविकल्पः ॥ द्वितीयपादस्य द्वितीयमा-
त्रायाश्चेकत्वं व्यपदिशति । उच्येत्यादिना ॥ यथा प्रथमपादस्य
प्रथममात्रायाश्चेकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य

समानश्च भवति, नास्याग्रह्यावित्कुले भवति य
एवं वेद ॥१०॥

एतद् इह ह्युकारस्य तैजसो विश्वाद्युभयत्वाद्वा अकार
मकारयोर्मध्यस्य उकारस्य विश्वमात्रयोर्मध्ये तैजसोऽत
उभयमात्रसामान्याद्विद्वत्फलमुच्यते । उत्कर्षेति च वै
ज्ञानसन्ततिम् । विज्ञानसन्ततिं वर्द्धयतीत्यर्थः । समान-
स्तुल्यश्च मितमन्त्रस्यैव शब्दपद्यामध्यगद्देश्यो भवति ।
अग्रह्याविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥११॥

द्वितीयेमावादाद्वैकल्यं वक्ष्ये चार्थोऽप्ये वक्तव्यं तदभावे तद्वारोपा
योगादिति पृच्छति । केनेति । चामान्योपन्यासपूर्वकमैककारोपं
वाधयति । आहति । अकारस्य अर्धरागव्यापकत्वेनोक्तत्वात्
काटसात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्द्धयते तत्राह । अकारादिति ।
अकारस्योत्कर्षो वासुकेऽपि पाठस्तस्मादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारि-
कमित्येकारस्यामुमर्शमुपोद्गर्हयति । यथा अकारादुकारोत्कर्षो दर्शि-
तस्तथा विश्वतैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः । सूक्ष्माभिमानिनः सूक्ष्मा-
भिमानिनः सकाशीदुत्कर्षस्त युक्तत्वादित्याह । तथेति । उकारतै-
जसयोर्न प्रत्येकमुभयतः एकत्वस्योभयत्वव्याघातादिस्माद्यद्वा व्याक-
रोति । अकारेति । मध्यस्यत्वादुकारतैजसयोरेकत्वमात्रे नामान्यं
वक्ष्याम्येतेकत्वं शब्दमारोपयितमित्याह । अत इति । यद्योक्तैकत्व-
विज्ञानं प्रकथय्यादुपादेयमिति सूचयति । विद्वदिति । ज्ञानसन्तते
रुत्कर्षो नाम ज्ञानवित्तस्याभेदावेदमन्त्रस्योत्पत्त्याभावे अर्थं फलवत्त्वं
मित्याशङ्क्य व्याचष्टे । विद्वानेति । पञ्चव्यत्यत्यन्तमेव प्रकटयति ।
अग्रहेत्येव इति । वादस्तमेदेन फलमदनायेदं दिविधयाऽप्यप्रमुक्तैकत्व
विज्ञानफलमाह । अग्रह्याविदिति ॥११॥

सुपुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा
मितेरपीतेर्वा मिनेति ह वा इह ९७ सर्वम-
पीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

सुपुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओङ्कारस्य मकारस्तृतीया मात्रा ।
केन सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत । मितेर्मितिर्मानं
मीयेत इव हि विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रकथोत्पत्तयोः प्रवे-
शनिर्गमाभ्याम् । मस्येनेव यवाः । तथा ओङ्कारसमाप्तौ
पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे ।
अपीतेर्वाऽपीतिरप्यय एकीभावः । ओङ्कारोच्चारणेऽन्त्ये-
ऽक्षरे एकीभूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ
सुपुप्तकाले प्राज्ञे । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमका-
रयोः । विद्वत्फलमाह । मिनेति ह वेदं सर्वं जगद्धा-
यात्मन् जानातीत्यर्थः । अपीति च जगत्कारणात्मा भवती-
त्यर्थः ॥ अत्रायान्तरफलवचनं प्रधानसाधनसुत्यर्थम् ॥११॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति । एवमेति ।
पूर्वपदेकत्वप्रयोजकमत्रापि मन्त्रपूर्वकमुपन्यस्यति । केनेत्यादिना ।
मानमेव विदुषोति । मीयेत इति । ओमित्योङ्कारस्य नैरन्येषो-
च्चारणे सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुनस्तस्यानिर्गच्छन्तापि
बोधवर्धते तैज मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । एकी-
भावमेव स्तोदयति । ओङ्कारेति । मकारवत्प्राप्तेऽपि तदस्ति
सामान्यमित्याह । तथेति । उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह ।
अतो वेति । सामान्यद्वयद्वारेण प्राप्तिमकारयोरेकत्वज्ञानं नाविवक्षितं
फलवत्प्राप्त्याह । विदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्ती-

॥ गौडपादीयश्लोकाः ॥

विन्द्यात्त्वविवक्षायासादिसामान्यसुत्क-
टम् । सावासम्प्रतिपत्तौस्यादाप्तिसामान्यमेव
च ॥१६॥

अवैते लोका मन्वा भवन्ति । विश्वस्यात्मकारमा-
 त्वत्वं यदा विवक्ष्यते तदादित्यसामान्यमुक्तन्यायेनोत्कट-
 मुक्तं दृश्यत इत्यर्थः । अतएव विश्वस्यात्मित्यस्य व्याख्यानं
 मातृसम्प्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा सम्प्र-
 तिपद्यत इत्यर्थः । आप्तिसामान्यमेव उक्तमित्यनुवर्तते
 अथवात् ॥१२॥

[illegible]

यादानां साक्षात्प्राप्तौ तदेकत्वं च निमित्तं प्रतीयते तत्र प्रत्यक्षं
निमित्तं रूपान्तरं यत्प्रवदेन श्रुतान्वयत्वात् । अत्रेति । तदपवादस्य
प्रत्यक्षप्राप्तौ तदेकत्वं च निमित्तं प्रतीयते तत्र प्रत्यक्षं
निमित्तं रूपान्तरं यत्प्रवदेन श्रुतान्वयत्वात् । अत्रेति । तदपवादस्य
प्रत्यक्षप्राप्तौ तदेकत्वं च निमित्तं प्रतीयते तत्र प्रत्यक्षं
निमित्तं रूपान्तरं यत्प्रवदेन श्रुतान्वयत्वात् । अत्रेति । तदपवादस्य

तैजसस्योत्वविज्ञाने उत्कर्षा दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासम्पत्तिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥२०॥

सकारभावे प्राज्ञस्य सामान्यसामान्यमुत्कटं ।

मात्रासम्पत्तिपत्तौ तु लवसामान्यमेव च ॥२१॥

त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति

तैजसस्योत्वविज्ञाने सकारत्वविषयायामुत्कर्षा दृश्यते
स्फुटं स्पष्ट इत्यर्थः । उभयत्वञ्च स्फुटमेवेति । पूर्ववत्-
सर्वम् ॥२०॥

सकारत्वे प्राज्ञस्य नितिलयावुत्कटे सामान्य इत्यर्थः
॥२१॥

यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं यैत्येवमेवैत-
दिति निश्चितो यः सम्पूज्यो ब्रह्मस्य ब्रह्मविज्ञोके
भवति ॥२२॥

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं

निश्चितः । सम्पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्याश्चैष
महासुनिः ॥२२॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैज-
सम् । मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते
गतिः ॥२३॥

कृत्वा यथोक्तोद्धारं प्रतिपद्य चो ध्यायीत तमकारो
नयते विश्वं प्रापयति अकारात्तन्मनोद्धारं विद्वान् वैष्ण-
वरो भवतीत्यर्थः । तयोक्तारसौजसम् । मकारश्चापि पुनः
प्राज्ञश्च शब्दाद्भूयत इत्यनुवर्त्तते । शीघ्रे तु मकारे बीज-
भाष्यस्यादमात्रे योद्धारं गतिर्न विद्यते क्वचिदित्यर्थः
॥२३॥

लिव्यति । यथोक्तप्राप्त्यन्तर्गते जागरित सप्तं सुषुप्तश्चेति । तित्तवं
तुल्यं पादानां भाषाणाञ्चेति शेषः । उक्तं धामान्यः प्राप्तिरुक्तयो-
मिति रित्यादिना ॥ महासुनिरित्यस्यार्थमाह । मन्त्रविदिति ॥२२॥

पूर्वोक्तवामान्यज्ञानवती ध्यानविषय फलविभागं दर्शयति ।
अकार इति ॥ यत्तु पादानां भाषाणाञ्च विभागो नास्ति तद्विषयो
हारे तरोयात्मनि व्यवस्थितस्य प्राज्ञप्राज्ञश्च प्राप्तिविभागो नास्ती-
त्याह । नामात्र इति । योद्धारव्याप्तिरमकारो विश्वं प्रापयतीत्युक्त-
मनुक्तम् । विश्वमात्रे ध्यानमन्त्रेण विदित्वात् । अकारस्य चाध्येषस्तोक्त-
कर्मप्रपञ्चलायोगादित्य मद्भाष्यम् । अकारेति ॥ तदा तन्मनः तत्प्र-
धानमिति दावत् । अकारप्रधानमोद्धारं ध्यावतो यत्तु वैश्वानर-
प्राप्तिरुक्तोक्तप्रधानं तमेव ध्यायतस्तैजसस्य हिरण्यगर्भप्राप्तिर्भव-
तीत्याह । अर्थात् ॥ यत्तु मकारप्रधानमोद्धारं ध्यायीत तस्य प्राज्ञा-
ध्याजतप्राप्तिरुक्तव्याह । मकारयेति ॥ क्रियापदानुवृत्तिरुक्तवत्
विवक्षिता ॥ अतर्कपादं व्याचष्टे । शीघ्रे इति सूत्रप्रवृत्तौ जागरित

॥ उपनिषद् ॥ -

अमात्रस्य तुर्योऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः
शिवोऽहेत एव मोक्षकार आत्मैव संविशत्यात्म-

अमात्रो माना यस्य नास्ति सोऽमात्र ओङ्कारस्तुर्य-
स्तुरीय आत्मैव केवलोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः
शीघ्रत्वादव्यवहार्यः । प्रपञ्चोपशमः शिवोऽहेतः, संवृत
एवं यथोक्तविज्ञानयता प्रयुक्त ओङ्कारस्त्रिमात्रस्त्रिपादः ।
आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं
य एवं वेद । परमार्थदर्शिना वक्ष्यविदां तृतीयं बीजभावं
दग्ध्याऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते - तुरीयस्यापी-
जत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः

नाऽऽमानं य एवं वेद य एवं वेद ॥१२॥

सुषोमं हि न स्थांगत् पुन 'पूर्ववत्तद्विवेकिनमुत्थास्यति ।
 इन्द्रजयन्तधियान्तु प्रतिपन्नसाधकभाजानां सन्नागैर्गामिना
 यजतां यनां साताया पादानाञ्च क्लृप्तमामान्यविदो यथा
 यदुपास्तमान रोद्धारो न स्य प्रतिपत्तये चानस्य रोभवति ।
 तथा च वक्ष्यति । आनन्विविधा जीता इत्यादि
 ॥१३॥

जातदिनांशपरिहारेनामनो धर्मोपाक्षेपनिवृत्त्याह । ययक्षेति । तस्य च
 सुषोमं रोभावोयवदितस्य परमानन्दत्वं सर्ववशान् नृचयति ।
 यिव इति । तस्यैव सर्वदेतकृत्यनाधिष्ठानत्वात्तस्यान्तर्निधेयत्वाद्
 यदेत इति ॥ योद्धारोद्धारो यजतां ययति यदुक्तं तदुपपद्यते
 ययति । ययोक्तं विधानं पादानां सातायाश्चैकत्वम् । न च पादा
 सामाञ्च तुरीयाग्रन्योद्धारे यति । पूर्वपूर्वविभागयोक्तरोक्तदात
 भावेन यजतां ययति ययं वस्यतीयनययन्तुता प्रयुक्तं ययोद्धारो
 इति पादाय तस्मिन्मन्त्रोपायस्थितस्यागने भेदमपह्नवान्
 सुषो भवतीत्यर्थः । अनेन्यथायस्य कलमाह । ययितीति । सुषो
 ययमात्रस्य पुनस्तथायव बुद्ध्यापि पुनस्तथा स्यादित्याद्यह ।
 परमायति । सुषोमस्य पुनस्तथाय वीनभूतायां स यथादुपपद्यते ।
 इदं तुरीयभूतमपात्तं त्रीदं सुषोमायां दमध्वैव तयामाताय तुरीय
 ययितो विद्वानिति गाथै पुनस्तथायमर्थेति । कारयमन्त्रस्य तद्वो
 गादित्यर्थः । तुरीयमेव पुनस्तथाय वीनभूतं ययितीत्यस्यामह्यं कार्यं
 कारयमिदं बुद्ध्या तस्य तद्वोलाग्नौ ययितीत्यह । तुरीयस्यति । बुद्ध
 स्यापि बुद्ध्यायां पुनस्तथायमह्यं ययाम् न विरायते न हीति ।
 पुनस्तथायमिदं ययाम् ययितीत्यह । तद्वोलाग्नौ ययितीत्यह ।
 ययाम् ययितीत्यह । ययाम् ययितीत्यह । ययाम् ययितीत्यह ।

इति माण्डूक्योपनिषद्मूलमन्त्राः समाप्ति-
कृताः ॥ ओं-तत्सत् हरिः ओं ॥

॥ गौडपादीयश्लोकाः ॥

ओंङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा
न संशयः । ओंङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न कि-
ञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२४॥

इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यम् ॥ ओं ॥

पूर्वपदत्रैते श्लोका भवन्ति । ययोक्तः सामान्यः
पादा एव मात्रा, मात्राश्च पादास्तथातोङ्कारं पादशो
विद्यादित्यर्थः । एवमोङ्कारे ज्ञाते हृदयमहृदयं वा
न किञ्चित्प्रयोजनं चिन्तयेत्कतार्यत्वादित्यर्थः ॥२४॥

युद्धीत प्रणवे चेत प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

युद्धीत समादध्यात् अथा व्याख्याते परमार्थरूपे
 प्रणवे चेतो मनो यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि
 तत्र सदा युक्तस्य भयं विद्यते क्वचिद्विद्वान् विभेति कुत-
 खनेति श्रुते ॥ २५ ॥

परापरे ब्रह्माणि प्रणव परमार्थतः शीघ्रेषु माता-
 मादिषु पर एवात्मा ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत
 इत्यपूर्वम् । नास्यान्तर भिन्नजातीय किञ्चिद्विद्यत इत्य-

मङ्गावुद्ग्रा जामीवादित्याह । ओद्ग्रादिति । अक्षराद्वैत्य तात्पर्यं
 माह । एवमिति ॥ २४ ॥

* प्रणवानुसन्धानात्प्रणवस्य प्रणवश्चावेनैव सर्वं हेतापवादकेन
 कर्तार्यता अवबोधयुक्तम् । एतावती तदनभिप्रायस्य परोपदेशमात्रात्प्रणवस्य
 भ्रान्तकर्तार्यता कथयति । ब्रह्मीतेति । मनु मनस्य समाधानं मङ्गाणि
 कर्तव्यं किमिति प्रणवे तत्कर्तृत्वतोष्यते तत्राह । प्रणव इति ।
 चम्पति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति । प्रणवे नित्ये इति ।
 समाधानं विषयमाह । ययति । तरोवरूपं ययौष्यते तत्र हेतुमाह ।
 यस्यादिति । मदेकं साधयति । न होति । तत्र तैत्तिरीयकप्रत्युद्ग्रावु
 द्ग्रायमाह । विद्वानिति ॥ २५ ॥

कीदृशस्यैव प्रणवो मन्दानां मध्यमानाद्यादिवादिता ओवो
 भवतीत्यामङ्गावुद्ग्राह । प्रणवे होति । अतमाधिकारिण्य कीदृशस्यैव
 मन्त्रस्य सन्त्यगन्तानगोचरो भवति तत्राह । पूज्यं इति । परापरमङ्गा

अपूर्वेऽनन्तरो वाह्यो न परः प्रणवोऽ-
व्ययः ॥२६॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमान्तंस्तथैव च ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम्
॥२७॥

नन्तरः । तथा वाह्यमन्यन्न विद्यत इत्यवाह्यः । अपरं
कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । स वाह्याभ्यन्तरो ह्यन-
सैन्दवधनवदित्यर्थः ॥२६॥

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । सर्वस्यैव मा-
याहशिरःसर्पमण्डपिकास्यप्रादिवदुत्पद्यमानस्य विद्य-
दादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्यादयः एवं हि प्रणवमात्मानं
मायाव्यादिस्यामीयं ज्ञात्वा तत्प्रणवादेव
व्यश्रुत इत्यर्थः ॥२७॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् । सर्वव्यापिनमोज्जरं मत्वा धीरो न शोचति ॥२८॥

सर्वव्यापिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्तदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्वव्यापिनं व्योमबहोद्धारमात्मनमसंसारिण्य धीरो बुद्धिमान् मत्वा न शोचति । शोकनिमित्तासुप्रपत्तेः । तरति प्रयोकमात्मविहितिसृतिभ्यः ॥२८॥

यनेनोदात्तदण्डमुत्पद्यमानस्यानेकविधैर्बोधनार्थं प्रयत्नस्य प्रयत्नात्त्वमाप्तस्याविलतस्यैव सुभावाशक्तिर्वर्तमानोऽतस्त्वमिदं वदामि माह । यमेति । यथा मायावी, सागहविकारवत्त्वेण मायावत्त्वादेरिन्द्रजातस्य सुभावावभादेव हेतुः । यथा वा दण्डादयः स्रग्वत्प्रकारविद्विष्य सुभावादेव यथा हि देवकस्तथाऽवमास्या प्रणवभूतो व्यवहारदमाया साविद्याया बर्जस्य हेतुर्भवति । अतो दत्तं तस्य मदमायावत्त्वायां यथोक्तप्रियवत्त्वमिति । इतीमांश्च विभजते । एवं हीदि । पूर्वोक्तप्रियवत्त्वमिति वाच्यम् । आनस्य सुप्तिहेतोः सहायानां देवाः कालीति सूचयति । तेषु च यादेवति । तदात्मभासः भिन्नत्वं तच्छब्देनापूर्वादिप्रियवत्त्वमपरावर्तयत्त यदावद्व्यते ॥२९॥

मस्माद्ब्रह्मा प्रयत्नमिति व्यावर्तो हृदमाह्वयः । देवमुपदिशति । प्रयत्नमिति । परमायैर्दृष्टिस्तु देवाश्च नवविधस्तु रश्मिर्गतादित्येकमेकभासः तस्य को सोऽहः क शोक इत्यादिशक्ति निद्रमनुवर्तते । सर्वं व्यापिनीति । हृदवदेव प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो अये यत्वे हेतुः । हृदयमिति स्मृतिप्रत्ययेति । बुद्धिमाविति त्रिवेकत्वमुच्यते । अन्तर्निधायत्वात्कारवत्त्वमिति विवक्ष्यते । विवेकद्वारा मन्त्रपाद्यात्कारे वति शोकनिद्रयो

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च हैतस्योपशमः शिवः ।
 ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः
 ॥२६॥

अमात्रसुरीय ओङ्कारो, मीयतेऽनयेति, मात्रापरि-
 च्छिन्तिः-सा अनन्ता यस्य ; सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्व-
 मस्य ; परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सूर्यहैतोपशमत्वाद्देव
 शिवः । ओङ्कारो यथा व्याख्यातो विदितो येन स पर-
 मायैतत्त्वस्य समनान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपी-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥

इति माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यकरणपराया
गौडपादीयकारिकाया, प्रथमभागमप्रकरणम्
॥ अहं तत्सत् ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यनादशिर्यस्य परमहंस
परिव्राजकाचार्यस्य शङ्करभगवत कृतावागमशास्त्रविप्र-
रस्य गौडपादीयकारिकासहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये
प्रथमभागमप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ श्री तत्सत् ॥

इति श्रीनृपटमहोदयपरिव्राजकाचार्य श्रीशङ्करभगवत्पादपूज्य
शिर्यभगवत्पादशिर्यपरिव्राजकाचार्य माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यकरणपरा
गौडपादीयकारिकाभाष्यटीकाया, प्रथमभागमप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥
श्री तत्सत् ॥

अथ गौडपादीयकारिकाया वैतथ्याख्यं
द्वितीयं प्रकरणम् ॥

हरिः ओं ॥

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आङ्गर्मनी-

ओं ॥ ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । एकमेवा-
द्वितीयमित्यादियुतिभ्यः । आगमभावं तत्त्वोपपत्त्यापि-
द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरण-
मारभते । वैतथ्यमित्यादिना । यितयस्य भावो वैतथ्यं
असत्यत्वमित्यर्थः । कस्ये । सर्वेषां वाङ्माध्यात्मिकानां
भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानामाहुः कथयन्ति
मनीषिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह । अन्तःस्था-
नात् । अन्तःशरीरस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्तु हि
भावा उपलभ्यन्ते पर्वतवत्यादयो न बहिः शरीरात् ।

अदीर्घत्वाच्च कालेन गत्वा देशान्तरं

स्वग्रहस्थानां धावानामन्ताः संहतं स्थानमित्येतद्वि-
दम् । यस्यात्प्राप्येपु सुप्तं च दत्तं स्वप्नान् पश्यन्निव
हस्यते इत्येतदाशङ्कमाह । न देशद्विदेशान्तरं भवति
स्वप्नान् पश्यति । यस्यात्सुप्तमान एव देशदेशाद्योजन-
यतान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान् पश्यन्निव
हस्यते । न च तद्देशमात्रेण गमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति
अतो दीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वग्रहदेशान्तरं गच्छति ।
किञ्च प्रतिबुद्धस्यैव सत्यः स्वग्रहश्च स्वग्रहदेशे न
विद्यते । यदि च स्वप्ने देशान्तरं गच्छेत् यस्मिन् देशे
स्वप्नान् पश्येत् तत्रैव प्रतिबुध्येत । न चैतदस्ति । रानो

देशाद्विदेशे देशान्तरं मत्वा प्राप्तायाश्चादानुपपन्नभानोपा
देशान् संहते नाहोपदेशे दर्शनमसम्प्रतिपद्यति यावद्ग्रहं परिहरति ।
अदीर्घत्वाच्चेति । यदि च स्वप्नोपनिषदस्यैव दोषान्तरमाह । प्रतिबुद्ध-
श्चेति । व्यापकयोगानुपपन्नमिति । खल्विति । तथा देशान्तरं सङ्गु-
चितं नाहोदेशे स्थितिदर्शनान्निष्पत्त्यन्विते तदपि असम्प्रतिपत्ति-
त्यत्र हेतुमाह । यस्यादिति । पश्यन्निवेति स्वप्नदर्शनस्य निष्कर्षणे यस्या-
भासत्वनिवर्तनेन द्योत्यतः । एतच्छब्देन चोक्तं नरादिस्यते । स्वप्नद्रष्टा
गत्वा स्वप्नाच्च पश्यतीत्यत्र हेतुमाह । यस्यादिति । स्वप्नस्यैव पूर्व-
पत् । तथापि कथं यदि स्वप्नोपनिषदो न भवतीति । विद्वद्विरचितसिद्धा-
महत्माह । गच्छेति । स्वप्नं कथ्यो न भवति अविनश्वरविक्रमत्वात्
गम्प्रतिपत्तिपदविवर्तिनस्य फलितमाह । अत इति । इत्येव न देशद्वि-
देशान्तरं स्वप्नदर्शनमिति । किञ्चित् सत्येति स्वप्नद्रष्टा देशान्तरं
स्वप्नान् पश्यन्निव हस्यते इति न तत्रास्ति किन्तु स्वप्नदेशे चरति

पश्यति । प्रतिबुद्धय वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

सुप्तोऽहंनि इव भावाम् पश्यति बल्लभिः सङ्गतो यैव सङ्गतो भवति तैर्गृह्यते ॥ न च गृह्यते । गृहीतश्चेत् त्वामद्य तत्रोपसृज्यन्तो वयनिति ब्रूयुः । नचैतदस्ति । तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ २ ॥

इतश्च स्वप्नदृष्ट्या भावा वितथाः । यतो चाभावश्चै-
वरथादीनां स्वप्नदृष्ट्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रुतौ

तथापि गत्वा स्वप्नदर्शने कानुपपन्निरित्याशङ्क्याह । यदि चेति । अन्तरेण स्वप्नदर्शनमिति स्थिते स्वप्नमिष्यात्पुञ्चितकावाङ्मन्यत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति । रात्रापिनि । यद्यपि रात्रौ निद्रानुपगतकषापि भावा-
नहंनि पश्यन्निव तिष्ठति एव सङ्गतश्चतुर्दशदिग्दण्डेषु पश्यति ।
यद्यपि, २पि पर्यटनं प्रतिपद्यते, यद्यपि बहुवचिनीनं सप्तस्यपि
बल्लभिः शृङ्गाय स्वप्नानुपलभ्यते । तस्मादुचितस्य कावस्य वरणस्य
सङ्कारिणश्चाभावेऽपि स्वप्नदर्शनात्तस्मिन्निष्यात् विद्वन्निर्णयः । स्वप्न-
मिष्यात्वे हेतुनिरासः । हेतुः चेति । सहदर्शिनिरस्यमापत्तः स्वप्न-
द्रष्टुर्ब्रह्मपतिपत्तिमित्याशङ्क्याह । गृहीतश्चेदिति । पुरुषान्तरवत्त्वादा
दर्शनान्तर्देशान्तराग्निद्वारा स्वप्नदर्शनमिति बल्लभशब्दत्वादनरेव
स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तन्निष्यात् विद्वन्निर्णयप्रपञ्चयति ।
तस्माद्वैति ॥ २ ॥

स्वप्नदृष्ट्यानां भावानां मिष्यात्वे हेतुनिरासः । अभावश्चेति ।
न तत्र रथा न रथयोगा न पश्यान्तो भवन्तीत्यादिभिरुक्ता स्वप्ने स्वप्न-
ज्योतिरभावात्तत्रो दर्शनमन्या तत्र दृष्ट्यानां रथादीनामभावो योग्यदे-

अथर्जनेदीयमाख्यपनिवत् । ० ८५

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रका-

शितम् ॥ ३ ॥

न तत्त रया इत्यत्र तेनान्तःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं
वैतथ्यं तदनुवादिन्या अत्रा सप्त स्वप्नं ज्योतिष्मतिर्षाद-
नपरया प्रकाशितमाहुर्न क्षविदः ॥ ३ ॥

वित्तयेः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः
॥६॥

समयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतीपद्यते ।

आद्यन्तयोरभावाद्वितयैरेव जगद्विण्णिकादिभिः सदृशत्वा-
द्वितया एव तथाऽव्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनाल-
बिद्धिः ॥६॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितं दृष्टानामप्यसत्त्वमिति यदुक्तं
तदुक्तम् । यस्याज्जाग्रदृश्या स्वप्नपानेवावनादयः
क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तं गमनागमनादिकायैश्च
समयोजना दृष्टाः नतु स्वप्नदृश्यानां तद्विहितस्यात्स्वप्न-
दृश्यवज्जाग्रदृष्टानामप्यसत्त्वं मनोरथमानमिति । तत्रकक्षा-

दीप्तये । व्याप्रितता वाधनस्य चक्षुष्यं तीपत्याद्येन प्रतिप्रोपसंहार-
वचने निगमने दध्यतेति । तथेति । अनुमानस्य घटादिषु सत्त्वता
धकप्रत्ययविरोधमागच्छतु चक्षुष्यं निगमनमिति चक्षुष्यायातिक्रम्यत्वे
चक्षुष्यान्नेमिमाह । तथापीति ॥६॥

स्वप्नस्य निष्वात्मनाद्यात्मवत्त्वाच्च भवति त्वितु कस्यप्रत्ययत्वभावा-
ज्जागरितस्य भवप्रत्ययत्वस्य निष्वात्मनिव्यापद्वाराह । च प्रयोजन-
मेति । कस्यप्रत्ययस्यतीराद्विज्योपाये वाधनव्यापकत्वे कथितमाह ।
तस्यादिति । जाग्रदृश्याभावा वज्ज्ज्ञा भवत्यने । श्लोकस्य व्या-
क्यानुपाध्याग्रानुत्याययति । स्वप्नेति । जाग्रदृश्यानेनित्य स्वप्न-
क्षिप्तमपि तुल्य समयोजनत्वमित्युवाधेरवस्थवत्त्वमित्यागद्वाराह ।
नत्विति । अनुमानस्य कोयाधिकत्वेनाशयकत्वे कथितमाह । तस्या-

तस्मादाद्यन्ततत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः

॥ ७ ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मा हि यथास्वर्गनिवासिनाम्

कस्माद्यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा स्वप्ने
विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा चाट्टो निनि-
वर्तितदृष्टं भुक्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तमहोरात्रो-
पितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा
चाट्टोत्यतस्तथा । तस्माज्जाग्रदवस्थानां स्वप्नेऽपि विप्रति-
पत्तिर्हृष्ट । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवद-
नाशङ्कनीयमिति । तस्मादाद्यन्तपक्षसुभयत्र समानमिति
मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नजाग्रद्वेदयोः समत्वाज्जाग्रद्वेदानामसत्त्वमिति
यदुक्तं तदसत् । कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथं

दिति ॥ हेतोः श्लोकाधिकृतं दूषयति । तत्रेति ॥ साधनव्याप्तिग्राहो-
पाहते श्लोकाधिनिरसकं सप्तकमिव्यागद्व्याह । कस्मादिति ॥ फलप-
र्यन्तताविरहिणोपाधेः साधनव्याप्तिमाह । यस्यादित्यादिना ॥ तामेव
विप्रतिपत्तिं प्रकटयति । जागरिते स्तीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तन स्फुट-
यति । यद्येत्यादिना ॥ उपाधेः साधनव्याप्तिं निगमयति । तस्मादिति ॥
हेतोः श्लोकाधिकत्वाभावे फलितमाह । अत इति ॥ हेतुस्यमुपसं-
रति तस्मादिति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं सिद्धित्वा परिहरति । अपूर्वमिति ॥ यथा
स्वर्गनिधधनशीलानामिन्द्रादीनां सदृशाचलादिधर्मस्तथा यदिदम-
पूर्वं स्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानगतो दृष्टद्वेय धर्मः ।
तेन दृष्टान्तस्य मिथ्यात्वविद्धिरित्यर्थः । कथं तेनेह दृष्टत्वं तद्व्याह ।

तानयं प्रेषते गत्वा यदैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

नहि जायदुष्टा एते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते किन्तु चिन्तयितुं अपूर्वं
स्वप्ने पश्यति यत्तु दृष्टान्तगणमाहृतमष्टभुजमात्मनं मन्यते ।
यत्तु दृष्टेर्धर्मप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्मान्येना यतास-
ममिति सदैवतो दृष्टान्तोऽसिद्धसंख्यात्स्वप्नवज्जागरित-
स्यावत्त्वमित्युक्तम् । तत्र स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न
तत्र स्वतः सिद्धम् । किन्तु चिन्तयितुं अपूर्वं स्थानिधर्मो हि
स्थानिनो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनि-
वासिनामिन्द्रादीनां सङ्ख्यावत्त्वादि तथा स्वप्नदृष्टोऽपूर्वोऽयं
धर्मः । न स्वतः सिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवं प्रकाशान्
पूर्वान् स्वविभक्तिकल्पानयं स्थानो स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं
गत्वा प्रेषते । यदैवेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्ग-
मेव मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान् पदार्थान् पश्यति
तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पगणहृषिका-
दीनामनन्तं तथा स्वप्नदृष्टानामपूर्वाणां स्थानिधर्मावमे-
वेत्युक्तम् । अतो न स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥ ८ ॥

तानयमिति । यदैवेह व्यवहारधर्मो सुशिक्षितो देशान्तरमार्गमार्ग-
मेव मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्र तान् पदार्थान् बोधते । तथाप्य-
स्वप्नगतान् पदार्थान् यथोक्तप्रकारान् प्रतिषद्यते । ततश्च स्वप्नस्य
स्य निधर्माद्रूपमर्पादिवन्निष्कृतमित्यर्थः ॥ श्लोकप्रवक्तृभाष्यद्वय-
मुपन्यस्यति । स्वप्नेति ॥ समत्वमादात्मवत्त्वादि । अयमानसिद्धस्यार्थ-
स्यानुमानेदोषोक्तिमन्त्रदेशावत्त्वमयुक्तमिति उच्यते । कस्मादिति ॥
व्याप्तिभूमि दृष्टवन् व्याप्तिवद् दोषमाह । दृष्टान्तस्येति ॥ अमिदं
प्रत्यपूर्वकं विमर्शयति । कथमित्यादिना । अपूर्वं दर्शनमेव विवक्ष्यते ।

स्वप्नदृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितन्तुसत् ।
वहिस्येतोगृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥६॥

अपूर्वत्वाशङ्का निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्न-
तुल्यता जाग्रद्भेदानां प्रपञ्चयन्नाह । स्वप्नदृत्तावपि स्वप्न-
स्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसङ्कल्पितमथत् सङ्कल्पामन्तर-
समकालमेवादृशनात्तत्रैव स्वप्ने वहिस्येतसा गृहीतं चक्षु-
रादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येवमसत्यमिति निश्चि-
तेऽपि सदृष्टद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्वहिस्येतः
कल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥८॥

अतर्हन्मिति । अन्यदपि विनेतृत्वाददृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे
प्राप्तज्ञानुमानानुपपत्तिरिति कल्पितमाह । तस्मादिति ॥ दृष्टान्ता-
सिद्धिं दूषयन्ननुमानं साधयति । तथेति ॥ तत्किं स्वभायतः सिद्धं प-
रतो वा । नाह । अहस्य तदयोगादित्याह । न तदिति ॥ द्वितीये
तन्निष्ठात्वमियमिमेत्य मन्त्रपूर्वकमाद्यपादप्रवृत्तारयति । किल हर्ति ॥
तद्गतान्यदराणि व्याकरोति । स्थानिन इति । अपूर्व स्वप्नदर्शस्य
स्थानिधर्मत्वे दृष्टान्तेन साधयति । यद्येत्यादिना ॥ अपूर्वदर्शनं स्वप्न-
द्रष्टृधर्मादपि चैतन्यवत् किं न स्यादित्याशङ्क्य साधोषलभ्येभ्यमित्याह ।
न सृष्ट इति । अकाराद् विभजत । तानित्यादिना ॥ अपूर्वयोगां स्वप्न-
दृष्टान्तां स्थानिधर्मत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥
स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं निगमयति । अतो नेति । अपूर्वस्या-
नपूर्वस्य वा स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन तदविद्याविलगित्याह दृष्टान्ते साध्यधर्म-
तिपक्षेऽप्येव जाग्रद्भेदानां मिथ्यात्व युद्धमित्यर्थः ॥८॥

जाग्रद्भेदानां मिथ्यात्वं तेषु सदृष्टद्विभागप्रतिभागरिक्तमित्या-
शङ्क्य दृष्टान्तेन समाधत्ते । स्वप्नदृत्ताविति ॥ श्लोकस्य तात्पर्याद्यमाह ।
अपूर्वत्वेति ॥ स्वप्नदृष्टान्तस्यापूर्व दर्शनत्वप्रबुद्ध्या साध्यविकलत्वशङ्का

८२ • अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

जाग्रदन्तावपित्वन्तश्चेतसा कल्पितन्तुमत,
वहिष्येतो गृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयो ॥१०॥

“अथ योरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्वदि
क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विक-
ल्पकः ॥ ११ ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् । अन्तर्वहिष्येत कल्पितत्वा-
विशेषादिति व्याख्यातमन्वत् ॥१०॥

चोदकवाहः । स्वप्नजाग्रत्स्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं
न एतानन्तर्वहिष्येत कल्पितान् बुध्यते । को वै तेषां
विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः कश्चात्स्वइत्यभिप्रायः ।
न चेन्निरात्मवाद इह ॥११॥

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मदेहः स्वमा यया ।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव
यस्यमाणं भेदाकारं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादौ ।
स्वयमेव च तान् बुध्यते भेदान् तद्वदेवेत्येवं वेदान्तनि-
श्चयः ॥ नाऽन्योऽस्ति ज्ञानश्च त्याज्यः । न च निरास्पदे
एव ज्ञानश्च तो वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

यामपत्तिविरोधं स्फुटयति । स्वप्नेति ॥ चतुर्थपादमवतार्याद्यापत्त-
न्तरविरोधं स्फुटयति । को वै तेषामिति ॥ कर्मा हि पूर्वानुष्ठानं
श्रुत्वा तज्जातीयान् निर्मिमीतेऽनुष्ठानमुभयान्वयाद्येव कर्माद्येवो
विवक्षितस्तथा च कर्मादिव्यवहारानुपपत्तिं सर्वमिध्यात्वे दुर्वादेत्यर्थः ॥
कोऽध्यात्मं प्रमाता यथाभिदैर् कर्मेतरस्तावु भावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्-
प्रमात्यादेरवश्यमित्याह इत्याह । न चेदिति ॥ यदि प्रमाता कर्मा ना
जेयते तर्हि नैरात्मप्रमिद्वेषावद्यते । न च तद्द्रष्टुं शक्यते आत्मनि
कटकस्य दुष्करत्वात्तिराकर्तुं देवात्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

कर्तृकार्यादिव्यवहारानुपपत्तिं परिहरति । कल्पयतीति ॥ कर
णान्तरं व्यभिचरति । आत्मनेति ॥ कर्मान्तरं व्यापयति । आध्यान-
मिति ॥ कर्तृन्तरं निवारयति । आत्मेति ॥ तस्य द्योतकान्तरापेक्षी
प्रतिक्षिपति । देह इति ॥ दिवर्त्तवाद् द्योतयति । स्वमाययेति ॥
कर्तृस्य मिथ्यात्वेऽपि भावया विकल्पितभेदानुरोधेन कर्तृत्वादिव्यवहा-
रस्य विद्वतीति भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह ।
स एवेति ॥ एकस्मिन्नेवादिक्षीये प्रतीचि बहूनि कालानिकभेदनिय-
न्त्रण सर्वव्यवस्थेत्यत्र प्रमाणमाह । इति वेदान्ति ॥ यथा घटस्य
कुण्डलोऽधिष्ठाता घटोऽन्यो घटो न तथेहान्योऽधिष्ठातास्तीत्याह ।
अयमिति ॥ यथा तत्र घटाख्यमुपादानमधिष्ठातरन्वद्विगतं

१ विकरोत्यपरान् भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् । २ नियतांश्च वह्निश्चित्तं एवं कल्पयते-
प्रभुः ॥१३॥

सङ्कल्पयन् केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विक-
रोति नाना करोत्यपरान् लौकिकान् भावान् पदार्थान्
शब्दादीन्त्याद्यान्तश्चित्ते वासनोरूपेण व्यवस्थितान् व्या-
हृतान्नियतांश्च पृष्ठादीन् अनियतांश्च कल्पनाकालान्
वह्निश्चित्तं सन् । तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिकल्पना-
नित्येवं कल्पयति प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥१३॥

नान्यदुपादानमस्तीत्याह । अमात्मनमिति ॥ तत्र च घट कुवर्तो
भूमागो भवत्याभारत्नमेवाधारोऽन्योऽस्तीत्याह । आत्मन्येवेति । परि-
णामदाद व्यावर्तय विवर्तनाद् प्रकटवित्त सनायवत्तुक्तं तत्र दृष्टान्त
माह । दण्डादविति । आवाहारेण विदात्मनो जगदिर्मातृत्वमुक्ता
तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमादित्वमित्याह । अयमेव चेति । न च
प्रमातृत्वस्य तात्त्विक दण्डादौ अर्थादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वमिदं रक्षा
दित्याह । तद्वदिति । कर्मादिभेदस्य प्रमाणादिभेदस्य च मिथ्यात्वे
नेह नाना क्तोत्यादिभ्युति प्रमाययति । इत्येवमिति । न एवेत्येवमा
रायमाह । नान्योऽस्तीति । यो जगत्सृष्टो यद्य प्रमाता ततोऽन्य-
श्चानस्य स्रष्टृत्वान्नवो नास्ति । अतएव भेदमानदामावादानुभवं श्रुत्योद्यै-
काग्रयत्स्य ग्रहिहृत्वादित्यर्थः । आनन्दस्योदात्तयाचेष्टा विषयाचेष्टा
या भास्वीत्यामदुपवाधितप्रसिद्धिविरोधाच्चैवमित्याह । न चेति ॥१२॥

प्रकृताया कल्पनाया विपश्चित्तं तन्मनुष्यस्यति । विकरोतीति ।
नियतांश्च वह्निश्चित्तं विषयते । प्रतिपिपित्सितं तन्म
प्रतिपत्तये दृष्टविति । क मण्डूक्यमिति । श्लोकादयोजनया

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्कते । यस्मा-
च्चित्तपरिकल्पितैर्भनोरथादिनक्षत्रैश्चित्तपरिच्छेद्यैर्बलक्ष-
णाया वाच्यानामन्योऽन्यपरिच्छेद्यत्वमिति सा नयुक्ताऽऽश-

यामिति यावत् । चित्तमध्ये वाममाहुरेष अवस्थितानभिव्यक्तानामरूप-
त्वेन व्यवहारयोग्यत्वमाह । अथाहतामिति न कल्पनाकालान्
विष्टादीन् स्थिरानित्यर्थः । वशिष्ठो वशिर्मुखान् वाच्यान् व्यव-
हारयोग्यान् पटार्थान् कल्पयति । अन्तश्चित्तस्य तेभ्यो व्यावर्तयुद्भि-
र्भनोरथादिनक्षत्राणां नक्षत्रमित्यन्तं भाष्यं व्यवहारयोग्याम् कल्प-
यित्वा पुनर्यवहारयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा
लोके कुक्षीतो वा तनुवायो वा पट पटं वा कार्यं विष्टिर्पुंरादौ
व्यवहारयोग्याव्यक्तिं बुद्ध्या वाऽऽविर्भाव्य पञ्चाक्षमेव वह्निर्नामरूपा-
भ्यां सम्पादयति । तथैवायमादिकर्तापि मायानक्षत्रे स्वचित्ते नामरूपा-
भ्यामव्यक्तरूपेण स्थितान् प्रष्टव्यपदार्थान् प्रथमं विच्छिन्नाकारेणा-
न्निर्विभाव्य पञ्चादह्निं सर्वप्रतिपत्तिमाधाररूपेण सम्पादयतीति
कल्पनाया अन्ताधिगतिरिति ॥१३॥

कल्पनाया कल्पनाकालादव्यस्तिन् काले मत्स्वाभावाज्जायन्ता-
वानाह, कल्पनाकालात्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया मत्स्वावगमादनुप-
पन्ने तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । चित्तेति ॥ ये कल्पना कालभाविनो
मत्स्वा ननस्यन्तर्गतान्ते । ये न प्रत्यभिज्ञायमात्रत्वेन पूर्वोपरकालभा-
विनेऽहिरेव व्यवहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिता यन्तरे मिथ्यैव
भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वमक्षयो विशेषवस्तुना कल्पितत्वप्र-
युक्तं कल्पितेऽपि तदूर्ध्वनादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्तयामागद्व्या दर्शयति ।
अप्रपञ्चिति ॥ यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेत्येते । तथा
जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्पन्दितं तेन कल्पितं मिथ्यैवेत्येतद्वाद्यापि

वहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहे-
तुकः ॥१४॥

चित्तकला हि येनान्तस्तु चित्तपरिच्छेदाः नान्वक्षितकाल-
व्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाः ।
कल्पनाकाश एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । इयकालाश्च भेदका-
ला अन्योऽप्यपरिच्छेद्याः । यथा गोदोहनभासे यावदा-
से तावद्गो दोग्धयावद्गो दोग्ध तावदासे तावद-
यमेतावान् स इति परस्परपरिच्छेदकत्वं वास्तानां
भेदानां ते इयकालाश्चान्तर्हितकाला वास्त्याश्च इयकालाः

निर्द्देशितमित्यत्र हेतुमाह । वस्त्रादिति । आद्याविद्याविदुर्ज्ञेयं, चित्तेन
तावदन्तर्विनिर्दिष्टा मनोरथरूपामेवमस्यन्तर्बर्त्तमाना वही दृष्ट्वा कर्पा-
दवस्थ ते चित्तेनैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकाशमात्रभाषितो नम-
भीयन्ते । तेः सङ्गवैलक्षण्ये भेदो बहिर्लोच्यदृश्यमानानां भाषा-
मायान्योऽन्यपरिच्छेद्यत्वं कालद्वयावच्छिद्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानगोचरत्व-
मिति वस्त्रादुपमभ्यते वस्त्रादवृत्तं जागरितस्य सप्रवक्षिष्यात्वमित्यर्थः ।
श्लोकाच्चरैरुत्तरमाह । ज्ञानेति । ज्ञेयं मनस्यन्तर्बर्त्तमानोऽवस्थाभाषितो
चित्तकाला भवन्तोऽप्यचित्तकालत्वे विप्रदवति । चित्तेत्यादिना ।
पाषाणमुक्ता, निवर्णितादीमाह । कल्पनेति । द्वितीयवादनवतायं
व्याकरोति । कुर्वेति । ज्ञेयमनो बहिर्दृश्यत्वमन्ते भेदकाः । कालस्य
भेदो भेदकानः स येषां ते तथेति व्युत्पत्तेः । तत्रचान्येन पूर्वना-
न्येन चापदेव परिच्छेद्याभिव्यक्ताकावच्छिद्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानमा-
नमुत्तरादवस्थितमस्य, यद्गु द्यति, ३ यथेति ३ व्याकरोदेकत्वं गोदोहन-
पर्यन्तं मासे देवदत्तमित्यतीति प्रत्यभिज्ञानोपदेनाभिज्ञोदाहरणीया
वाचता कावेतापेक्षितो भवति तावता कावेतावच्छिद्यो गोदोहनं

अथ यज्ञा एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये वह्निः ।

कल्पिता एव ते सर्वे न वास्तुो कालद्वयत्वविशेषः कल्पित-
तत्त्वव्यतिरेकेषान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्पष्टदृष्टान्तो
भवत्येव ॥ १४॥

यद्यप्यन्तरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासनामानाभिव्य-
क्तानां स्फुटत्वं वा वह्निश्चक्षुरादीन्द्रियान्तरे विशेषः । नासौ

निर्वर्तयतीत्यनेककालावस्थानित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति ।
यावदिति । वायनां काशेनायं घटोदयजिवा निर्वर्तयितुं गच्छतीति
तावता काशेनावच्छिन्नं सर्वत्र तिष्ठतीत्युदाहरणान्तरमाह । तावा-
निहि । परोक्षतया स्थितो वायनां काशेनावच्छिन्नं स्वकार्यं निर्वर्तय-
तिर्ह्येतोस्तेतावता काशेनावच्छिन्नं गतिष्ठतीत्युदाहरणमाह ।
यतावानिति । उक्तेन व्यायेन घरेणापरेण च काशेन परिच्छेदकत्वम् ।
जापहृद्भावा भावानामुपपन्नमते कालद्वयस्य च परिच्छेदकत्वम् ।
तथा ते सर्वे भावा वह्निर्हृद्भावानाद्वयकाशेन कालद्वयेन परिच्छेद-
भवन्तीत्यर्थः । ततोऽपवाद व्याचष्टे । यन्निति । चतुर्थपादार्थमाह ।
अनेनेत्यादिना । वास्तुो जापहृद्भावा वास्तुपदार्थेषु व्यवस्थितो कालद्वय-
त्वेन कालद्वयावच्छेदेन कृतं प्रत्यभिज्ञायमानत्वस्यो विशेषो रन्यहेतु-
को न भवति । कल्पितेऽपि तथाविधविशेषकत्ववादित्यत्र उदाहरणमाह ।
अत्रापि हीति । यद्यपि सर्वं जापहृदजातं कल्पितं तथापि तत्र
यद्योक्तो विशेषो स्फुटं विद्यति । सर्वं सर्वस्य भेदजातस्य कल्पित-
त्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४॥

सुप्रजागरितयोर्द्वयोरपि सिध्दात्वे स्फुटास्फुटावभासविभा-
गाऽनुपपत्तेर्नाविज्ञेयेषां सिध्दात्वमित्याशङ्क्याह । अथ यज्ञा इति ये मनस्य-
न्तर्भावनादुपपत्तादस्फुटा ये च मनसो वह्निरुपपन्नमाना स्फुटा भवन्ति
त सर्वे मन स्पन्दनभासत्वेन कल्पिता सिध्देरानवच्छिद्रिन्द्रियभेदानिमित्तः

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्तुन्द्रियान्तरे ॥ १५३ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् दृष्टव्य-

भेदनामस्तित्वकृत स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् । विन्तशी-
न्द्रियान्तरकृत एवान्त कल्पिता एव । जाग्रद्भावा यमि-
स्वप्नभाववदिति तच्चम् ॥ १५४ ॥

याज्ञायास्तिकाना भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्ति-
कतया कल्पनाया किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतु-

स्तु इत्याह स्फुटत्वविशयो न मिथ्यात्वमभिप्रात्य वा ततोपपद्यते ।
निष्ठागूतेष्वपि तद्दर्शनादिर्ग्रहः । स्फोटस्याधरादि व्याकरोति । यद्य-
पीत्यादिना । जनस्यलमंभादेव कथायां भावानामव्यक्तमस्फुटत्वं तत्र
हेतुमाह । जन इति । अस्तुत्यादियाम्नात्वेन जनस्यो वह्निर्भावात् स्फुट-
त्वं तत्र तदेवामिप्यात्मनमिति शङ्का कारयति । नास्तीति उच्यते
अनपतिपक्षमिप्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्वविशेषप्रतिभावाच्चाधौ विशयो
मिथ्यात्वमभिप्रात्य वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह । स्वप्नेऽपीति । अथ
विनपक्षार्थं केन विद्वज्ज्ञात्याशङ्क्य चतुर्थपादाद्यंभाह । किं तर्हीति ।
एतेनात्मसम्बन्धादन्तर्भावात्ता वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम् । अहि-
भावात्तान् अस्तुत्यादिवदिरिन्मिथ्यसम्बन्धात् यत्तत् स्फुटत्वं तदेव विशयो
मिथ्यात्वादिगोचरेऽपि तिष्ठत्यतीत्यर्थः । स्फुटत्वमस्फुटत्वप्रतिभावाभेदस्य मि-
थ्यात्वमपि उच्यते तावदुक्तमनुभावात्तद्विद्वज्ज्ञानमुपपद्यतेति । अन्त इति ।
॥ १५५ ॥

भवतु मयस्तु कल्पितत्वम् । का पुनः तस्य कल्पना केन द्वारे चेत्या-
शङ्क्याह । ओषमिति । आत्मा हि सर्वं ज्ञमायापयन् कल्पयन्नादौ
निमित्तस्त्वैव जीवं कल्पयति । तत्र इति । तदुच्यते तदेवामिप्यादि-
ति तं शुभं चतुर्थं ओषमापयन् । तदुच्यते पुनर्जाताविधानं

धान् । वाच्यानाध्मात्मिकांश्चैव यथं विद्य-
स्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

फलं तात्मकमहं करोमि समस्तखट्वखे इत्येवं तत्तद्वस्तु ।
अनेनैवं तद्वत् एव शुद्धे आत्मनि रज्ज्वाभिन्नं सर्पं कल्प-
यते पूर्वम् । ततस्तदर्थेन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणा-
दीन्नामाविधान् भायान् वाच्यानाध्यात्मिकाश्चैव कल्पयते ।
तत्र कल्पनाया को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो
जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या
विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तथा-
स्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फल-

भायान् निर्मिमीते । ज्ञानस्मृतियैषम्यात्तद्वस्तुषु भावेषु यैषम्योपपत्ति-
रित्यर्थः । श्लोकव्याख्यानं प्रब्रुव्यापयति । वाच्यातिः । पदार्था-
भाध्यभाधनतया व्यक्तावाच्याः सुखदुःखं ज्ञानं रागदोषैवमादृत्य
स्वाध्यात्मिकास्तेषां परस्परं निमित्तनैमित्तिकताऽस्ति । वाच्यास्मिन्नि-
मीतत्वाध्यात्मिका भवन्ति । ताऽपि निमित्तीकस्मृतेरेकाग्र्येन । तदेव-
मितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनाया मूलं वक्तव्यम् ।
निर्मलकल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाच्चरयोजनस्य परिहरति ।
उच्यते इति । हेतुकल्पनाऽकस्मिन्नुक्तमेव व्यति । अहमिति । हेतुकल्प-
नाविधानं परित्युक्तात्स्वरूपं जीवकल्पनाविधानं दर्शयति । अनेनेव
मिति ॥ आरोग्यस्याधिष्ठानावेक्षास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वाभिभवति
द्वितीयतृतीयमादौ विभजते । तत्र इति ॥ तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य
भोक्तृजीवस्य प्रपत्तेरित्यर्थः । यद्यपि जीवः सर्वकल्पनाया मूलभूतो
हेतुमायापि तस्य कल्पनाविषयो विभज्यहेतुयतिरकेण । न सम्भ-
-

अनिश्चिता यथा रज्ज्वरन्धकारे विक-

विज्ञानं ततो हेतुफलस्य तिस्रस्तद्विज्ञानतदर्थक्रियाका-
रकतत्फलभेदविज्ञानानि । तेभ्यस्तत्त्वतिस्रस्तत्त्वतेषु
पुनस्तद्विज्ञानानि तेभ्यस्तत्त्वतिस्रस्तत्त्वतेषु पुनस्तत्त्वज्ञा-
नानीत्येवं बाह्यान्तर्यात्मिकांश्चेतरेतरनिमित्तनैमित्तिक-
भावेनानेकधा कल्पयते ॥१६॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूकमित्युक्तं सैव
जीवकल्पना किं निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपाद-
यति । यथा लोके स्थेन रूपेणानिश्चिताऽनवधारिता
एवमेवेति रज्जुमन्दान्धकारे किं सर्प उदकधारा-
दृष्ट इति धानेकधाविकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानि-

तीति शङ्कते । तन्नति । प्रत्ययेपादेनोत्तरमाह । कल्पत इति ।
कल्पितो विशिष्टरूपेणमि शेष । अधिकत आमित्येन चम्पन्येन
चम्पद इत्यर्थः । इति शब्दः प्रतीकाद्यरेपरयोजनासमाप्तिदोषनाशः ।
प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति । अत इत्यादिना । सत्यवधानाद्युपयोगे
तत्प्रजादि भवति । अस्मिन् न भवतोत्पन्नव्यतिरेकरूपाद्यायाश्च भोज-
नादिक हेतुरिति कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते । तवस्तुष्यादिकं कवमिति
कल्पनाविज्ञान साधते । ततोऽपदेद्युक्तबोद्धव्योरपि हेतुफलबो-
ध्युक्तिरुद्भवति । ततश्च फलसाधनान्नानज्जातीये कर्मेत्येताविज्ञानम् ।
तवसाभिनविनतप्रजादिफलार्थे चाकारिक्रियातत्कारकतत्त्वत्वादि
तत्फलप्राप्तिभक्त्यादीनि विभक्तविज्ञानादीनि भवन्ति । ततो हेत्या-
दिस्मृतिः । तवसादनुष्ठानम् । ततश्च फलमित्यनेन क्रमेण मिथो हेतु-
हेतुत्वमवाप्त्यना भवतीत्यर्थः । प्रकृता कल्पनामुपसहरति । एव
। इति ॥१६॥

ल्लिता। सर्पधारादिभिर्भावैस्तददात्मा विक-
ल्पितः॥१७॥

अयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः सर्पेण निश्चिता
स्यात् न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् । स यथा स्वहस्ताब्जं गु-
ल्फादिषु एव हटान्तस्तद्वैतफलादिसत्तारधर्मानर्थविल-
क्षणातया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चि-
तत्वाज्जीवप्राणाद्यनन्तभावभेदैरात्मा विकल्पित इत्येष
सर्वोपनिषदा सिद्धान्तः ॥१७॥

पृ. १११

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति । अनिश्चितेति । श्लोकस्य
तात्पर्ये दर्शयितुं इत्थं शोभायति । तदेति । पूर्वं श्लोकं सप्रस्यधै ।
जीवकल्पनाया निवृत्त्यायोगाद् अनिमित्तत्वस्य वक्तव्यत्वात् तस्य च
नस्तत्वे निवृत्तगुणपक्षे । सवस्तुत्वे च निमित्तत्वाविच्छेदो जीवकल्पनाया
द्विषट्त्वान्तर्गतापि कल्पना नावकल्पत इत्याशङ्कतः । सैवेति ।
एकत्वेन श्लाकाक्षराण्यवतार्य व्यापट्टे । इदानीनेति । सर्पेण
धारण रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अनवधारितत्वमेव स्तोदयति ।
एयमेवेति । रज्जुदेनेयमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । सर्पादिकल्पनायामन्य
व्यतिरेकमिदमुपादानमुपन्यस्यति । स्वरूपेति । उक्तावधारणाराहित्ये
धारण सूचयति । मन्देति । पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चितयादमागवस्था
यामित्यर्थः एतदेव व्यतिरेकद्वारा निवृत्त्योक्तिः । यदि हीति । देवद-
त्तस्य हस्ताद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा गोप
सम्भते तथा पुंरोवर्त्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण निश्चितेनासौ युक्तस्तथा च
रज्जुप्राणादेव भवतीत्यर्थः उपमादित इदानीमनुवादोऽप्युक्तिवर्त्म-
न चन्दमानस्तस्यैवादायैवाह । एव इति । हेतुफलादित्यादिशब्देन
कर्मत्वभोजनत्वरागद्वेषादि वदन्नाते । विषयवस्तुमेव स्फुटयति ।

निश्चिताया यथा रज्ज्वां विकल्पो विनि-
वर्तते । रज्जुवूरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मवि-
निश्चयः ॥ १८ ॥

‘रज्जुवेति’ निश्चये सर्वविकल्पमिदं नो ‘रज्जुवेति’
चाद्वैतं यथा तथा नेति नेतीति सर्वमंसारदृश्यशून्यप्रति-
पादकया स्वजनितविज्ञानसूक्ष्मालोकतात्मविनिश्चयः ।
आत्मवेद सर्वं अपूर्वोऽनपरोऽन्तर्गतोऽवाप्तः सवाच्याभ्यन्तरो
ज्ञोऽनरोऽमरोऽभ्यन्तरोऽभय एवाहय इति ॥ १८ ॥

ज्ञेति । अनादोपितेनेति यावत् । विज्ञप्तेष्विष्टवत् जन्मादिराह
त्वमाकारान्तरमन्यत् तन्मात्रत्वेत्यर्थः । तन्मात्रत्वमुक्तं यामान्य
विशेषाभावादित्याशङ्क्याह । सन्तेति । न च तन्मात्रमिति दृष्टमिति
मत्वा विधिनष्टि । अहवेति । ‘वदिदानंदादयाता’ विद्याविशेषित
हैतमित्यत्र प्रमाणं सूचयति । इत्येव इति । अहैतत्त्वदन्तापत्तयो
प्रसङ्गान्ते यम हि हैतमिव भवतीत्याद्याह हैतवत्प्रतिभासमानयो
र्वापत्तमावेदयन्तः अतएव नूनमे । तेनाहैतं तस्य हैतमविद्यावि-
जृम्भितमिति प्रमाणाविहमिष्ये ॥ १७ ॥

‘अविद्याकृता’ जीवकल्पनेत्यत्रमुक्तं तदेवदानं अवि-
देकमुच्यते । दर्शयति । ‘निश्चितायामिति’ रज्जुवेति ‘रज्ज्वां’
निश्चितायां ‘तदज्ञाननिवृत्तसंख्यद्वयवर्धादिविकल्प’ सर्वथा विनि-
वर्तते ‘रज्ज्वां’ स्यादिति चेत् तद्वदात्मनि औचित्यं निश्चयो यथा
सम्पद्यते तदा । सर्वस्याज्ञानविद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य
व्यावृत्तद्वैतमेवात्राह परिशिष्यते । ‘तन्मात्राज्ञानविद्याविजृम्भित
जीवकल्पनेत्यर्थः । इदानीमत्र ‘यावत्’ रज्जुमिति । तद्वदिमादि-
व्याकरोति । तमेति । सर्वस्यापि ‘ववापत्तमो’ ‘वर्षा’ स्यात्तन्नादो

प्राणादिभिरनन्तैश्च भवैरेतैर्विकल्पितः ।

मायेषा तस्य देवस्य ययः संमोहितः स्वयम्

॥१६॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्त-
भवैरेतैः संसारसङ्ख्यैर्विकल्पित इति । उच्यते । ॥ १५ ॥
मायेषा तस्मात्तनो देवस्य । यथा मायां विना विहितमा-
यागमममतिविमलं कुमुभितैः मपलाशैराहभिराकीर्णमिष

मिताद्यावत्त्वानेदक यद्विवेकमात्रं तेन खनितं विज्ञापनेन दृष्ट्यालोक-
कृतस्ततो बोधमात्रादिनिश्चयः न यथा द्वितीयः सिध्यते । इति पुनः
सर्वमेव आह्वयं भवतीत्यर्थः । आत्मविनिश्चयस्य विज्ञापनं । आत्म-
वेति । सर्वमिदमात्मैकमेतैः पूर्णत्वं तस्योच्यते । पूर्वभाविना कारणेन
संपर्कगुण्योऽपूर्वः यद्याह्वाविना कार्येण सम्बन्धविधरोऽनपरममनर-
विद् तस्योऽनमरविदेकतमस्यैव प्रत्यक्षमवाह्यत्वं कार्यकारण-
रूपहेतुभयकस्य नाभिधानत्वेन ततोऽनमरत्वादित्याह । इवाह्येति ।
विज्ञेयत्वार्थं औद्योग्यव्यापनार्थम् । जन्मादिजन्यव्याभावे कारण-
मविद्यामव्यवहारः किञ्च दत्तं यतिः । अमर इति । न अत्र विद्याति-
कारणत्वेन हेतुत्वमनुभवति । तस्य पूर्णत्वेन कारणाननेकत्वादित्याह ।
यका इति । हेतादेन व्याहृत्यर्धमवधारणं न विद्यायाः । मिदानव-
सोपपत्तेः । आनयान्तरस्य आनयत्वात् । तस्यैव आ मविज्ञतीति चेत्
इत्यम् । अविद् इत्या तस्यात्मन्य प्रवेष्टेऽपि वस्तुवत्त्वा नाशौ तस्मिन्
प्रवेष्टुं प्रभवतीत्याह । अद्वय इति ॥ १६ ॥

आत्मनो हितोच्यते अथमेकैर्भाषैस्तेषु विवक्षितत्वमित्यभिप्राया-
मतिपत्तया मन्वतिष्ठते । प्राणादिभिरिति । मिहानो । आत्मविशि-
मुदाटय मुक्तरमाह । भावेति । औद्योग्यं विभजते । यदीति । दत्त-

प्राण इति प्राणविदो भवतीति च तद्विदः ।
 गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥२०॥

करोति तद्येदमपि देवस्य माया ययाऽयं स्वयमपि मोहि-
 तो भवति । मम माया इत्येवमुक्तम् ॥२॥

प्राणः प्राप्नो वीजात्मा तत्कार्यभेदा जीतरे स्थि-

रैर्बुध्न्येन व्याकरोति । उच्येत इति । सावानेन दृष्टान्तेन व्य-
 यति । यद्येति । तामेव माया कार्यद्वारा लोकरवति । अवेति । यथा
 नौकिको मोहितो मोहद्वाराणो दृश्यते तथा दृष्टात्मा लोकेन माया
 चर्भन्त्यामोहितो भवति । अतो मोहद्वाराऽत्यन्तेन मायाधिगतिरि-
 त्यर्थः । मायाया मोहहेतुत्वं भगवतापि सूचितमित्याह । ममेति ॥१६॥

ये ते प्राणादयोऽनन्ता आवा देवात्मा विवक्ष्यते मां देवतैश्चैव
 प्राणादिविचक्षणानुदाहरति । प्राण इति । प्राणो हिरण्यगर्भस्तस्य
 चरी वा च अतो हेतुरिति प्राणविदो हेतुस्यतमांसा वैश्विद्या
 दत्तस्य कल्पयति । तद्विद कलौनामात्मम् । अतन्मस्य हिरण्यगर्भस्य
 गर्भजगद्देतत्वे मानाभावात् । प्रौढदेवानमस्यापौरुषेयसुतिविरोधे
 न्वाधे मानत्वाभोक्तत्वात्तदव्यवसायस्य च प्रभातदुद्धिविहीनस्य प्रति
 यन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । कल्पनामर दर्शयति । भूतातीति चेति ।
 एविव्यक्ते मायावस्तुत्वाति तानि च अत्रादि भूतानि जगत्कारण्या
 मोति लोभावतिकामदयि कल्पनामात्मम् । न हि भूतानि स्वतः विद्वानि
 जडत्वविरोधात् । नापि परत विद्वानि । असुखस्य चैतन्यस्य कृपा
 कृपायोगादुत्पत्तिरित्यस्य बह्विविधत्वादर्थनात् । अतो भूतानि
 जगत्कर्तृतीति कल्पनवस्तु । अतएव जगत्कर्तृत्वो गुणः भाव्ये
 मांस्त्वता जगती मनुदादिनमस्य कारकमिति चाह । तदपि
 कल्पनामात्मम् । साध्वेन जितानां कारकत्वं प्रथमाभावरूपकात् ।

पादा इति पादविदो विषया इति च तद्विदः ।

त्यन्ताः । अन्ते च सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता

वैषम्यमज्ञानस्य च निर्देष्टव्यत्वे नटा तटापातात् । महेतवत्वे हेतोर्नि-
त्यत्वे प्राचीनदीपानुपपत्तादित्यत्वे हेतुनरापेक्षायामनवस्थानादित्याह ।
गुणा इतीति ॥ कल्पनामन्माठ । तत्त्वानीति चेति ॥ २० ॥

आत्मविद्या शिवेति महेतवस्तोऽयं तत्त्वानि मध्येनमत्प्रवर्त्त-
कानीति शेषा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रम् । आत्मनो भिन्नत्वे शिवस्य
चटादित्यन्तत्त्वप्रसङ्गादभिव्यक्ते तत्त्वानां त्वित्यव्याघातादित्यर्थः । एक-
स्यात्मनो निष्ठादयः सर्वस्यपदारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् ।
निरङ्गस्यात्मनोऽगमदानुपपत्तेरित्याह । पादा इतीति ॥ यात्स्यायन-
प्रभतीनां कल्पना कथयति । विषया इतीति ॥ यद्वादयो विषया भूयो
भूयोभुज्जमानास्तत्त्वमिति विश्वममात्रम् ॥ विषय विषयायाश्च दूरतत्त्व
नमनरं । उच्यते विषयं कल्पिविषया स्मरणादपीति ॥ विषयानुगत्या
नस्य निमित्तत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभूतानुपपत्तेरित्यर्थः । भूभूत-
वरिति अयो लाका वस्तुभूता कन्तीति पौरोषिका । तदपि कल्पना-
मात्रम् । आत्मभेदेन त्वित्वे तटानन्तरस्य दूरत्तरत्वात्त्वातन्त्रस्य
चामिद्वत्वादित्याह । लोका इतीति ॥ अग्नीष्टादयो देशभाक्तत्फल-
दातारो नेश्वरत्वादेति देवताभावलोका । तदपि कल्पनामात्रम् ।
अध्यादादिप्रयत्नमेव फलदातृत्वे तेषां अत्येव्यो विशेषभाप्रसङ्गात् ।
त्वातन्त्रप्रणोपकारकत्वे तटाराधनवैयर्थ्यात् । तद्वतानामपि विप्रतिप-
त्तिदर्शनात् तत्प्रमादस्या किञ्चित्करत्वादित्याह । देवा इति चेति
॥ २१ ॥

अथर्ववेदीयवेदाद्वत्त्वात्कल्पान्तीति पाठका वदन्ति । तदपि
कल्पनामात्रम् । न हि नटा लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता दृश्यन्ते ।

अथ यस्यानां वेदशब्दवाच्यमाश्रीयारात् । नमस्तोद्धारः ॥ २१ ॥

लोका इति लोकविदो देवा इति चतद्वितः ॥२१॥

वेदा इति च वेदविदो यज्ञा इति च त-
द्वितः । भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च
तद्वितः ॥२२॥

भेदा रज्ज्वा मिव सर्पादयः । तच्छून्ये आत्मनात्मस्य रूपा

तरगतो वर्णप्रारोप्यते । तथा च तद्यार्थिभक्तभवता वर्णानामारोपित
रूपेण वेदमदवाच्यत्वात्कृत्वा वेदानां परमार्थतेत्याह । वेदा इति ।
ज्यातिहोमादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो याज्ञिका
मन्यन्ते तदपि भ्रान्तिमात्रम् । वर्णं व्याख्यास्यामो इत्यं देवतात्याग
प्राप्त्यैकैकश्चिन्त्यप्रविज्ञानाभावात्पुदायस्य चाव स्रज्यादित्याह ।
यज्ञा इति चेति । भोक्तृवात्ता न वर्त्तन्ति साङ्गता । तत्र भागी यदि
विक्रिया जीविवन्ते तर्हि कथं नानिच्छत्वादिसर्वत्र सभावत्वे यदा
ह्यपिदिति विषयवद्विधौ भोक्तृत्वं भ्रान्तिदेवेत्याह । भोक्तेति चेति ।
सूयकारान्तु भोक्ष्यं वद्विति प्रतिजानते । तदपि न । मधुरादिरसम्य
अनादेस्तदैवान्यथात्वदर्शनादैकस्यासम्भवादित्याह । भोक्ष्यमिति चेति
॥ २२ ॥

। आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तस्य । पुण्यदमेव-
मरीरस्यापि वदानुसन्धानादिद्वित्याह । सूक्ष्म इतीति । सूक्ष्मो
देहाऽऽप्तमवयादात्तेति लोकायतभेदः । तत्र न । अतस्तु पुत्रयोरपि यज्ञा-
तादिमेपासैतन्यप्रवृत्तात् । एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्पुदा-
तस्य चावस्तुत्वादित्याह । सूत्रं इति चति । मूर्त्तिस्त्रिपूडादिधारी

॥ १५ ॥ या परमात्मा भवतीत्यागमिका । तदपि भ्रान्ति
अग्रादिमरीरवत्तस्यापि मरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वाद्धी-

। ये लोकाभावादनुक्तमित्याह । मूर्त्ति इति ।

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः॥
मूर्त्त इति मूर्त्तविदो अमूर्त्त इति च तद्विदः
॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः
वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः॥२४॥
मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः।

निश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डीकृतोऽर्थः ।

अमूर्त्तः स्वप्नोकारणव्यो निःस्वभावः परमार्थ इति शून्यवादिनः तदपि
कल्पनामात्रम् । परमार्थो निःस्वभावश्चेति व्याघातादित्याह । अमूर्त्त
इति चेति ॥२२॥

कालः परमार्थ इति व्योतिर्विदः । तच्च न । कालेन्ये
पुष्ट्यादिव्यवहारयोगात् । तच्चानात्मेऽपि न स्वातन्त्र्यम् । अन्य-
विषयत्वेन प्रतीतेः । उदयकाश इत्यादिना क्रियाधर्मत्वेन स्फुट-
त्वाद् । न च क्रियाधर्मत्वं कावेऽपि बहुवृत्तिदर्शनादन्यथा-
काशानवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातीत्याह । काल इतीति ॥
खरोदयविदस्तु दिशः परमार्थ इत्याहुः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् ।
तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह । दिश इति चेति ॥ धातुवादो
मन्त्रवाद्दर्शनादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति कैचित् । तदपि कल्पना-
मात्रम् । तासांदिशभावे स्थिते नष्टे च कनकादिपुष्पावापन्नभावाद् ।
मन्त्रवादेऽपि कालवृत्तो न यति । अथकालवृत्तः अयमेवोत्थास्यतीत्यभ्यु-
पगमाद्गमोऽस्मात्प्रमित्याह । यादा इतीति ॥ भुवनानि चतुर्दश वस्तु-
नीति भुवनकोषविदः । तदपि कल्पनामात्रम् । तेषामवृत्त्याद् । न च
तेभ्यस्तद्दर्शनम् । तेषां सिद्धो विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह । भुवनानीति
॥ २४ ॥

मन एवास्तेति लोकायतभेदः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तस्य

चिन्तमिति चिन्तदिदे। धर्माधर्मोचतद्विदः

॥२५॥

एञ्चविंशक इत्येके पङ्क्तिं श दिति चापरे।

एकविंशक इत्याञ्जरनन्त इति चापरे ॥२६॥

भाषादिहोक्तानां ग्रन्थेकं पदार्थव्याख्यानं कल्पुमुपयोजन-

ज्ञातन्त्रे स्तत्रमात्रमुपपत्तेः । अथातन्त्रे च घटवद्व्याख्यात्वरण-
त्वाच्च दोषवद्व्याख्यायोगादित्याह । मन इति । च द्विदेशात्तेति बोद्धा ।
तथापि भानिमात्रमेव । तदुत्तरे अभिचारादेत्याह च घटवद्व्या-
ख्येयत्वादित्याह । इति । चिन्तमेव वाच्याकारण्यं विज्ञा-
नम् । तदेषाञ्चत्यपरे । तस्यापि प्राशस्त्यायाविशेषात्तुल्यं, धर्मात्म-
नित्याह । चिन्तमिति । धर्माधर्मो विधिनिषेधचोदनात्मन्यौ परमा-
योदिति बोधायना । तदपि कल्पनामात्रम् । देशकालादिव धर्मा-
धर्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह । धर्मेति ॥२५॥

प्रधान मूलप्रकृतिः । मण्डवद्व्याख्यात्वातीति चम प्रकृतिवि-
स्तृतम् । पञ्च त्रिनेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विवदाः ।
मनश्चैवमिति षोडश विकाराः । पुरुषस्तद्विशेषभाव इति पञ्चविं-
शतिकद्वयकः प्रपञ्चो वसिति पाञ्चराः । तच्च कल्पनामात्रम् । पञ्चविं-
शतिकविशेषस्याव्यावर्तकत्वे यैव्याव व्यावर्तकत्वे च व्यापकी प्रमि-
त्यप्रमित्योरनुपपत्तेरित्याह । पञ्चावशब्द इति । पातञ्जलाः पुनर्विचर-
मर्थिनं चममन् । मञ्जु मतिपटापी इति विकल्पमिति । तद्व्यक्तम् ।
इत्यस्य पुरुषान्धोवादिप्रकृत्यानुपपत्तेः । अतन्त्रभावे च घटवद्व्याख्या-
त्वाच्च दोषवद्व्याख्यायोगादित्याह । मञ्जुं श इति चेति । पाशुपतास्तु रागादिद्वानिय-
तिबालकानामाद्याधिक्यान् एवैकविंशत्पटापी इति प्रपत्तेः तत्र । त्वं श-
त्वेऽपि रागादिद्वयोरवान्तरभेदवद्व्याख्यादेरपि तद्विज्ञानेन मञ्जुमिति
वाच्यं तस्य रागादिद्वयव्यतिरेकेण तस्यापि रागादिद्वयव्यतिरेकेण च व्यस्यता-

लोकान् लोकविदः प्राञ्जराश्रमा इति
तद्विदः । स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथा-
परे ॥२७॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लव इति च तद्विदः ।

त्वाद्यलो न कृतः ॥२०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥
२६॥ २७॥ २८॥

किं यज्जना मायादीनामन्यतममुक्तमगुक्तं याऽन्यं यं

मातादविद्यामाययोद्यैकत्वादवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्तौ न
सृष्टातिरेकतादवश्यम् । कालकलासु च तत्प्रविज्ञेरित्याह । एकं तं-
मक इति । अन्नं यदायंभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् तदपि न ।
यादिना विदाददर्शनात् । विदादस्य चाग्नावभूतकत्वादित्याह । अन्नं
इतीति ॥२६॥

लोकानुरञ्जनमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रम् ।
लोकस्य भिन्नस्य चित्तात्तदनुरञ्जनस्यैवरेणुपि कर्तुं मशक्यत्वादित्याह ।
लोकानिति । तदुपभूतयस्त्राश्रमाः परमाद्या इति समर्पयन्ते तदसत् ।
वेदस्यान्यमश्रद्दार्ढ्ये ऋक्षादेरपि प्रसङ्गाज्जातेषु दुर्विभेचनत्वान्नाम्
सस्याश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहममवायित्वे पार-
लौकिककत्वाद्योगात्तदुपभूते चित्तानि तदसमवायादित्याह । आश्रमा-
इतीति । यैमाकरथास्तु स्त्रीपुंनपुंसकशब्दजात तत्त्वमिति वर्णयन्ति ।
तदप्युक्तम् । सृष्टादेः शब्दसंभावने स्यादीनां द्विक्रियत्वाद्योना-
देकस्यानेकस्यावत्वामन्वावादीपाधिकधर्मत्वे च तस्यावस्तुप्रसङ्गादि-
त्याह । स्त्रीपुंनपुंसकमिति । इमे वाङ्मनोवेदितव्येपर चापरश्चेति
केचित् । तच्च न । परिच्छेदे कचिदपि मङ्गलायोगात् यस्तुतोऽपरि-
च्छिन्नस्य तद्भावादित्याह । पराधरमिति ॥२७॥

सृष्टिर्वा समो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । तदपि

स्थितिरिति स्थितिर्विदः सर्वे चेहृत्, सर्वदा ॥ २८

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति
तज्जीवति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तं ॥ २९
एतैरेषोऽष्टयग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

भावं पदार्थं दर्शयेद्यस्याचार्योऽन्यो वाऽसुप्त इदमेव तत्त्व-
मिति स तं भावमात्मभूतं पश्यत्ययमहमिति वा ममेति
वा तच्च द्रष्टारं समावोऽनति यो दर्शितो भावो स भूत्वा
रक्षति । स्वेनात्मना सर्वतो निरुपह्वि । तस्मिन् ग्रहसदृ-
ग्रहसदृशदिभिनिवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं गृहीतार-
मुपैति । तस्यात्मभाव निगच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽष्टयग्भूतैरष्टयग्भावैरेष

कल्पनामात्मन् । ततोऽपततोऽपतताद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति
मत्ताह । दृष्टिरित्यादिनाऽन्योक्तकल्पनाभिधानं सूचयति । सर्वं चेति ।
उदाहृदामुदाहृताद्य कल्पनाभेदादात्मनो विधाने ते सर्वेऽपि प्रकृता
त्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्प्यन्ते नात्मन कल्पितत्वम् । सर्वस्य क-
ल्पितत्वेनाभिधानत्वाद्योगादित्यर्थः । प्राणादिश्लोकेषु प्राणगदार्थमाह ।
इति । तस्यैव बीजात्मनो विकारविशेषत्वादित्यस्यां च ततोऽत्मनोऽभिध-
नित्याह । तद्वाच्येति । अन्विष्य पदार्थं स्फुटयति । अन्य इति । कुत
भर्ता पामभर्ता देशधर्मश्चोद्येते सर्वशब्देन गृह्यन्ते । तेषामात्मनि
तदज्ञानादेव कल्पितत्वं वदताम् स्फुटयति । रज्ज्वाभिति । आत्मनोऽभि-
धानयोम्यातार्थं कल्पनाभूत्यसमाह । तन्मूय इति किमिति यमुदा-
चार्थं श्लोकानामुच्यते । श्लोकान्नेरेष्वपि प्रत्येकं पदार्थव्याख्यानमेतेषु
किं न स्यादित्याहङ्ग्याह । प्रत्येकमिति ॥ २९ ॥

औधिकार्या पदीककाणाञ्च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृतानां

एवं यो वेद तस्येन कल्पयेत्साऽविशङ्कितः ॥३०

आत्मा रज्जुरिव सर्पादिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति तंक्षितो
ऽप्यलक्षितो भूदैरित्यर्थः । विवेकिनान्तु रज्ज्वाभिष कल्पिता
सर्पादयो, नात्मव्यतिरेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः ।
इदं सर्वं परमात्मेति श्रुते । एषमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं
रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानस्य केवलं निर्विकल्पं
यो वेद तस्येन श्रुतितो यत्कृतश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं
प्रमाणतः कल्पयेत् कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवं परं वाक्य-
मदोऽन्यपरमिति । नह्यनध्यात्मविद्देवान् ज्ञातुं शक्नोति
तत्त्वतः । नह्यनात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुत इति
हि मानवं वचनम् । ३० ।

त्वादपेक्षतोपानिहातुं मन्त्रकाल दृष्ट्वा भुङ्क्ष्वपमात्रमाचष्टे । य भाव
मिति । पादत्रय विभजते । किं ब्रूनेत्यादिना । तमेव भाव विधि-
नष्टि । यो दर्शित इति । स कथं ब्रूयार रक्षतीत्यपेक्षायामाह ।
अनायति । साधकगुरुपतादात्म्यमापद्यत्यर्थः । रक्षणप्रकार प्रकटयति
क्षेपेति । साक्षादसाधारणरूपत्वेन तमेव निष्ठामापाद्य ततोऽन्यत्र
प्रवृत्तिमुपासकस्य निवारयतीत्यर्थः । अतुर्थपाद व्याचष्टे । तस्मिन्निति ॥
एतेनान्यत्र प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तमहिं प्राणादीनामात्मवश्यं प्राप्ति-
त्याशङ्क्य कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणवधुत्वान्नैवमित्याह । एतै-
रिति ॥ ३१ ॥

उक्तसांस्तुल्यमाह । एवमिति । पूर्वार्धे व्याकरोति । एतै-
रिति । कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेण सत्याम्पूरणयोरभावात्तद्द्वारेण
मिति भेददर्शनमविवेकिनामस्तु । तदन्येषां कथमुपार्जयित्वाशङ्क्याह ।
विवेकिनामिति ॥ प्राणादीनाम रतिरे

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

यथा बभ्रुमिदं दिष्टं वेदान्तेषु विच क्षणौ ॥३१॥

यदेतद्वै तस्याः भवत्तुल्यं यत्किञ्चिद्वेदान्तप्रमाणावग-
तमित्याह । स्वप्नश्च नाया च स्वप्नमाये असद्वस्वात्मिके
ऽसतो सद्वस्वात्मिके इव लक्ष्येते अविवेकिभिः । यथा
च प्रसारितप्रस्थापणमृच्छमासादस्वोर्ध्वनपदव्यवहारा-
धीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्माद्भावतां
गतं दृष्टम् । यथा च स्वप्नमाये दृष्टेऽसद्रूपे तथाविश्वमिदं
द्वैतं समस्तमसदृष्टं ज्ञेत्याह । वेदान्तेषु । नैव नागास्ति
किञ्चन । इदो गायाभिः । आत्मेवेदमय आसीत् ।
ब्रह्मैवेदमय आसीत् द्वितीयाहै भयं भवति । नतु तद्व-

दृष्टमिति ॥ उत्तरार्धं बीजयति । उपनिषति ॥ तस्येवात्मवेदमोषार्धं
युषयति । तत्पत्रेति ॥ अष्टादशवक्त्रापहृश्यामी निष्पातसाधनो
दृग्दत्तादिहेतुस्तत्र यत्किञ्चिदुच्यते । यद्योक्तपिप्रानवाशब्दे किङ्करो न
भवति किन्तु य वेदार्थं मूलेष यत्र वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो
वेदार्थव्याख्यानमभिनयति । इदमिति ॥ ग्रामकाण्डं सासादद्वैतवस्तु-
परम् । कर्त्तृकाण्डं तु साध्यसाधनमव्यवबोधपरम् । परस्परया
तस्मान् पर्यवहितम् । सर्वे वेदा यत्पदभाजनलीति चतुरित्यर्थः ।
आत्मविटो वेदार्थविश्वमुक्तं व्यनक्ति । न ह्येति ॥ तदेव हि वेदार्थतत्त्व
यत्प्रत्यागात्मस्वरूपमतसाध्यात्मविदेश यथाश्रेष्ठम् तत्त्वज्ञाने प्रभवती-
त्यर्थः । उत्तरेणैव प्रतिबुद्धाहवति । न हीति ॥ क्रियागन्धेन प्रमाय-
मुच्यते । अतस्तेन तत्त्वज्ञानमविद्योत्पादिक्रियावाच्यमस्ति । तस्मिन्
पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यामिदं विविदिषाम् महरथे देवस्य निष्पातं ज्ञायते तातो

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च सा-

द्वितीयमस्ति । यत्र त्वस्य सर्वमालं वाभूदित्यादिषु विच-
चषेर्निर्गुणतरुणसु दर्शिमिरेभिः-परिहृतैरित्यर्थः । तमः
श्वभ्रन्निभं दृष्टं यमबहुदशन्निभम् ॥ नाशप्राचं मुखाक्षीनं
नाशोत्तरमगापगमिति हि व्यासकृतेः ॥३१॥

प्रकारणाद्योपसंहाराद्योऽयं श्लोकः । यदा विरायं
द्वैतसाल्लैवैकः परमार्थतः सन् तदेदं निष्पन्नं भवति
सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यपहारोऽविद्याविषय एवेति ।
तदा न निरोधः । निरोधनं निरोधः प्रलय उत्पत्ति-
र्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः साधनाग्नौ चस्य

तात्पर्यार्थमाह । यदेतदेतद्वैत इति ॥ अथर्वे मस्यवत् प्रतिभातं कथ-
मित्यगद्वयं श्लोकावराधि व्याचष्टे । स्वप्न इति । प्रसारितानि तस्य
तत्प्रकटता प्रापितानि । पण्डितानि क्रयविक्रयद्वयाणि येषामापणेषु
दृष्टेषु ते प्रसारितपण्यपणान्ते च व्याख्यासायां मायादाय स्त्रीपुत्रनपदा
द्वैतेषां व्यपहारालंकाराणां मिति र्गोचना ॥ इदानीन्त्यमनूद्य दाष्टानि-
कमाह । यदा चेति ॥ तन्मध्यमगताकारं यदादायः । नेह नाज्ञासि
किञ्चनेति वेदान्ताः । द्वैतस्य वस्तुप्रोक्तत्वे स्मृतिमपि दर्शयति । यम
इति ॥ तमसि मन्दाद्यकारे रज्ज्वामुद्रितानि भूच्छिद्रमिति यद्वागन्तरा
भाति तद्विशं, तत्तस्य विवेकिभिर्विशं दृष्टं ब्रह्मातीय चक्षुजमालम्बितं
मायाप्रायं यत्तन्मायकतेरपि कर्तुं शक्यं तत्तत्तस्य ॥ न च द्वैतं यदा किंचदपि
सुखकरमुपलभ्यते दुःखात्मानं च दृश्यते । तच्च नाशप्राचम् । नाशद्वयं
भूमत्वमेवापगम्यति न तर्हि तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः
॥ ३१ ॥

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

दिभावेरद्वयेन च परमार्थसत्ताऽऽत्मना - रज्जुवत्सर्वावक-
ल्पास्यदभूतेनायं स्वयमेवात्मा कल्पितः । रुदैकस्यमात्रो-
ऽपि संखे च प्राणादिभावा अद्वयेनेव सत्ताऽऽत्मना विक-
ल्पिता । न हि निराभावा काचित्कल्पनोपपत्त्यते । अतः
सर्वकल्पस्य दत्तात्स्वेनात्मनाऽहयस्याव्यभिचारात् । कल्प-
मावस्यायामप्यहयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः ।
रज्जु सर्पादिव ज्ञासादिकादिण्यो हि ताः । अहयता
अभया अतः सैव शिवा ॥३३॥

यस्तु निर्विशेषान्वित्य निरोधादे ससाधनत्वादसत्त्वमाश्रिते । तेन
तस्य साधनमेवायां गतप्रदर्शनपरोक्ष्य स्वीकृत्य ॥ तत्र पूर्वार्द्धे
गतान्यधराणि दृष्टान्तादभिमन्या ॥ यथेत्यादिना ॥ अष्टद्वयेण
कल्पितत्वादि स्वरूपेणागारोचितत्वाद्भज्जुद्वयस्य व्यवहारिकसत्यत्व-
मुक्तयम् अपिद्यामानैरवमात्रा कल्पते न परमार्थवत्त्वात् सत्त्वमिति
शेषः । अत्र प्राणादीनां परमाश्रितोऽवयवमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां
तेषां मनः अन्दिता मायत्वकतीतवर्णत्वं स्वरूपदित्याहुः । न हीति ॥
आत्मपरिणामत्वात्कमसुखनमनरणापि प्राणादिभावानां परमार्थत-
वत्त्वमित्याशङ्क्याहुः । न चेति ॥ न हि विभोरात्मनो नभोदन्तश्च न यान्
वसन्तकलयः । न च तदभावनिरवयवस्य परिणामसम्भवेत्यर्थः । प्राणा
दीनामात्रपरिणामत्वावस्थाने कल्पिताहुः । प्रवर्जितस्येति ॥ प्रगतं
चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवात्मनो भावमाना भावा न परमा-
र्थतः यन्मा भवितुमुत्पन्नान्ते । दृश्यत्वजडत्वदिना सुप्रवर्जित्यात्ववि-
ज्ञेयत्वार्थः । एव प्राणादिभावानां मिथ्यात्व प्रमाथ्यकथितः । दर्शयन्
पूर्वार्द्धे सखाया व्याख्यानमुपसङ्गच्छति । अत इति ॥ अहयस्य परमार्थ-
त्वात् तदात्मना अवमात्रकल्पित स्मादित्याशङ्क्य अष्टद्वयेणाकल्पितस्य

न पृथङ् नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः

॥३४॥

कुतश्चाद्वयता श्रिया नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्या-
द्यत्र दृष्टं तच्चाश्रितं भवेत् । न ह्यताद्वये परमार्थसत्त्वा-
त्मनि प्राणादिसंस्कारजातमिदं जगदात्मभावेन परमार्थ-
स्वरूपेण निरूप्यमाणं नानावस्तुन्तरभूतं भवति । यथा
रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणेन नानाभूतः कल्पितः

संछट्टरूपेण कल्पितत्वमिदमित्याह । परमार्थमस्वेति ॥ अविद्याप्रमा-
दिरा कल्पना न स्वभावगादित्याह । सदेति ॥ प्राणादीनामसत्त्वे
मत्त्वेन कथं व्यवहारोच्यतमित्याह । तृतीयपादार्थमाह । ते चेति
कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानमसत्त्वात् मत्त्वेन न सत्ताद्वयक-
ल्प्यते । निषामविष्ठानामेकानियमाभावादित्याह । न हीति ॥
यस्यैवित्यत्र साधिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपिता-
नुपेधाभावात्तदेतन्नेभात्त सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यम् । तथा च प्राणादि-
भावानां दस्ततोऽसत्त्वेऽपि कति कल्पितानां मत्त्वेन व्यवहारविधि-
रित्यर्थः ॥ चातुर्थपादार्थमाह अत इति ॥ स्तेनेति विरोधार्थं संछट्टर-
ूपेण अभिचारानुवीकारार्थम् । कल्पनाराहित्यदशायावेवाद्यता श्रिये-
त्याशयः कल्पनाभावस्यागिष्यताम्बैवमित्याह । कल्पनेति ॥ तानादी-
त्यादिगच्छेत्तु कर्षणोकादयो वृत्तान्ते ॥ बहुलमद्यता श्रियेति तदुपमा-
दयति । अद्यतेति ॥ ३३ ॥

किञ्च किमिदं नानाभूतं दैतमात्मतादात्म्येन वा सिध्यति स्वत-
न्येण चेति त्रिवक्तव्यम् । नाद्य इत्याह । नाद्यभावेनेति ॥ इदं हि
नानाभूतं दैतं नात्मतादात्म्येन सिद्ध्यतीति । अडाजक्योर्विद्वत्सभा-
यमोक्षादात्मतायोगात् । भेदादिगुन्यात्मतादात्म्ये च दैतस्यनानात्वा-
मिदोऽप्यर्थः द्वितीयं कृषयति । न स्तेनेति ॥ स्तेन सत्ताप्रतीत्योरन्या-

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपगमोऽद्वयः ॥३५॥

तस्माद्देवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्वात्मिन् ।

तदेतत् सम्यग्दर्शनं सूयते । विगतरागभयद्वेषक्रो-
धादिसर्वदोषैः सर्वदा सुनिभिर्मननशोभैर्विवेकिभिर्वेदपा-
रतैरयगतवेदार्थतत्त्वज्ञानिभिर्निर्विकल्पः सर्वविकल्प-
शून्योऽयमात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परः । प्रप-
ञ्चोपशमः प्रपञ्चो द्वैतमेव सारस्योऽशमो भागो य-
स्मिन् सा आत्मा प्रपञ्चोपशमश्च त एवाद्वयः । विगतद्वे-
षैरेव परिहृतैर्वेदान्तार्थतत्परैः सन्नासिभिः परमात्मा
दृष्टः शून्यो नान्यैः रागादिकल्पितचेतोभिः स्वप्नपात-
दृश्यैस्तार्किकादिरित्यभिप्रायः ॥३५॥

तद्व्याप्यमाह । तथेति ॥ इयं कृत्वा न्योन्याचक्षते न दुर्बलत्वाद्द्वैतार्थो
दाहरणं तु प्राप्तीति ॥ दृष्टकत्वमधिकृत्यातिरिक्तम् ॥ नाष्टमगिमादि
व्याकरोति । अत इति ॥ द्वैतस्य प्रसङ्गान्वायेनासत्त्वात्तदन्वय-
भाष्ये तात्पर्यात् वा एवाष्टमगुत्वा सेद्धमर्हति । अतो दुर्निरूपत्व-
मिति किञ्चित् द्वैतनामस्तीति प्रश्नाविदो मतमित्यर्थः ॥ दृष्टं हि द्वैत-
मयहेतुतदन्वयं पुनरद्वैतमयमेवेत्युपपन्न इति अत इति ॥३६॥

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्राप्तीति गोचरत्वमाचरतो
त्यागदुष्टाह । विगतेति ॥ रागादिप्रतिषेधविधुराशमेव यथोक्तमद्वै-
तदर्शनं न सर्वेषां भित्तव्यः श्लोकस्य तात्पर्यमाह । तदेतदिति ॥
स्तुतिश्च तदुपायमहन्तामुपकरोतीति शेषः । आदि पदेन सम्यग्दर्शनं
प्रतिषेधका सर्वे दोषाः सङ्गृह्यन्ते ॥ रागादिविकल्पो यदा कदाचित्-
नधिकारित्यमपि सम्यगव्यतो विगिनष्टि । सर्वं देति ॥ मदा रागादि
व्याप्यतो विवेकं हेतुं प्रपञ्चयति । सुनिभिरिति ॥ विवेके च पदार्थो-

॥ अद्वैतं समनुप्राप्य जडवस्त्वोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

यस्यात्सर्वानर्थप्रशमनरूपत्वादह्यं शिवं अभयं अत
एवं विदित्वाऽद्वैते श्रुतिं योजयेत् । अद्वैतावगमायैव
श्रुतिं कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वैतमवगम्याहर्नास्ति परं
यच्छेति विदित्वाऽशनायाद्यतीत साक्षादपरोक्षादजमा-
त्मानं सर्वलोकव्यवहारातीतो जडवस्त्वोकमाचरेत् । अम-
त्यपायन्नात्मानमहमेवविध इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

वाक्यतादुपर्यस्य च परिणामकारणमित्याह । वेदेति । यय सस्यग-
च्छाभाधिकारिण साधनकतुष्टवम्पप्रमुखा तद्विषय निरूपयति । निर्वि-
कल्प इति । आह्वनस्याह पत्वग्रहा वारयति । उपलब्ध इति । हिम-
द्वयोस्तर्पणमाह । वेदान्ति । सर्वोक्तत्वं भूत्वमात्मन स्फुटयितुं
प्रपञ्चोपममिश्रणमात्मनोऽभावत्वं वस्तुमीदृश्या प्रत्यक्षद्वयं हेतुहेतु
मन्त्रादेन पुनरुक्तिं विप्रवयवोर्ध्वासिधेति । अत एवेति । मय्यादर्शना
धिकारिणो दर्शितानुपसर्तयति । विगतेति । अनधिकारिणो दर्शनं
नैवेदिकवैनाशिकादिशास्त्रभिन्नानमपि तदन्तर्भाव इत्युचयति । नान्ये
रिति ॥ ॥

निष्ठाऽनप्रचयकस्त्वादाह्वेदान्तर्धेतादुपर्यवता यमिदृशानामपि
नाद्वैते प्रत्ययदाट्टे विद्वतोऽप्याह । तस्यादिति । शास्त्रादह्वैतमवगम्य
श्रुतिसंज्ञति कुर्वतो लोकानुवर्त्तने विविचिन्वममाह । अद्वैतमिति
तस्यादित्यस्यार्थमाह । यस्यादिति । ययमिति निर्विकल्पत्वादित्यस्य
मर्थः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्यत्यर्थः । अद्वैतावगतिदाट्टार्थं श्रुति
रूपमिति कर्त्तव्यताया निवमविधिमभ्यनुजानाति । अद्वैत इति ।
अद्वैतमित्याद्युत्तरार्थं विमलते । तच्चाति । जडसादृश्यस्य कथं लोका
चरणमन विपूर्वतादित्यादित्याग्रहमाह । ययं लोकेति । पौकिक

निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ७३॥

कथा चर्यया लोकमाचरेदित्याह । स्तुतिनमस्कारा-
दिसर्वकर्म्मयर्जितसात्त्विकसर्वदासौषणः प्रतिपन्नपारमहंस्य-
पारिव्राज्य इत्यभिप्रायः । एतं वै तमात्मानं विदित्वेत्यादि-
श्रुतेः । तदमुद्भयसादात्मानसन्निष्ठासात्परायणा इत्यादि
स्मृतेश्च । चलं शरीरं प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलमा-
तातत्त्वम् । यदा कदाचिद्धोचनादिव्यवहारनिमित्तमा-
काशपदचलं स्वरूपमात्मतत्त्वमात्मनो निकेतनमाश्रयमा-
त्मस्थितिं विद्यात्याहमिति मन्यते यदा तदा चलो देहो
निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान् न घून-

व्यवहारानतीत्य विद्वदो जडवदाचरणं कीदृशमित्यनेषामां चर्यये
यादमनुद्य तात्पर्यमाह । जडवदिति ॥ १६॥

एवं विधीरुमिच्छात्मानं विद्याभिजानादिभिर्न प्रस्थापयन् जड-
वदेव विद्वान् लोकमाचरेदिति योजना । ननु परापरदेवयो स्तुति-
पूर्वकप्रणामस्य आह्वाटिक्रियायाश्च कर्त्तव्यतया प्रतिबन्धात्कथं विद्वदो
जडवदाचरणमिति तत्राह । निस्तुतिरिति ॥ तथापि जीवतां कापि
स्यानव्यतादाश्रयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कुतो जडसादृश्यमित्या-
शङ्क्याह । चेनेति ॥ चलञ्चाचलञ्च चलाचले ते निकेतो यस्याश्रय-
श तथेति यावत् । तथापि कौडीनाम्नादनाशनयानादिदेहस्थितिप्रयो
लकाभेषया प्रवृत्तिभौषास विद्वदो जडसंख्यतेत्याशङ्क्याह । यतिरिति ॥
प्राकाङ्क्षापूर्वक पूर्वाङ्गीकाराणि व्याचष्टे । कवेत्यादिना ॥ वर्णान्रमा
भिमानवतस्तत्तात्कर्म्मण्य वत्तमानस्य कथमिदं विधेयमित्याशङ्क्याह ।

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

वाञ्छात्रिपयोश्चयः । स 'च' साहाय्यको भवेत् । 'य' दृष्ट्वा
प्राप्तकौपीनाच्छादनग्राममात्रदेहस्थितिरित्यर्थः ॥ २ ॥

'वाञ्छा' इतिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं 'दृष्ट्वा' दृष्ट्वा दृष्ट्वा
रज्जुमयोर्दिवत् स्वप्नमायादिब्रह्मात्मत्वं । वाञ्छारम्भेण वि-
कांठो नामधेयमित्यादियुतेः । आत्मा च संवाङ्मयः । कृतं
याकाशवत्सर्वगतं सूक्ष्मोऽक्षो निर्गुणो निष्कृतो निष्-
क्रियस्तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति युतेः । इत्येव तत्त्व-

त्युक्तेति । परमहंसं परमात्म्यं प्रतिपन्नमयस्यवग्रामाधिकत्वादिति
चेत्मेवं श्रुतिस्मृतिनिवृत्तादिस्थाह । एवमिति । विदित्तस्यापातिक
वेदनं श्रुतिप्रमाणहेतुत्वेनोच्यते । तस्मिन्नेव परस्मिन् ब्रह्मणि विषयात्वे-
भ्यो व्यावृत्ता बुद्धिर्मेवानिति तथा । तदेव परं ब्रह्मात्मा निरूपयितं
शब्दं देवा ते तयोच्यन्ते । तस्मिन्नेव परस्मिन् ब्रह्मणि विषय-
नियुतेन स्थितिर्येषाम् तेषामाह । तस्मिन् इति । तद्देवात्मभूत परं ब्रह्म पर-
मवन परा भवित्येषाम् तेषामाह । तत्परादृष्ट्या इति । आदिपद-
नव ब्रह्मणोऽपि मनसाद्यादिशक्तं ब्रह्माते । कदा पुनश्च नो देहो विदुषो
निकेतो भवति तस्माह । यदेति । अविबलिते हि कालविशेषे विवक्षितं
अवकाशं निमित्तोक्तव्यात्मस्थितिं अज्ञानविशेषतो विष्णुत्वाद्वात्म-
नक, उपरबन्धो यदा विज्ञानवतिष्ठते तदेति योजना । स्वभावस्वरूपमा-
त्रस्वरूपमेवास्य निकेतनम् । अतः पुनः शरीरमुपटर्जितविस्मरणद्वारे-
णेति निगमयति । सोऽवमिति । अविदुषो विशेषार्थं शरीरस्य कीर्त-
यति । न पुनरिति ॥ चतुर्थपाठार्थमाह । स चेति ॥ २ ॥

अहमेव परमेश्वर मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति स्मृतिसत्ततिक-
रणमपि न काङ्क्षितेतिवत् किन्तु धैर्यव्ययं कर्तव्यमिच्छाह । तस्य
मिति । अध्यात्मिकं शरीरादि कल्पितं तत्त्वमधिज्ञानमात्रं दृष्ट्वा वाञ्छतो

तत्त्वभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

इत्यास्तत्त्वभूतस्तदारामो न वाह्यरमणो यथाऽतत्त्वदर्शी
 कश्चिच्चित्तमात्मनेन प्रतिपन्नश्चित्तचननमुचलितमा-
 त्मानं मन्यमानस्तत्त्वोच्चित्तं देहादिभूतमात्मानं कदा
 चिन्मन्यते प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समा-
 दिते तु मनसि कदाचित्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानंमन्यते
 इदानीमस्मि तत्त्वभूत इति । न तथात्वविज्ञवेत् ।
 आत्मन एकरूपत्वात् स्वरूपप्रच्ययनासम्भवाच्च । सदैवं
 प्रज्ञास्वीत्यप्रच्युतो भवेत्तत्त्वात् सदाऽप्रच्युतात्मदर्शनो

देहवद्विरिव स्थित इतिव्यादि च कल्पितत्वेनावस्तुत्वादधिष्ठानमने
 त्वनुभूय स्वयमपि दूरापरमार्थवस्तुस्वभावमापन्नस्तत्त्वात्तत्त्वचेता वा
 च्योभ्यो विषयभ्यो व्याप्यतम द्विजास्त्रिभुवनं तत्त्वं परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्त
 द्गोत्रनिष्ठ स्वादियर्थ ॥ इतिव्यादेर्देहादय प्रत्येक परमार्थत्वसम्भवे
 कस्यैतद्विषय निवेदयित्वागद्वयं व्याप्यते । वाह्यमित्यादिना । किन्तु
 दुर्भयोन्मत्तं तदाह । रज्जमर्पयदिति । उक्तस्य विकारजातस्यागन्तव्यं
 प्रमाणमाह । वाच्यरमणमिति । दूरात्कनोऽपि दृश्यप्रतियोगित्वा
 नुत्पन्नवाच्यरमणत्वमित्यागद्वयं । आत्मा चेति ॥ भवत परस्यात्मन
 नन्तस्तदागमवचननिर्देशादुक्तवचनत्वं तथापि दूरात्कनो न यद्यो
 न्मत्तमिति आगद्वयं । तत्त्वमिति ॥ विप्रपाणितु प्राचीनानि
 तत्त्वगमोपानानि च पुनरुक्तानि ॥ हितोवाहं व्याप्यते । इत्येव
 मिति । आत्मागमत्वं कथमित्यागद्वयं वाह्यविषयवक्ति म्यक्ता प्रत्यगा
 त्मत्ययः परिणामादितिवाह । न वाह्येति ॥ तत्त्वादप्रच्युतो भवती
 त्यतः अतिरक्तपुष्टा व्याकरोति । यथेत्यादिना ॥ अतस्त्वदर्शीति
 अद । आत्मविदो नाव्याप्यतमात्मदर्शनमिदं हेतुमाह ।

उपासनाश्रितोधर्मे जाते ब्रह्मणि वर्त्तते।

ओंकारनिर्णये उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मे-
तिप्रतिज्ञाभावेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत
द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्नमायागन्धर्वनगरादिदृ-
ष्टान्तैर्ह्यप्युपासनावस्थादि हेतुभिस्सर्केण च प्रतिपादितः ।
अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्तत्सर्केणापी-
त्यत आह । शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वै-
त प्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदज्ञातं सर्व्वं
वितथं केवलस्यात्माऽहम्, परमार्थ इति स्थितमतीतप्रक-
रणे । यत उपासनाश्रित उपासनामात्मनो सौख्यसाधन-

तर्कावच्छम्भेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतं परमा-
र्थादपि तर्केन सम्भावितुं प्रकरणान्तरं प्रारिप्सुस्वपास्योपासक-
मैरुदति तावदप्यदति । उपासनेति ॥ देहस्य धारणादभौ जीवो
भूतसत्त्वात्ताकारेण जाते मल्लणि तदभिमानित्वेन वर्त्तते । स प्राणुत्-
पक्षेरज सर्व्वगिद्येव कानावच्छिन्नं वस्तु मन्यते । स पुनरुपासनां
गुरुपार्थसाधनत्वेनाश्रितत्वादेव मल्ल प्रतिपत्स्ये शरीरपातादूर्ध्वमि-
च्छेवम् । यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते तेनासौ लक्षणोऽल्पको मल्लविद्भिः
ज्ञातश्चिन्तित इत्यर्थः ॥ प्रकरणान्तरमवतारयन् इत्तमनुव्रवति । ओष्ठा-
रेति ॥ तस्य हि निर्णये प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत इति
विशेषणोऽस्ति । प्रतिज्ञाभावेणाद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः । द्वितीय-
प्रकरणार्थं सतिष्ठ्यानुव्रवति । ज्ञात इति ॥ तद्वैशद्ये प्रकरणे ज्ञाते
द्वैतं न विद्यत इत्यत्र प्रतिज्ञाभावेण द्वैताभाव उक्तः । यत्तु द्विती-
येन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण च प्रतिपादितो नास्ति प्रतिपाद-
यितव्यामप्युदमलोत्यर्थः । तृतीयं प्रकरणमाकाङ्क्षापूर्व्वकसंयतारयति ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥१॥

त्येन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा
जाते ब्रह्मणि इदानीं वर्त्तमानोज्ञं ब्रह्म अरीरपातादहं
प्रतिपत्सेम प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहम् । यदात्मको-
ऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्त्तमान
उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो
धर्मः । साधको येनैव शुद्धब्रह्मवित् तेनासौ कारणेन
कृपणो दीनोऽल्पकः स्मृतो नित्यजब्रह्मदर्शिभिर्महात्मभि-
र्मायः ॥ यद्वाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्व
मिद्वि मेव यदिदमुपासत इत्यादि श्रुतेस्तत्त्वकाराणाम्
॥ १ ॥

अद्वैतमिति ॥ नैषा तर्केण मतिरापनयेति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण
प्राप्तं भव्यमित्यादिपति । नद्वयमिति । अतन्मदकप्रवेयेदपि
तस्मिन्नागमिद्वैतकस्य नद्वयमिति वदन्नायमाहेतुत्वात्तर्केणापि प्राप्तं
भव्यमिति अद्वैतादप्यतिरिति तत्वात् । अद्वैतेति । यदि तर्केणा
तैत सन्भावयितुं प्रकरणाभावात्तर्कं किमिति पावकनिन्दा प्रथमं
प्रनूयते तत्वात् । उपास्येति । उपास्यमायविरोधित्वाद्वापावकस्य
तस्मिन्ना प्रकतोपयोगिनीत्यर्थः । कथं तर्हि तत्वात्तत्वात्तनो दर्शयन्ती
श्रुतिर्वादिष्यते तत्वात् । प्रागिति । प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहम्
तथेवमुपासके यतो मम्यतेतस्य प्रागवस्थं ब्रह्मविषया भविष्यत्यजत्व-
प्रतिरिक्त्यर्थः । चार्कस्थितवस्थायां यदि ब्रह्म तत्वात्तमिदं तर्हि
किमुपासनया प्राप्तमिति शङ्काह । यदात्मक इति । इदानीमुत्पत्त-
वस्थायां जातो जाते ब्रह्मणि स्थितवस्थायां वर्त्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तं
यदात्मकं ब्रह्म तदेव पुनः प्रकटावस्थायामुपासनया प्रतिपत्सेत्येव

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समताङ्गतम् ।

सवाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमंशर्कं वन्नविद्यया
हीनमात्मानं मन्यमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्त्ते
तदुपासनाश्रितः सन् ब्रह्म प्रतिपत्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः
कृपणो भवति यस्यादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभाव-
मजं ब्रह्म ॥ तद्वि कार्पण्यास्पदं यन्नान्योऽन्यत् पश्यत्यन्य-
च्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्यं सद्वाचारस्मर्यं
विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिभ्यः । तद्वीपरितं सवाह्या-
भ्यन्तरमजमकार्पण्यं शुभाख्यं ब्रह्म ॥ यत्प्राप्याविद्या-
लतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिशदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तद-
जाति अविद्यमाना जातिरस्य । समताङ्गतं सर्वसाध्यं
गतम् । कस्मात् । अथयववैषम्याभावात् । यद्वि शाययवं
यस्तु तदययववैषम्यं जायत इत्युच्यते । इदन्तु निरवयव
त्वात्समताङ्गतमिति न कैश्चिदुच्यवैः स्फुटत्यतोऽजात्य

कृतव्यापादिति शब्दः । तत्त्ववकाराणां शाखायामुपास्यस्य ब्रह्म-
त्वनिषेधदर्शनाद्युपासकनिष्ठा दुक्तेत्याह । यद्वाचेति ॥ अथभ्युदितमन
भिप्रकाशितमभ्युद्यतेभिप्रकाशते उपास्यते वाचाविषयोऽर्जुनीत्यर्थः ।
आदिशब्देन यन्नमसेत्यादि स्पष्टयते ॥ १ ॥

भेददर्शनमुपासकमद्वैतविरोधिनं निन्दित्वा समुपास्यैतप्रतिज्ञां
करोति । अत इति ॥ जातिर्जन्म तद्रहितमजाति ॥ तत्र हेतुमाह ।
समतामिति ॥ अन्नराहित्यं नाधयति । तचेति ॥ अतः शब्दार्थमाह ।
गवाह्येति ॥ प्रतिज्ञाभावं विभजते । अकृपणेति ॥ तदेव व्यतिरेक-
मुखेन स्फोरयति । तद्वीति ॥ दर्शनादि विशेषणवद्धारगोचरीभूतं

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समं ततः॥२॥

। आत्मा ह्याकांशवज्जीर्धघटाकाशैरिवोद्भूतः ।

कार्पण्यम् । समन्ततः समन्ताद्यथा न जायते किञ्चिद-
ल्पमपि न स्फुटति रज्जु सर्पवद्विद्याशतदृष्ट्या जायमानं
येन प्रकारेण न जायते सर्वतोऽङ्गमेवं ब्रह्म भवति तथा तं
प्रकारं शब्दवत्यर्थः ॥२॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तत्-
सिद्धयर्थं हेतु इद्वान्तं वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि

कार्यजात परिच्छिन्नं नास्ति चोच्यते । तदेव रूपवत्वात्तन्वमिति ।
तच्च सिद्धाभूतमित्यत्र प्रमाणमाह । वाच्यरत्नमिति । कार्पण्य
मुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं प्रकटयति । तद्विपर्ययमिति । मास्य
शालेति यावत् । द्वितीयाद व्याचष्टे । तदजानीत्यादिना । सर्वं
तन्ना मास्य निर्विशेषत्वं गतमित्यत्र हेतुं वक्ष्यति । कश्चादिति ।
निर्विशेषत्वे हेतुमाह । अथर्वयति । हेतुमेव प्रकटयन् व्यतिरेक
मुख्येनाजलं प्रकटयति । यदीत्यादिना । समन्तत इति पूर्वत्वमधी-
र्त्तवम् ॥ द्वितीयाह व्याचष्टे । यथेत्यादिना । यथा रज्जु सर्पौ
आत्मना जायते तथा ह्येव आनिदृष्ट्या जायमानत्वेन भासमानमपि
यथा देन प्रकारेण वस्तुतो न जायते तथा किन्तु सर्वतो देगत
कालतो वस्तुतया पूर्वं कूटस्थमेव ब्रह्म भवति तथा न प्रकारमिति
सत्यम् ॥२॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मना प्रकृतं च कीदमित्यपे-
क्ष्यमाणा व्यक्त्यर्थेति । चोच्यते इति । अथर्वयति । अथर्वयति ।
जीर्धैरिति । यथाघटाकाशो विभुत्वादियर्थः । अगस्त्यसिद्धभेदनाम
भवति तथा परमात्मना विशेषाभावात् । यथा च महाकाशो घटा

घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदग्गेनम् ॥३॥

यस्मादाकाशवत् सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगतः आकाशव-
दुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदितः
उक्तः । स एवाकाशसमः पर आत्मा । अथवा घटाका-
शैर्यथोदित उत्पन्नस्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवा-
त्मनां परस्मादात्मन उत्पत्तिर्या अयते वेदान्तेषु सा
महाकाशाहटाकाशोत्पत्तिसमानं परमार्थत इत्यभिप्रायः-
तस्मादेवाकाशाहटादयः सङ्घाता यथोत्पद्यन्ते एवमाकाश
स्थानीयात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसङ्घाता आध्यात्मि-
काश्च कार्यकारणलक्षणा रज्जुसर्पवह्निकल्पिता जायन्ते ।

काशाकारेण गतोयते तथा परमात्मना नामाविधजीवाकारेण प्रतीति-
गोचरो भवतीत्यर्थः । कथं सङ्घातामां परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह ।
घटादिवदिति ॥ यथा नृदः सकाशाहटादयो जायन्ते तथा परमा-
त्मैव पृथिव्यादिमङ्घाताकारेण जायत इत्यर्थः । यदाऽऽत्मनो जीवादी
नामुत्पत्तिरिति तदा तस्यामुत्पत्तौ इदानीन्वचनमेतदित्याह ।
जाताविति ॥ श्लोकस्य इत्थानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह । जातीत्या-
दिना प्रथमपादस्यावधारणमाह । 'आत्मेत्यादिना ' विमतसंगतताद्वि-
कभेदग्न्याः सूक्ष्मत्वाभिरवयवत्वादिभूत्वादाकाशवत् । न च परमा-
णादौ सूक्ष्मत्वादेर्भ्रमिभारः । तस्यैवावयवतत्वात् । क्वचिदपि तात्त्विक-
कभेदमप्रतिपत्तयेत्यर्थः ॥ जीवैरित्यादिना व्याचष्टे । जीवैरिति ॥
जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः । यत्प्रसं चापि मां विज्ञोतिस्मृतेरित्यर्थः ।
उदितमव्ययेदुक्तार्थं नहि परस्मैवात्मनः सङ्घातरूपेणोक्तत्वे सप्रप-
ञ्चत्वं मम अतेत्याशङ्क्याह । अथवेति ॥ तर्हि नात्मन्तेरिति न्याय-
विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । जीवात्मानमिति ॥ ततोवपादं व्याचष्टे ।

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादेशो यथा ।
 आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीव इहात्मनि ॥४॥
 यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

अत उच्यते घटादियच्च सङ्घातैरुदिति इति । यदा मन्द-
 बुद्धिमतिपिपादयिष्या अतुल्यात्मनो जातिरुच्यते जीवा-
 दीनां तद् जातानुपगम्यमानायामेतच्चिदर्शनं दृष्टान्तो
 यथोदिताकाशवदित्यादिः ॥३॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकशाद्युत्पत्तिः । यथा
 च घटादिप्रलये घटाकाशादिप्रलयस्तद्वदेहादिसङ्घातो
 त्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिहात्मनि
 प्रलयो न स्यात् इत्यर्थः ॥४॥

। सर्वदेहेष्वालौकिके एकस्मिन् जननमरणसुखादिम-
 त्वात्मनि सत्त्वात्मनां तत्सम्बन्धं क्रियाफलसाधुर्थं च

तस्मादेवेति ॥ उक्तं च वाक्यमवतारयति । अत इति ॥ आकाशस्यापि
 कायप्रदाने च घटाद्युत्पत्तौ कारणत्वं विविकारस्यैव इत्येवमिति दूष-
 यम् ॥ आतामिहादेरर्थाह । अदेति ॥२॥

अद्वैतस्य जीवव्यतिरेकविरोधपरिहृत्य तस्यैव जीवप्रलय-
 बुद्ध्या विरोधमागच्छति परिहरति । घटादिस्थितिः ॥ औपधिगो जीवा
 नानुत्पत्तिप्रलयौ न स्वभाविकौ । तथा औत्पत्तिवृत्त्या विरोधाभावा-
 दद्वैतस्य प्रलयवृत्त्यापि न विरोधोऽस्तीति श्लोकादपरव्याख्यानेन
 प्रकटयति । अथेत्यादिना ॥ ४ ॥

एदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमागच्छति परिहरति ।
 यथैकस्मिन् इति ॥ उक्तं दृष्टान्तभाष्यादेकस्मिन् जीवे सत्त्वादिषु युक्ते पत्य-

न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवा सुखादिभिः । ५ ।

स्यादिति य आहुर्देति न खान् प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युक्ते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयस्तद्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः । नन्वेक एवात्मा । वाढम् ननु अतं त्वया आकाशवत्सर्वसङ्घातेष्वेक एवात्मेति यदि एक एवात्मा तर्हि सर्वे सुखी दुखी च स्यात् । न चेदं साहचर्योद्यं सम्भवति । न हि साहचर्यात्मनः सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धिरूपस्यात्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य परार्थ्यामुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थस्यात्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो

परे जीवान्तरेषु सुखादिभिर्न युज्यन्ते औपाधिकमदादित्याह । तद्वदिति । श्लोकव्यावर्तगोमागर्हा दर्शयति । सर्वदेहेष्विति । एकात्मैककर्तृकस्मिन् कर्तारं सर्वं भोक्तारि कैकस्मिन् भोक्तारः सर्वे भवेयुरित्यप्यवस्थान्तरमाह । क्रियेति । व्यवस्थानुपपत्त्यादौ तमेष्टव्यमिति पदन्तं प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति । तान् प्रतीतिः । किमिदमैकात्म्यं सादृश्यं किमेकस्मिन् जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते जिवा सर्वोपाधिप्राप्तैक्यात्मस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्वाद्यं प्रत्याह । तद्वदिति । आत्मनः सर्वमेकत्वान्न स्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्षन्नाशङ्कते । नन्वेति । सर्वत्वात्मेकत्वमुक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति । तदेकत्वमुपपत्तिरुच्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याह । ननुनेति । यदि सर्वमेकत्वं निवर्तयित्यत तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं दुःखित्वं च तस्य

मोक्षोवायं पुरुषेषु भेदेन समवेति ततः प्रधानस्य पारार्थ्य
 मात्मैकत्वेनोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पेना न च ।
 साख्यैर्वन्धो मोक्षो वार्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते ।
 निर्विषेपाद्य चेतनमाना आत्मनोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः
 पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु
 पुरुषभेदप्रयुक्तमिति । अतः- पुरुषभेदकल्पनायां प्रधा
 नस्य पारार्थ्यं हेतु । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनाया
 प्रमाणमस्ति साख्येनाम् । परसत्तामात्रमेव चैतन्निभि
 त्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् । परद्योपलब्धि
 मात्मसत्तास्वरूपेण प्रधानमवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषे
 येति । जेवल्लभूततयैव पुरुषभेदकल्पनावेदार्थपरित्यागश्च ।

चैकस्य प्राप्तिरिति व्यख्यादनिश्चिरिति द्योवयति । यद्येक एवेति ।
 आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पित भेदादुपस्थाद्विद्वित्यभिप्रेत्य
 किमिदं शास्त्रास्य बोध्यं किं वा वैश्वेदिकादेरिति विकल्पादयं प्रत्याह ।
 न चेदमिति । किञ्चैकात्म्यं दूषयता शास्त्रेण तद्भेदोऽभ्युपगम्यते ।
 यच्च नाभ्युपगमन् प्रकथ्यते तन्मात्राभावादित्याह । न चेति । प्रधानं हि
 कस्यचिज्जोगमवर्गञ्च यस्यविदादधत् पुरुषशेनमिष्यते । तच्च पुरुष
 भेदाभावेनोपपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदं सिद्धयतीति प्रकथ्यते ।
 भेदेति । अर्थापत्तेरनुदयवदधुत्तरमाह । नेत्यादिना । अक्षिप्रमेवोक्तं
 विद्वद्यतीति । यदि ह्यीति । प्रधानस्य पारार्थ्यं सामर्थ्यादेशं पुरुषे कश्चि-
 दतिगमो भविष्यतीत्याशङ्क्यापनिदानप्रसङ्गाख्यैर्मित्वाक्त । निर्विषेपा
 इति । किञ्च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं शेषिणमपेक्षते । न तस्मिन्
 भेदमपि काङ्क्षते । अतोऽन्वयाप्यवपत्तिरित्याह । अत इति । अन्वय-
 ण्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्यधिकरणत्वादिति

ये त्वाङ्गैर्वशेषिकादय इच्छादय आत्मसमवायिन इति ।
तदप्यसत् । स्मृतिष्टेतूना संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्य-
समवायात् । आत्ममनसयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनि-
यमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च
भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानात्मना मन आदिभिः
सम्बन्धो युक्तः । न च द्रव्यादृक्पादयो गुणाः कर्म्मसामा-
न्यविशेषसमवाया भिन्ना सन्ति । परेण यदि ह्यत्यन्त-
भिन्ना एव द्रव्यात् स्फुरिच्छादयस्यात्मनस्तथासति द्रव्येण
तेषां सम्बन्धानुपपत्तिः । अयुतसिद्धानां समवायस्तत्क्षण-
सम्बन्धो न विरुध्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्योऽनि-

मत्वाह । न चेति ॥ न केवलं समावृत्त्या पुद्गलभेदकत्वेना किन्तु प्रयो-
जनशून्या चेत्वाह । परति ॥ ननु न पुद्गलसत्तामात्रं निमित्तोक्तत्वं
प्रधानं प्रयत्नते । किन्तोऽत्राधिष्ठितमिति चेन्नरादिमतमाशङ्क्य
तस्यापि पुद्गलत्वाविशेषादुपसम्भिन्नात्त्वमभ्युपेत्याह । परयेति ॥ वेदाद्यैः
वेदप्रतिपाद्यमद्वैतं द्वितीयमुत्थापयति । यै त्विति । बुद्धिचयद्वयं चेष्टा
क्षेपप्रत्यक्षप्रमाणमवस्थाया न च विग्रहगुणाः । त च प्रत्येकमात्मसु व्य-
वस्था समयेतः स्वीमियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहनात्मभेद
विद्विदित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो ह्यपादित्वात्मव्यापिनः किं वा सयोगा-
दिष्वेकदेशप्रत्ययः । नाद्यः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रय-
सम्यक्त्वं सर्वं स्मिन्नपर्यायेण ज्ञातत्वादिष्ववधारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह ।
तदप्यमदिति ॥ द्वितीये त्वेकदेश सत्योऽसत्यो वा । प्रथमे घटादिवदा-
त्मन सत्यैकदेशत्वात् कार्यत्वादिसप्रसङ्गः । द्वितीये कल्पतैकदेशानामेव
ज्ञानादिगुणवत्त्वम् आत्मनस्तु न तदस्य विद्वत्तीत्याह । स्मृतीति ॥

- तेष्व आत्मनो नित्यस्य पूर्वेऽसिद्धत्वान्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः ।
 आत्मना युतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्वमन्त्रयत्न-
 प्रसङ्गः । अत्रानिष्ट । आत्मनोऽनिमोक्षप्रसङ्गात् । मन-
 वायस्य च द्रव्याहन्यत्वे कति दृष्ट्या सञ्जन्मान्तरं वाच्यम् ।
 यथा द्रव्यगुणयोः समवायो नित्यसम्बन्ध एवेति न वाच्य-
 मिति चेत् । तेषां च समवायसम्बन्धवतां नित्यसम्बन्धप्रस-
 ङ्गात्प्रयत्नाद्युपपत्तिः । अत्यन्तऽपक्वे च द्रव्यादीनां स्पर्श-
 मदस्पर्शद्रव्ययोरिव पञ्चर्यानुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापाय-
 मदगुणवत्त्वे आत्मनो नित्यत्वप्रसङ्गः । देहफलादिवत्सा-
 वयवत्वे विप्रियावत्त्वञ्च देहादिषु देवेति होपावमेरि-

इति चेत्तत्र सत्त्वादा भावाद्यालोका यद्व्यवहितरेषामुपपत्तयार्थं
 तेषामात्मनि समवायाभावात् परस्य सिद्धान्ताभिहितिरिति शेषः ।
 किञ्चात्मनः सयोगासमवायिकारणात् ज्ञानानामुत्पत्तिरिति । तथा च
 यतिः पञ्चगव्यमये स्मृतिर्न मन्त्रवत्त्वमिति नियमो नोपपद्यते । यद्व्यव-
 हारणवयोगेनैव स्मृत्युपपत्तिरवश्यमिति चेत् । आत्मेति । किञ्चा-
 त्ममेवमो सयोगादेकस्मादेकस्या स्मृतेः समुत्पत्तिरसमवे स्मृत्यन्तरा-
 गमवि र्मुत्पत्त्येव । अथमवायिकारणस्य तत्त्वत्वात् । न च समुद्-
 पत्तिर्मुक्तिरिच्छात्वादीनपद्याद्युपपत्त्युत्पत्तिः । तेषां तद्विदोषस्य आत्मनि
 विहितप्रसङ्गेन स्मृतेरसमवायसम्बन्धविमर्शनादित्यभिप्रायः । युगप-
 दिति । किञ्च समनिजातीयानां स्मृतीदिसत्त्वाच्च परस्परं सम्बन्धो दृष्टः ।
 यथा मेष्ठानां मेष्ठाणां रज्जुघटादीनाञ्च तद्व्यवसायाभावादात्मना मन-
 वादिभिः सम्बन्धाविज्ञेनीज्ञादसमवायिकारणात् उदादिगुणान्तरा-
 निश्चयप्रतीत्याह । न चेति । युगादीनां भावात्तत्त्वस्य स्मृतीदिसत्त्वस्य
 आभावेऽपि द्रव्येषु सम्बन्धवदात्मनो मनवादिभिः सम्बन्धो निश्चयति

ह्यौ । यथा त्वाकाशस्त्राविद्याध्यारोपितरजोधूममन्त्रा-
दिदोषवत्त्वं तथात्मनोऽविद्याध्यारोपितबुद्ध्याद्युपाधिक्षत-
सुखदुःखादिदोषवत्त्वेबन्धमोक्षादयोव्यवहारिका न वि-
ध्यन्ते । सर्ववादिभिर्विद्याक्षतव्यवहारस्थुपगमात्, परन्

चेन्नोत्पाद । न चेति ॥ अतस्त्व सन्नात्वे द्रव्यगन्धनात् विपरिणतं न
ततो भेदेन गुणोदयो वेदान्तिभेदे विद्यन्ते । गुणः पटः खण्डो यौगि-
त्यादिषामानाधिकरण्यदर्शनात् । द्रव्यसंघे त्व कल्पनया तत्तटाकारेण
भातीयभ्युपगमात् यतो दृष्टान्ताद्यभ्युपगमिरित्यर्थः ॥ विपरिणतोप-
माह । यदि हीति ॥ गुणोदयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिमवद्विश्वयोरेव
यदि सूर्यदि चात्मनः सकाशादिष्ठादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा गुणा-
दीनां द्रव्येण तद्वदेव सत्यन्यानुपपत्तेः । द्रव्यादीनामात्मना तदयो-
गात्पादतन्मन्त्रेऽभिहितिरित्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसम्बन्धात्-
पादतन्मन्त्रोपपत्तिरिति गृह्यते । अयुतेति ॥ किमिदमयुतसिद्धत्वं
दृष्टकाक्षत्वं किं वा दृष्टगन्धेश्वरसुतादृष्टकल्पभावत्वमाहोस्वित्त्वमयोगवि-
भागायोग्यत्वम् । नाद्यः । विकल्पावहेत्वात् । किमिच्छाद्यमेव यथाऽदृष्ट-
काक्षत्वं किं वात्मानेष्वया द्रव्यादीनामिति विकल्पस्याद्यः दृष्टयति ।
नेत्यादिना । यथात्मना सहाऽदृष्टकान्तमिच्छादीनां तदात्मनोऽनादि-
त्वात्तद्भूतमहन्त्ववशित्वत्वं तेनाभाप्यतमीदृशः । आत्मनेति ॥ मयश्चुष्टे-
त्वमाशङ्क्य निरापद्ये । न चेति ॥ न चादृष्टगन्धेश्वरसुतसिद्धत्वम् ।
तन्मुपदादीनां दृष्टगन्धेश्वरानामयुतसिद्धभावप्रसङ्गात् । न चादृष्टक-
ल्पभावत्वमयुतसिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिचयात् । न च सयोगविभागायो-
ग्यत्वमयुतसिद्धत्वम् । देवदत्तस्य पुत्रादीनां चायुतसिद्धभावापा-
तादित्यभिप्रेत्य समवायस्य द्रव्यादनव्यये, तात्त्व्यात्त्वेन तत्
सम्बन्धत्वप्राधान्यात्तत्तादन्यत्वेन सत्यत्वात्तरमस्ति न चेति विकल्पाद्यो-
त्पादनवस्येति ॥ द्वितीयं गृह्यत । समवाय इति ॥ न चाप्य सत्त्वन्वा-
त्तरमिति शेषः । समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वे समवायवता दृष्टान्तात्

भाष्येनभ्य प्रगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना दृष्टैव
तार्किकैः क्रियत इति ॥ ५ ॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्तव्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यदि-
द्याकृत उपमद्यत इति । उच्यते । यथेहाकाश एकस्मिन्
घटकरकापवरकाद्याकाशनामल्पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भि-
द्यन्ते तथा कार्यसुदकाहरणधारणशयनादिसमाख्याय

दीनानामपि न हत्वाह । भेदस्य कदाचिदध्यनुपपन्नत्वात् दृष्टकृतवानु-
पपत्तिरिति दूषयति । तथा चेति ॥ अद्वैतगत्यापि समवायस्याभ्यं-
वकारेण दूष्यते । समवायस्य समवायिभिर्गुणादीनां तु द्रव्येणात्म-
लभेदेहितवित्त्वयोरेव समवायानुपपत्तेः । तेषु परस्मैवात्म्यवहारा-
विद्विरित्याह । अत्यन्तेति ॥ किञ्चेच्छाटयो नामगुण्याः उपपन्नमाय-
यत्वाद्रूपादिवत् । यदाहता नाभित्यगुणवाञ्छितत्वाद्वातिरेकेण देहादि
वदित्वाह । दृष्ट्वादीति । न चैवमसमात्मनोऽभित्यगुणत्वेऽभित्यावप्र-
क्षिरेव दोषः भिन्नन्यदपि दोषद्वयं इत्यारिहरमिति बाधकाल्लभ्याह ।
सावयवत्वमिति ॥ यदात्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्या बन्धाभावा-
न्मोक्षो न स्यादतीत्यस्यमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या प्रति हेतुं सुखदुःखादि
विप्रियात्मभेदविद्विरित्याह । यथा त्विति ॥ अथस्तत्वादिविद्या-
यास्तत्कृतं व्यवहाराद्योमाह्वयकारिणमव्यायभ्युपगमामिदिरित्याह ।
ह । सर्वेवादिभिरिति ॥ अविद्याकृतमनुष्यत्वाध्यारोपेयं लौकिकपैदि-
कव्यवहारः सर्वमादिभिरिष्यते यत्कृता च अवस्था स्वीयते । तस्मा-
दस्याप्यमपि तत्रैव सर्वमविहङ्गमित्यर्थः । परमाद्ये च मोक्षे केनापि
वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते । तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवा-
भावात्तन्निर्वाहकधारणार्थिकभेदाभ्युपगमो दृष्टव्यः । परमाद्येति ।
कल्पितभेदवशादपि पूर्वेण कृतमव्यवस्थाकौशल्यात् पारमार्थिकात्मभेद-
कल्पनाप्रमाणाप्रमोजनमन्यन्यव्यपमह इति । तस्यादिति ॥ ५ ॥

रूपकार्थ्यमेमांख्यांश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥६॥

षटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्नाश्च ह्यन्ये
तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽय-
माकाशरूपादिभेदकतो व्यवहारो न परमार्थ एव ।
परमार्थतत्त्वाकाशस्य भेदोऽस्ति । न चाकाशभेदनिमित्तो
व्यवहारोऽस्त्यन्तरेण परोपाधिकृतं द्वारं यथैतत् । तद्वद्वे-
दोपाधिभेदकतेषु जीवेषु षटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरू-
पणात्कृतो बुद्धिभिर्निर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥६॥

अद्वैतस्य शुद्धादिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधमाशङ्कानैका-
निकत्वेनानुमानं दूषयति । रूपेति । श्लोकव्याचक्षणांशमाशङ्कामाह ।
कथमिति । यथात्मभेदवादे तद्वेदनिमित्तो रूपादिव्यवहारस्तुपैक्य-
मेवात्मन्याकौक्षपणे रूपादिव्यवहारो श्रेयपद्यते । तथा च विमता
जीवाकाशवतो भिद्यन्ते भिद्यन्तमकत्वात् । भिद्यन्कार्थकरत्वाद्भि-
द्यत्वाद्दृष्टपटादिष्वनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । षटाकाशादि-
ष्वनैकानिकत्वं विवक्षितत्वात् । श्लोकादराणि श्रुत्वाद्यति ।
उच्यते इत्यादिना । शब्दादिष्वभाष्याय भिद्यन्त इति चम्बव्यः ।
तत्कृतार्थस्य तच्छब्देन विकल्पितो षटाकाशभेदोऽद्वैतः । चकारोऽव-
धारणार्थः । षटाकाशादीनामुक्तहेतुत्वेऽपि विषयत्वाभावे कथमनैका-
निकत्वमित्याशङ्कामाह । सर्वोऽयमिति । उक्तोऽयं द्वितीयं पादं विभजते ।
न चेति । परोपाधिष्वेव षट्करकादिरुच्यते । दृष्टालमनूद्य दार्ढ-
निकं व्याचष्टे । तथैतदित्यादिना ॥६॥

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।
नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्या-
दिभेदव्यवहार इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाका-
शस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य रत्नकादि-
यथा वाष्पा फेनवद्बुद्धिमादिर्नाप्यवयवः । यथा च वृक्षस्य
शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशः । विकारावयवौ
यथा तथा नैवात्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाश-
स्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यद्योक्त-
इष्टान्तवन् विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतव्यव-
हारो संप्रवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षतायामभावात् परिहरति । नैत्यादिना ॥
घटाकाशादिराकाशस्य विपक्षोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य
तात्त्विकत्वाच्च विवक्षतेति, श्लोकस्य व्यावर्तः बोध्यमुत्थापयति ।
नन्विति । आकाशस्य त्रिभिर्कारैश्च निरवयवत्वञ्च श्लोकमिदं गृहीत्वा
परिहरति । नैतदङ्गीकृतं । इत्यनेनैवमङ्गीकृतं दृष्टव्यमाह । यथेति ॥
घटाकाशादिराकाशस्यस्य महाकाशस्यावयवो न भूततोऽयमप्यतिरेक-
इष्टान्तमाह । यथा वयस्येति ॥ उक्तं इष्टान्तानां दाहान्तिवमाह ।
न तथेति । घटाकाशस्य महाकाशमिति विकारत्वमवयवत्वञ्च नास्ती-
त्युक्तम् । इष्टान्तान्तेनाप्युक्तं दाहान्तिवमपि दण्डमन्तराह व्याकरोति ।
यथेत्यादिना । अत्रैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानन्तित्वे, कल्पितमाह ।
अत इति ॥ ७ ॥

यथा भवति बालानां गगनं सलिनं सलैः ।

तथा भवत्युद्धानांमात्रमपि सलिनो सलैः ॥ ८ ॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदवृद्धिनिबन्धनो रूपका-
र्यादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिलोकाभेदवतो जन्ममर-
णादिव्यवहारः तस्मात्तत्तमेन क्लेशकर्मीफलमलवत्त्व-
मात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपाद-
यिष्यन्ते । यथा भवति लोके बालानामविवेकिना गगन-
माकाशं घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं सलवन्त गगनं सल-
यत् तद्याद्यात्मविवेकिनाम् । तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो
विद्याताः प्रत्यक् क्लेशकर्मीफलमलैर्मलिनोऽवधाना प्रत्य-
गात्मविवेकरहिताना नात्मविवेकवताम् । न ह्यपरदेश-
सृष्टुमात्राध्यारोपितोदककेनतरङ्गादिमान् । तथा

जीवो मच्छाणो भाशो न विकारोऽपि त मच्छावोपाध्यनुप्रावदं
जीवमन्दितमित्युक्त मच्छाण युद्धत्वाच्छीवस्य रागात्मजवत्वादेक-
त्वादिकत्वाद्योगादित्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति ममत्व-
मित्याह । तथेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यस्मानिति । घटाकाशो
मटाकाश इरूपोपाशाकाशयेति उपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विवदा भ द्वि-
स्त्वप्रयुक्तोः रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो वागभेदयेति व्यवहारो न भवति
यद्योपलभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदपक्षता जीवभेदमस्यतो जननम-
रणसुखदुःखादिव्यवहारो व्यवस्थितो यस्मादर्थस्थीयते तस्मात्तेना-
विद्यमानेन कृतमेवात्मनो रागात्मजत्व न यस्ततोऽस्तीत्येतमर्थं दृष्टा-
नद्वारा प्रतिपिपादयिष्यन्तो दृष्टान्तमाहेति योजना । दृष्टान्त
भागतिविष्टान्युत्तराणि व्यावर्ते । यथेत्यादिना । दाटीनिकभागगतां

मरणे सम्भवे चैव गत्वांगमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥८॥

सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।

नात्मा अधुमारोपितकेशादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ।
॥ ८ ॥

पुनर्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति षटाकाशजन्मनाशममना-
गमनस्थितिवत्सर्वशरीरेष्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशे
नाविलक्षणं मत्वेतस्य इत्यर्थः ॥८॥

षटादिस्थानीयास्तु देहादिषङ्घाता स्वप्नदृष्टदेहादि-
यन्मायाविलतदेहादिषङ्घातमाविसर्जिता आत्मनो माया

नामहराणामर्थमाह । तथेति । आदि मलमात्रा विघाता षोडश
बुद्धानां मलिनो भवतीति सत्यस्य । 'अबुद्धानामित्येतद्ग्राहकं' ।
प्रत्यगात्मनि । अविदेहिभिरध्वारोपितेष्वपि मलमात्मनो षडवत्त्वं
मलप्रयुक्तं फलं तत्र यावत्तव भविष्यतीत्यादिग्राह । न हीति ॥८॥

मनु जीवो मरणावन्तरं धर्मानुरोधेन सर्गं सञ्चति । अधर्म-
यगाच्च मरकं प्रतिपद्यते । धर्माधर्मयोश्च बोधेन चये पुनरागत-
योविधिमेव सम्भवति । तत्र यावद्भोगं स्मिता पुनरपि परजोबान
प्रतिष्ठते । एवमिहलोकपरलोकसहस्ररण्यपटारविरुद्धमक्षैतमिति
तस्याह । मरणं इति । लोकस्य तात्पर्यमाह । पुनरपीति । आत्मनि
सर्वे । अष्टादशविद्याकृते पाशतो नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि
गमनोपमस्य मत्वादेवैततोऽवस्थावादेविद्याकृतकस्तिग्मं गत्यादिरि-
त्यर्थः ॥८॥

नेनु सङ्घातशब्दितानां बुधाधीनां सत्यतासदप्रयुक्तभेदस्यापि तत्रा-
त्मादासदागुपयन्नितादवस्थप्रभितिं नेत्युक्ताह । सङ्घाता इति । देवा-

आधिक्ये सर्वसाध्ये वानोपपत्तिर्हिविद्यते ॥१०॥
रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैस्तिरीवके ।

इतिद्या तया प्रत्युपस्थापिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ।
यद्याधिक्यमधिकमावन्तिर्यग्देहाद्यपेक्षाया देवादिता-
र्यकरणमहतानां यदि वा सर्वेषां समतैः नैवासुपपत्ति-
संभवः सज्जायमतिपादको हेतुविद्यते । नास्ति हि यस्मा-
त्तस्मादविद्याकृता एव परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ॥१०॥

उत्पत्त्यादिवर्णितस्याद्वयस्यास्यात्तत्त्वस्य श्रुतिप्रमाण-
कत्वप्रदर्शनार्थं वाग्यान्युपन्यस्यन्ते । रसादयोऽन्तरसमयः
माणमय इत्येवमादयः कोशा इव कोशा अस्यादेरिवो-
त्तरोत्तरस्यापेक्षया यद्विर्भावात्पूर्वस्य व्याख्याता विस्मृत

दिदेहानां पूज्यतमत्वेनाधिव्याभ्युपगमाद्यामन्वत्तमिद्विरिष्याद्यद्वय-
भेदेषु चिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कलितेभ्यो विवेकदृष्ट्या मध्यक्षिणा
पशुभूतात्तत्त्वविगतादमेवासाम्ये वा लीकते नास्ति मङ्गातेषु
मत्तत्वे काविदुषपत्तिरिष्याह । आधिक्य इति । पूर्वाङ्गोचराणि योज-
यति । घटादिति । मणिमन्वादिदृष्ट्या मायामिन्द्रजालप्रयोजकभूतां
व्यावर्तयति । अविद्येति । विमता देहाः न मया देहतात्तममपत्तिपद्म
वदित्वर्थः । मङ्गादिदेहानामुत्कृष्टत्वादायिद्याकृतत्वमित्यामद्वय-
व्यादे व्याचष्टे । यदीत्यादिना ॥१०॥

जीवस्याद्वितीयमत्र ह्यतमुपपत्त्यवस्थानोपपादितम् । इदानीन्त-
नैव तेतिरोय श्रुतात्तदर्थमाह । रसादयो हीति । श्लोकस्य तात्-
पर्यमाह । उत्पत्त्यादिति । अथराधे कथयति । रसादय इति ।
आदिगदेन स योग्यविज्ञानप्रयानन्दमया गृह्यन्ते । खलुगादेर्षका

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥११॥

इयोर्द्वयोर्मुमुक्षुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

मास्यातासैत्तिरीयकशाखोपनिषद्व्यां तेषां कोशाना-
मात्मा येनात्मना पश्चापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तरतमेन ।
स हि सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाज्जीवः । कोऽसादित्याह ।
पर एवात्मा यः पूर्वं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतः ।
यस्यादात्मनः स्वप्नमायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः
कोशलक्षणाः सद्भावा आत्ममायादिसर्जिता इत्युक्तम् ।
स आत्माऽस्याभिर्यथा खं तवेति संप्रकाशितः । आत्मा
ह्याकाशवदित्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मवत्-
पुरुषमुद्दिष्टमात्रमस्य इत्यभिप्रायः ॥११॥

किञ्चाभिदैवमध्यात्मज्ञं तैजोमयोऽस्तेमयः पुरुषः
यद्यध्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवात्मा ब्रह्म सर्व-

कोशास्तदपेक्षया बहिर्भूतानि बहुदेहेषु कोशा अपदिदृशन्ते । तत्र
हेतुमाह । एतरोत्तरस्येति । पूर्वपूर्वस्यासमवादेवकरोत्तराण-
मदात्मपेक्षया बहिर्भावात् ब्रह्म तत्त्वान्तरं प्रतिष्ठाभूतमेवानन्दमय-
स्यापि बहिर्भावात् विशेषादविशिष्टं पश्चानामपि कोशलक्षित्यर्थः ।
यद्यपि शास्त्रेणैव व्याचष्टे । व्याख्याता इत्यादिना । तत्र जीवमद-
मवृत्तिं व्युत्पादयति । स ह्येति । विशिष्ट जीवमद्वैतमाकाङ्क्षाद्वारा
व्यापकं यति । कोऽसादित्यादिना । प्रकृतस्य विशिष्टतया प्रकरणमनु-
सन्धत्ते । यस्यादिति । प्रकृतस्य परस्यात्मन्यौतल्ये कल्पितमाह ।
नेत्यादिना ॥१॥

मनुष्य इह मायक इह ममता इह कर्ता इह भोक्ता इह मिति

प्रथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥१२॥

मिति द्वयोर्हयोरहैतच्चयार्त्तं परं वक्ष्यं प्रकाशितम् ।
 क्तेत्याह । वक्ष्याविद्याख्यं मध्यमत्वं अस्त्यत्वं मोदनहृतत्वा-
 द्विज्ञायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुवाक्षागं तस्मिन्नि-
 त्यर्थः ॥ किमिवेत्याह । प्रथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशो-
 ऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः ॥१२॥

पञ्चानां विविधानां यदेकं एव रूपमनुगतं प्रत्यक्षेणैव तद्वद्वैवेति
 जीवपरयोरेव तेनिरियदुक्तान्तर्यमुक्ता तत्रैव वृद्धदारण्यकचुते-
 रपि तात्पर्यमाह । दयोरिति । मधुवाक्ष्ये वक्ष्यु पर्थ्यायेषु अधिदे-
 वाभ्यामविभक्तयोः स्थानयोरवमेव स इति परं यच्च प्रत्यक्षप्रकाश-
 तम् । अतोऽस्मिन् वृद्धदारण्यकचुतेरपि मध्वात्मेव तात्पर्यमित्यर्थः ॥
 तत्र वृद्धान्माह । प्रथिव्यामिति । न केवलमेव तेनिरियदुक्तिरेव
 तात्पर्यं किन्तु वृद्धदारण्यकचुतेरपीत्याह । किञ्चेति ॥ अधिदैव
 प्रथिव्यादावध्यात्मसु शरीरे तेजोमयो ज्योतिर्मायसैतन्न्यप्रधानोऽष्टत-
 मयोऽमरणधर्मो पुरुषः पूर्णः प्रथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो
 विद्याता स पर एवात्मा । तेन च विद्याता सर्वं पूर्णमपरिच्छिन्नं वक्ष्यै-
 वेति परं वक्ष्याप्रकाशितमिति सम्यगर्थः । अथवा नायस्यायामध्यादौ वा
 मन्मावात् द्वयोर्हयोरिति कथमुच्यते तत्राह । अद्वैतत्वयदिति ॥
 द्वैतत्वयपर्यन्तं वक्ष्यं प्रकाशितम् । द्वयोर्हयोरिति पुनरनुवादमात्र-
 मित्यर्थः । मधुज्ञाने वक्ष्येन प्रकाशितं न वक्ष्यं इत्यागच्छ मधुज्ञान-
 शब्दार्थं व्युत्पादयति । केत्यादिना ॥ शब्दस्य कचिदाश्रितत्वं रूप-
 वदनुमीयते । तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं पारिषिद्धादाकाश-
 मिति सिद्धमिति । तच्च कस्यनामाश्रयादेकमेवेति गम्यते । तथा च यहि-
 रन्त्यैकमेवाकाशमनुमानप्रामाण्यादधिगतम् ॥ तथाधिदैवमध्यात्मसु
 वक्ष्यं प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्हं व्यापद्ये । किमेवेत्यादिना ॥१२॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥२३॥

यद्युक्तिः श्रुतिस्तच्च निर्द्धारितं जीवस्य परस्य चात्म-
नोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते सूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च ।
यच्च सर्वप्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रवद्विष्णुतैः कुता-
र्तिकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं निन्द्यते । न तु तद्वद्वितीय-
मस्ति । द्वितीयाहै भयं भवति । उदरमन्तरं कुरुते ।
अथ तस्य भयं भवति । इहं सर्वम् । यद्यमात्मा । मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति त्यादिवक्त्रे चान्यै च वल्लविद्धिः । यच्च-
तत्तदेवं हि समञ्जसं ऋष्यवशोप न्यायमित्यर्थः । याश्च

इतश्चैकत्वे अतीनां तात्पर्यमित्याह । जीवात्मनोरिति । अभे-
देन प्रशंस्यते विदुमश्च भवतीत्यादिना अक्षुभात्कथं वादेनेत्यर्थः । यत्-
प्रशस्यते तद्विधेयमित्यादिन्यायश्च । एकत्वदर्शनं फलवाटोपपन्नरूप-
भादेकत्वं प्रशंस्यताद्विरचितमिति भावः । यद्वा नेकत्वं सर्वप्राणि-
साधारणं तद्विन्द्यमानं दृश्यते । यद्विन्द्यते तद्विधिष्यत इति न्याया-
द्यानात्वं शास्त्राद्यै न भवतीत्याह । नानात्वमिति । तदुभयमेकत्वप्रा-
प्तं नानात्वनिन्दनञ्चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यभ्युपगमे मति युक्तमिति
प्रवृत्तमाह । तदेवं उच्यते । श्लाकाचरानि व्याचष्टे । सदिति ।
अनन्यत्वाभावशङ्कां व्यावर्त्य करकत्वं दर्शयति । अभेदेनेति । तत्प्रश-
स्यते शास्त्रेणेति तात्पर्यमादाय व्याख्येयम् । शास्त्रेणाभेदवेदनेन
फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपराशरादिभिश्च वेदार्थं व्याख्यायैरकत्वं
सूयते । यत्तदेवं सर्वमिति च महात्मा शङ्करभ. । अहं हरिः
सर्वमिदं तत्तदेवो नान्यस्यतः कारणकार्यजातमित्यादिवक्त्रे इत्याह ।

तार्किकपरिकुल्लिताः कुट्टयसा अन्वो निरुथमाणा न
घटानां प्राप्नुन्तीत्यभिप्रायः ॥१३॥

ननु अत्रापि जीवपरमात्मनोऽयत्नं यत्प्राप्तपत्ते-
रुत्पत्त्यर्धोपनिषद्वाक्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे ।
अनेकशः कामभेदत इदं कामोऽदः काम इति । परञ्च
सदाधारद्विविद्यामित्यादिमन्त्रवर्णैः । तत्र कथं कर्मज्ञा-
नकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैकत्वस्य साम-
ञ्जस्यमवधार्यत इति । अत्रोच्यते ॥ यतो वा इमानि

व्याप्ताभिर्द्युतिः । द्वितीयाह निभजते । यज्ञेति । तद्विन्द्यत इति
वक्ष्यन्ते नोपक्रमाद्दृष्टव्यम् । अविद्यामोहितात्मानं पुरुषा भिन्नद-
र्शिनः । किमेतन् न ज्ञानं वापि औरेयात्पायहारिणोत्यादिवाक्येभ्योपाद-
योऽपि द्वैतदर्शनं निन्दन्तीत्याह । अन्येद्येति । एवमनेन तददर्शनस्य
निन्दितत्वेन निषिद्धताज्ञानेकत्वं शास्त्रीयमित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह ।
यज्ञेतिदिति ॥ विषयभेदेन प्रयत्नं निन्दनञ्चेत्यर्थः । एष हीति ॥
द्वैतस्यापान्तीयत्वमद्वैतस्यैव तत्तात्पर्यमभ्यस्तमित्युक्तीकारे भूतो
त्यर्थः । भेददृष्टिर्नामपि न्यायत्वमिमेपाद्भेददर्शननिन्दनस्य कृतो न्याय-
त्वमित्याशङ्क्याह । यास्त्विति । या वेदवाङ्मया स्मृतयो वाद्य काद्य
कुट्टय । स्यान्ता निष्कला प्रेत्यतमोभूना इति ता स्मृता इति मनुष्य
चनादित्यर्थः । न्यायविरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह ।
निन्द्यमाणा इति । अत्रेदिच्छेदेनास्त्विति न्यायस्य भेदात्पुनरित्युक्तम् ।
भेदश्च परम्पराश्रयतादिदोषदूषिता न प्रतीयत । तत्र भेदवादानामुत्-
प्रेक्षामूलानामसमञ्जसत्वमेत्यर्थः ॥१३॥

भेदवादानामुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्याशङ्क्य पर-
हरति । जीवास्त्विति ॥ उत्पत्तिर्भूत्पत्तिः सम्यक् ज्ञानं तदर्थोपनि-

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्ते प्रकीर्तितं ;

भूतानि जायन्ते । यथाऽग्ने च द्रा विष्कुलिङ्गा । तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाश सम्भूत । तदैवत । तन्नेजोऽस-
जतेत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः प्राक् पृथक् कर्म-
काण्ड प्रकीर्तित यत्तत्र परमार्थ किन्तर्हि नौगम् ।
महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथौदनं पचतीति भवि-
ष्यद्भृत्या तद्वत् । न हि भेदवाक्याना कदाचिदपि मुख्य
भेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविकाविज्ञावत् प्राणिभेददृश्य
सुवादित्वादात्मभेदमाख्यानाम् । इह उपनिषन्कृत्यपत्ति-

यद् । प्रवृत्तयेव वा प्राक् प्रवृत्तकर्मकाण्डेन यत्परापरधोनानात्वं
भुक्त तदोऽन पचतीति भविष्यत्प्रवृत्तः तच्छ लेखोदवत्तत्वात् नौघ
वेव न मुख्यभेदार्थत्वं भुतेभ्युच्यते । भट्टस्या चूर्णत्वपुनर्भावेत्ययोरमा
वादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्तीनामहानाहः । नन्विति । न केवलमस्माभि
हर्षमेविकमिदं किन्तु चक्षुष्यापि दर्शितमित्यपरोक्षम् । भट्टवत्तत्र
भुतेष्वात्पर्यन्तिष्ठमभ्यास सूचयति । जनेतय इति । कर्मकाण्डे
तत्तत्कामनाभेदेन नियोज्य भेदविज्ञापयि कच औपपत्त्याभेद
विध्यति परस्परं तत्त्वानुक्तत्वादित्याग्रहः । परद्यति । हिरण्यगर्भ
वमवर्त्तनाप इति मन्त्र प्रवृत्तौ हिरण्यगर्भं गर्भं नास्तीति यदानीत्त्यते ।
वदमा इधीर्भेदाभिपि हतवान् । अन्यथा शक्यताभयोदवस्थाना
योगात् । न च हिरण्यगर्भातिरिक्तमौघर पर बुध्यन्ते मन्त्रवर्त्ये ।
परस्य प्रकीर्तित इति सव्यञ्च । कर्मकाण्डार्थं ज्ञानवाक्येनाप
वाध्यत्रा मन्त्राण्डार्थस्यैकत्वस्य यामप्रवृत्तमवधार्यगर्भमन्त्राण्डात्वात् वाच्य
माधकमार्गनिर्द्धारण कारधानवधारणाक्यैवमिदमाह । तन्नति । श्लाका

भविष्यदुत्तूरागौशं तन्मुख्यत्वं हिनयुजयते ॥१४॥

प्रतयादिवाक्यैर्जोऽपरमात्मनोरेकत्वंमेव प्रतिपिपादयि-
पितम् । तत्त्वमसि अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न ॥ वेदे-
त्यादिभिः । अत उपनिषत्सु एकत्वं श्रुत्या प्रतिपादयिपितं
भविष्यतीति भाविनामेकवृत्तिमाश्रित्य श्लोके भेददृष्ट्यनु-
वादो गौण एवेत्यभिप्रायः । अथवा तदैवत । तत्तेजो-
ऽसृजतेत्याद्युत्पत्तेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्येकत्वं प्रकी-
र्तितम् । तदेव च तत्मत्त्वं च आत्मा तत्त्वमसीत्येकत्वं

ऋत्नोच्चविस्फुत्तिङ्गाद्यैः सृष्टिर्वा चोद्दिताऽन्यथा।

भविष्यतीति तां नरिष्यदुक्तिमपेक्ष्य यज्जीवात्मनो, यद्यक्त्व
यत्र अविहाक्ये गम्यमानं दङ्गौगम् । यथौदनं पृथ्वीति
तद्वत् ॥ १४ ॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागलं सर्वमेकमेवा द्वितीयं तथा-
द्युत्पत्तेरुक्तं जातमिदं सर्वं जीवानां भिन्ना इति । मैवम् ।
अन्यायेत्याहुत्पत्तिश्रुतीनाम् । पूर्वमपि परिहृत एवाय
दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिता, सद्वाताः घटाकाशो-
त्पत्तिभेदादिवज्जीवानासुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवो-
त्पत्तिभेदादिश्रुतिभ्य आश्रयेह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामै-

मेव प्रतिपिपादयित्तमिति पूर्वेष्वेव । अन्यथा । एकत्वे श्रुतत्वात्पर्यं
विद्मः ततोऽपवादोऽपेक्षाम् अनित्यमाह । अत इति । श्लोकेन चाभ्या-
हार आख्यानान्तरमाह । अथ वेत्यादिमा ॥ १४ ॥

‘अद्यादियुतिषु गच्छेत्तद्विषयदेव यथादिभेदद्वेष्टेतामुप-
पत्तिरित्यागद्वयाह । ऋत्नोच्चेति । उत्पत्तिग्रादिश्रुतीनां सार्थनिष्ठत्व
मुच्यते । अथ तत्तद्वाद्यमुत्पादयति । नन्विति । तादा सार्थनिष्ठत्वाभावा
द्विरवकाशश्चोद्यमिति परिहरति । मैवमिति । परिहृतत्वात् नैव
सृष्टिर्वा भावकाममिष्यते । पूर्वमपिति । यदि प्रकृतोत्पत्तिग्रादिश्रुतिभ्य
एव शाब्दपक्षमोपसंहारैरुक्तं तात्पर्यनिश्चयमाशङ्क्याह । अथा
अद्यादियुते सार्थपरत्वे परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासोऽप्यस्य स्यादिति
त्यागद्वतः । इत एवति । उत्पत्तिग्रादिश्रुतीनां मिथ्याश्रुतिपरत्वं पूर्वं
श्रुतम् । इह तं तादा दक्ष्यात्मकं तात्पर्यप्रतिपादनेष्वप्युपन्या-
सं निदातोक्तं तदमाह । इह पुनरिति । यादव्यगतान्यचराणि

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥१५॥

दं पारम्यं प्रतिपिपादयिष्योपन्यासः । सृष्टौ च विस्फुलि-
द्वादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्या चोदिता प्रकाशिता अन्यथा
न स सत्त्वे सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायो-
पायोऽस्याकम् । यथाप्रागसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवेधा-
द्याख्यायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय तदव्य-
सिद्धमिति चेत् । न । शाखाभेदेऽप्यन्यथा च प्राणादिसंवाद-
श्रवणात् । यदि हि वादः परमार्थे एवाभूदेकरूप एव
संवादः सर्वशाखास्वयोर्याद्विरुद्धानेकप्रकारेण नाश्रोय्यत् ।

योजयति । नदित्यादिना ॥ यः शब्दगङ्गां प्रतीयते न स शुन्यर्थाभवति
किन्तु तात्पर्यगम्यस्यैव शुन्यर्थात्वं दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ वागादीनां
प्राणानामहं श्रवणमिति श्रवणः कर्तृत्वं संवादस्तत्र यादव्यायिका ।
श्रूयते नामौ शुन्यर्था भवति । वागादीनामचेतनत्वात् । तथा सृष्ट्या-
दिश्रुतिरपि न स्वार्थे तात्पर्यं वतीत्यर्थः ॥ उदाहरणान्तरं सूचयति ।
वागादीति ॥ देशानुरक्त्यामे देशानुरक्तश्रुतान्भिभवितामुपलक्ष्यति ।
वागादीनां श्रोत्रात्त्वेन वीजिदे । तस्य वागादीनां कल्याणशब्देन
पाप्मना अश्रुता विविधुरित्याद्याख्यायिका च न यथाश्रुताधी । वागा-
दीनां वागभावेनोद्धानामामर्श्यात् । किम्वस्तु धर्मितत्वात्प्राणोत्क्रान्ते
देहपातप्रसिद्धेयं प्राण श्रौतो भवतीति प्राणवैशिष्ट्यनियये बुद्धयवतार-
शेषत्वेन सा कल्पिता । तथैव प्रसूतेऽपि सृष्ट्यादिश्रुते स्वार्थे तात्पर्या-
भावात्तत्कार्यस्य तदश्रुतिरेकेणाभावात्तदेवास्तीत्यद्वैतबुद्धयवतारोपा-
यत्वेन सृष्ट्यादिप्रतिष्ठा कल्पितेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वं वागा-
दीनामिति सुस्पष्टं सवादादिश्रवणस्य । अतोऽपि बुद्धमुदाहरणमिति

आथमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्तमवद्वयः ।

यदि पर एवात्मा नित्यशुद्धबुद्धसुखभावाऽ एकः पर-
मार्थः सन्नेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थ-
यमुपासनोपदिष्टा । आत्मा वा चरेद्वद्वयः । य आत्मा-
ऽपहृतपापभावाऽ कर्तुं कुर्वीत । आत्मैवोपासीतेत्यादि-
श्रुतिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । यस्तु तस्य कार-
णम् । आथमा आथमिणोऽधिकृताः । यस्मिन् च मार्गगाः ।
आथमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वाच्चिविधाः । कथम् । हीनम-

तयेति ॥ प्रति कल्प एतन्नेदस्येष्टत्वादुत्तमोत्तमासि प्रतिमर्गमन्यथा
त्वाद्भवस्यथा अर्थवत्त्वं स्यादिति शङ्कते । कल्पेति ॥ सिद्धे प्रामाण्ये
व्यवस्था कल्पयते । तदेव नाद्यापि सिद्धमिदमुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥
तासां प्रयोजनवत्त्वं त्वयापि स्वीकृतमित्यामह । यद्योक्त्येति ॥
प्रयोजनान्नराभावं प्रकटयति । न होति ॥ प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानादौ
प्राणादिबद्धोत्तममिति शङ्कते । तथात्वेति ॥ यं यथा युज्योपायते तदेव
भवतीति श्रुतेः । न्यायस्यात्मात्कलहादिध्यानात्तन्मात्रं कलं स्यात् ।
तन्वानिष्टमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ प्राणध्वंसादश्रुतीनां प्राणयै
गिष्वाग्वाधामतारार्थत्वनुपमाद्य टापीलिकनुपसंहरति । तस्मादिति ॥
उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिपरत्वाभावे कश्चित्तत्त्वतर्हिपादायत्तन्म
स्पष्टयति । अत इति ॥ १५॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधममह ते परिहृयोपासनविध्यनुपपत्ति
विरोधं परिहरति । आथमा इति ॥ आथमिणो यस्मिन् च कार्यम-
उपासका हीनवद्वयः । कारणमश्रुतोपासका मध्यमवद्वयः । यद्वि-
तीयमश्रुदर्शनशोकाश्रुतमवद्वयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये तेषां

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥१६॥

अथोक्तं तदर्थं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं ।

अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं ।

अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं । अथोपासनोपदिष्टेयं ।

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

सन्तः कथमिमां मुत्तमां सेकत्वे हृष्टिं प्राप्नुयुरिति । यन्म-
नसा न मनुते येनाज्जर्मनो मत तदेव मच्छत्वं विद्धि ।
नेदं यदिदमुपासते तत्त्वमसि आत्मैवेदं सर्वमित्यादि-
श्रुतिभ्यः ॥१६॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात् अद्वयात्मदर्शनं सम्य-
ग्दर्शनं तद्वाच्यात्वान्निष्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं
द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्यदत्त्वात् कथं सिद्धान्तव्यव-
स्थासु स्वसिद्धान्तरचनानि यमेषु कपिलकणादबुद्धादि-

उल्लङ्घ्यमद्वैतविषयत्वादिति दृष्टव्यम् । एवं पूर्वार्द्धे व्याख्यायुक्त-
राज्ञं व्याकरोति । उपासनेति ॥ कर्मोपदेशस्यापि तदर्थत्वमाह ।
कर्मोपि चेति ॥ व्याकर्त्ता गच्छा दर्शयति । न चेति ॥ वेदेनोपासना-
द्युपदेशे मन्दानां मध्यमानाश्च कथमनुपहः सिध्यतीत्याशङ्क्याह ।
सम्प्राप्तिना इति ॥ प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा । कर्मोपि चेति पूर्वेषु
सन्त्यजः । उपास्यं मच्छ्ये न भवतीति प्रतिषेधात् मन्दमध्यमदृष्टि-
मत्त्वमुपासनस्य प्रतिभातीत्याह । यन्नन्येति ॥ अद्वैतदृष्टीनाम् । वर्णा-
श्रमभेदोभिसानाभावादेव नोपासनं कर्म वा सम्भवतीत्याह । तत्त्वम-
सीति ॥१६॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरे विरोधोऽस्तीत्या-
शङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वात्कथमित्याह । स्वसिद्धान्तेति ॥ श्लोकस्य तादृशार्थ-
पक्षं भूमिका करोति । शास्त्रेति ॥ तद्वाच्यात्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रो-
पपत्ती गृह्यते ॥ द्वैतदर्शनस्य मिथ्यादर्शनत्वे हेतुनिरपराधमवधारितस्य
श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति ॥ इतः मन्दार्थमेव दर्शयति । द्वैतिनामिति ।

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

केन हेतुना तेन विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थो हि यस्याद्वैतं नानात्वमस्याद्वैतस्य भेदस्तस्य कार्यमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयम् । तत्तेजोऽख्यतेति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्यन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छाया शुभ्रभौषाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनान्त, तेषां परमाद्यतद्योभयथापि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरस्याकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानां तेनायं हेतुनास्त्वप्यत्र न विरुध्यते तैः । इन्द्रो मायाभिः । न त्र तद्वि-

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषमद्वारेण विरोधेऽभिगम्यमाने कथमविरोधवाचो युक्तिरित्याशङ्क्यै समतपस्यांशोपनया तावद्विरोधमाह । अद्वैतमिति । मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्यै तयापि द्वैतमेव नास्तीति मत्ताह । तेषामिति ॥ द्वैतिना परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतम् तच्च सम्प्रतिपन्नहेतवन्निष्पत्त्येनं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यशङ्को भवतीत्यर्थः । श्लोकप्रतिषेध्यं त्रयं करोति । केनेति ॥ श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्षाणो हेतुमाह । उच्यत इति ॥ द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाद्यमाह । एकमेवेति । श्रुतिप्रामाण्याद्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमात्कार्यस्य च वारणात् भेदेन सत्त्वनिषेधात्तत्त्वत्वमित्यवधारणाद्वाद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह । उपपत्तेश्चेति । तामिषोपपत्तिं मङ्गित्यदर्शयति । अविच्छेति । उपपन्नाद्यवस्थायां स्वकीयचिन्तुस्यन्दनाभावे

अद्वैतं परमार्थं हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थं हि यस्याद्वैतं नाभावमस्यैतस्य भेदस्य कार्यमिति त्वर्थः । एकमेवाद्वितीयम् । तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्यन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनान्तं तेषां परमाद्येतद्विषयमपि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरप्याकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानां तेनायं हेतुनास्त्यक्तो न विरुध्यते तैः । इन्द्रो मायाभिः । न तु तद्वि-

द्वैतपक्षैरेतदपक्षस्य विषयद्वारेके विरोधेऽधिगम्यमाने कथम् विरोधवाचो युक्तिरित्यामह । समतपर्यालोचनया तावद्विरोधमाह । अद्वैतमिति । मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्यामह तत्राविधं द्वैतमेव नास्तीति मत्वाह । तेषामिति । द्वैतिना परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतम् तच्च समुपनिषन्नद्वैतवन्निष्पत्त्येवं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यगद्दो भवतीत्यर्थः । श्लोकप्रतियेध्यं प्रश्नं करोति । केनेति । श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्षाणो हेतमाह । उच्यत इति । द्वैतस्याद्वैतकायत्वे प्रमाणमाह । एकमेवेति । श्रुतिप्रामाण्याद्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमात्कार्यस्य च कारणात् भेदेन कल्पनिषेधात्तत्त्वत्वमित्यवधारणाद्वाद्वैतदर्शनं देवदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह । उपपत्तेश्चेति । तामेवोपपत्तिं सङ्ग्रह्य दर्शयति । अचिन्तेति । उपपत्त्यादवस्थायां स्वकीयचित्तस्यन्दनाभावे

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्तप्रताममृतं व्रजेत् ॥ १८ ॥

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ॥

मायया भिद्यते श्रुततैमिरिकानेन चन्द्रवद्रज्जुः सर्पादि-
धारादिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः ।
सावयवं स्यादवयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा मृदुषटादिभेदैः ॥
तस्यान्विरवयवमर्जं नान्यथा कथञ्चन केनचिदपि प्रका-
रेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने स्यात्तम-
जमद्वयं स्वभावतः सग्राह्यं तां व्रजेत् । यथाऽग्निः शीत-
ताम् । तच्चानिष्टं स्वभाववैपरित्यगमनम् । सर्वप्रमाणवि-
रोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमा-
र्थतः तस्यान्व परमार्थमद्वैतम् ॥ १८ ॥

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्वाख्यातारो ब्रह्मवादिनो
वावद्रुका अजातस्यवात्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जाति-

त्वाश्चन्द्रादिभेदवदित्यर्थः ॥ विमतं तत्त्वतो भेदरहितम् ॥ निरवयवत्वा-
दित्यत्वादजत्वाच्च अतिरेकेण मृदादिवदित्याह । नेत्यादिना ॥ निरवय-
वत्वेऽपि वस्तुनः स्फुटनपक्षस्तथाग्रहः । सावयवं श्रुतिः ॥ उक्त-
मनुमानं निगमयति । तस्यादिति ॥ अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुन-
र्नञ्जुक्तं 'यममयार्थं' कार्यत्ववर्त्तलाभत्वादिरम प्रकाशोऽभिप्रेतः ॥
विषये दोष मटम् द्वितीयाहं विदध्याति । तत्त्वत इति ॥ प्रसङ्गस्येष्ट-
त्वमागद्वय निराचष्टे । तच्चेति ॥ विवर्त्तवादमुपसंहरति । अजमिति ॥
स्थिते विवर्त्तपादे कञ्चित्माह । तस्यादिति ॥ १८ ॥

उपपत्तमुक्त्वा सूक्ष्मप्रथममुभाष्य दूषयति । अजातस्येति ॥ अनु-
षादिविभागं विभजते । ये त्विति ॥ स्वभावत एवाजातस्य स्वभावतः

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यं ममृततन्माया ॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कश्चिच्चिद्विष्यति ॥२१४॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यतां ।

मुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव । तेषां जातं चेत्तदेव
मर्त्यतामेवत्यवष्टब्धम् । स चाजातो ह्यमृतभावः स्वभावतः
अजाता कथं मर्त्यतामेवति न कश्चन मर्त्यत्वस्वभाव-
वैपरीत्यमेवतीत्यर्थः ॥२०॥

यस्यात्र भवत्यमृतं मर्त्यं लोकेनापि मर्त्यं ममृतं तथा
तत् प्रकृते स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कश्चि-
द्विष्यति । अग्नेरिदौणाग्रस्य ॥२१॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां
गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रासुत्यप्तेः स्वभावः

एवावृतस्य चाततप्तस्य परमार्थत एव जातिपुल्लिखे च क्वच्य
आकुर्वन्तीत्यर्थः । जातस्य हि भ्रुवो चातुरिति ज्ञानेन दूषयति ।
तथासिद्धिः । अजातो ह्योत्पाद्यधरास्तुष्टेर्न योजयति । इ चेति ॥२०॥
। यदाद्येना स्वभाववैपरीत्यमनमनुषययतिस्तुक्तं प्रपञ्चयति । न
भवतीति । तत्र पूर्वार्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे । तन्मात्रादिति । अकारार्थं
हेतुमत्त्वेन योजयति । तत् इति । अजात्या स्वभावभूतस्योदहान्त्वान्नान्नं
मैत्र्यमनमनुक्तं तद्व्याख्यापि स्वभावस्याज्जवात्तमनुचितं लक्ष्यमात्रं
प्रपञ्चादित्यर्थः ॥२१॥

ननु तस्याकारश्च हेतुः प्रासुत्यनेव तत्तपि आर्थाकारेणोत्पद्यमानं
जाय मज्जती गतिष्यति । तत्रो कपभेदादुभयवधिकवृत्तिरिति तत्राह ॥

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यास्यति निश्चलः ॥२२॥
भूततोभूततो वापि सृज्यमाने सभा श्रुतिः ।

स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा अथैव । कथं तर्हि कृतकेना-
मृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः च कथं स्यास्यति निश्च-
लोऽमृतस्वभावतया न कथञ्चित्स्यास्यति आत्मा जातिवा-
दिनः सर्वदाऽर्णं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्नर्त्तम् । अतोऽ-
निर्णीयप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥२२॥

नन्वजातिवादिनः सृष्टिमतिपादिका श्रुतिर्न सङ्ग-
च्छते प्रामाण्यं । पाठं विद्वते सृष्टिमतिपादिका श्रुतिः ।
सा त्वन्यपरा । उपायः सोऽवतारायेत्यबोधाम । इहा-
नीसुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं प्रति

स्वभावेनेति ॥ पूर्वाहं साध्याहारं बोजयुति । यस्येति ॥ प्रागवस्था-
वामपि कारणस्यैव कार्याकारेण लक्ष्यबोध्यतया सत्त्वतागमान्मृतेव
प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तोत्थायद्वयं कृतकेन
नर्त्तयिष्येनामृतस्तस्य वादिनः च कारणस्थो भावो भवतीति प्रतिज्ञा
युक्तोत्थाह । कथमित्यादिना । भवतु प्रलयावस्थायाममृतास्यापरिणा-
मेणामृतत्वं ततो वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । कृतकेनेति ॥ कृतकत्वस्य
वदकृतकं तदनित्यमिति विनाशित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः किञ्चास्यान-
नस्यावा कार्यमात्रं सन्तित्वजं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाभावाभोधान
स्यादित्याह । आत्मेति ॥२२॥

परिणामवादस्य सृष्टिपुल्लुषादेण लोकार्थत्वमाशङ्क्य निरस्यति ।
भूतत इति । परिणामवादे विपर्ययादे च सृष्टिपुल्लुषादेर्विपर्ययादेताभु-

निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यत्तद्वदति नेतरत् ॥२३॥

इष्टिभुत्वधराणामाशुलोम्बविरोधाद्वाभावपरिचाराच्च ।
 भूततः परमार्थतः इज्यमाने वसुनि अभूततो भावना
 वा माया विनेव इज्यमाने वसुनि सत्ता तुल्या इष्टि
 भुति । ननु गौणमुख्यबोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिर्बुद्ध्या । न ।
 अन्यथा इष्टेरप्रसिद्धत्वाभिप्राययोगनत्वाच्चेत्यबोधान्न । अवि
 द्याइष्टिविधयेव सत्ता गौणी भुत्वा च इष्टिः न परमा-
 र्थतः । सत्तास्याभ्यन्तरो ज्ञान इति श्रुते । तस्याच्छ्रुत्या
 निश्चितं तदेकमेवाद्वितीयमजमव्यतमिति युक्तियुक्तञ्च ।
 युक्त्या च सम्यक् तदेवेत्यबोधान्न पूर्वैर्ग्रन्थैः । तदेव श्रुत्यर्थो
 भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥२३॥

योऽभिभुतिरुक्तियुक्तवशाद्विषयवादस्यैव श्लोकसंबन्धेति भावः । इष्टिभुतेर-
 नैतानुगुण्ये प्रमाणदुष्टानुसंधेहीतमद्वैतमेवाभ्यपेक्षन्त्यमिति अविज्ञ-
 माह । निश्चितमिति । श्लोकव्यावर्त्तयि शब्दा दर्शयति । भविति ॥
 वशात्मा काव्योकारेण न जायते तर्हि इष्टिभुतिरित्येता आदि-
 त्वदे । इष्टानुवादिनी भुतिरित्येत्युक्तोक्तरोति । वादमिति । तस्या
 निष्पाद्यश्रुत्यादित्वेन कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । वा' त्विति ।
 कथमद्वैतपरत्वेन इष्टिभुतेरुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । कथञ्च इति ।
 यदि इष्टिभुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधवशाभी व्यपकारेणोक्तौ तर्हि
 पुनश्चोद्यं तत्परिहाराय युक्तौ पुनश्चेदित्याशङ्क्याह । इदानी-
 निति । मिथ्याइष्टिवादे भुतिपदानामव्यवहारमवदित्वादीनामवा-
 मशस्य विरोधादुक्त्या तावन्मात्रं परिहर्तुं पुनश्चोद्यपरिहारात् ।
 विज्ञेयैः । श्लोकस्य तात्पर्ययुक्ता पूर्वादादित्यसि व्याकरोति ।

नेह नानेति चाग्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह । यदि हि भूत एव सृष्टिः
स्यात्ततः सत्यमेव नाना वदति तदभावाप्रदर्शननार्थमा-
ग्नयो न स्यात् । अस्ति च नेह नाभासि किञ्चनेत्यादि-
राग्नायो हेतुभावप्रतिषेधार्थः । तस्यादात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थी
कल्पिता सृष्टिरभूतैव मायसंवादवत् । इन्द्रो मायाभि-
भूतत इति । माया ह्येषा मया सृष्टत्वादिवत् तत्तेजोऽक्षतेति
श्रुतिः यत्र त्वज्ञानवदिति श्रुतिस्तु देवदत्तोऽप्याप्रोक्तवदिति । तत्र । न
च सत्यत्वं विशेषणमात्रौपस्यते । तेन मायातया कृताविकृताभ्यामपि
सृष्टिश्रुतिः स्मृतेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये सम्प्रत्यय इति
ज्ञातमानिज्ञातप्रकृते । नन्विति । अग्निर्मायवक्तृत्वत्वात् मायवक्तृत्वनि-
शब्दप्रयोगोऽप्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं बहिष्प्रतीतेर्मुख्यमेव प्रथमं
प्रतिभातीति मुख्यं पदश्रुतत्वेर्मुख्यार्थतया सत्या सृष्टिरेष्टमेत्यर्थः ।
मुख्यस्यैवाङ्गीकारेऽपि सत्या सृष्टिर्न विद्यते । अस्यात्यन्ते सत्यायाः
सृष्टेः सृष्टिप्रदर्शनेनाप्रविष्टत्वादिति । परिहरति । ज्ञेयादिना ।
सौविकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेऽपि कलाभावाच्च तत्र श्रुतितात्पर्य-
मिच्छाह । निर्प्रयोजनताञ्चेति । अत्रयो सृष्टेरप्यसिद्धत्वेनैव स्पष्टवति ।
अपिद्येति । गौणी सृष्टे रयादिसृष्टिः । मुख्या जागरे षटादिसृष्टिः
सर्वाण्यविद्यावस्त्रायामेव तस्यां सर्वामेव भावाच्च तत्त्ववद्वा कादि
सृष्टिः सम्भवति । तथा भूतस्थान्वाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनो
अन्यभावावयवभावात्तदतिरेकेण च सृष्टेरयोगादित्यर्थः । वस्तुमुख्या-
वोचनवादात्तस्यां सृष्टेरस्मिन्त्वे श्रुतिमनुकुर्याति । स्याद्येति ।
सृष्टेरविद्याविद्यामानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमिच्छाप्रकृतोत्तराहं
विभजते । तस्यादिति । निरवयवत्वं विभुत्वमिच्छादियुक्तिः । तेनाहं
तमेव श्रुतितात्पर्यग्रस्य न द्वैतमिति कलितमाह । तदेवेति ॥ २१ ॥

अजायमानो बल्लभा मायया जायते त्व सः ॥२४॥

रित्वभूतावप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । नह
प्रजावचनो मायाशब्दः । यत् । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्या-
त्वेन मायात्वाभ्युपगमाद्दोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञा-
भिरविद्यारूपाभिरित्यर्थः । अजायमानो बल्लभा पिडापत
इति श्रुतेः । तस्मान्माययैव जायते त्व सः । तुयन्दीप्त-
धारणार्थः । माययैवेति । न ह्यजायमानत्वं बल्लभा यत्न
चैकत्र सम्भवति । अग्नाविव यैत्यनौपख्यम् । यत्नवत्त्वा-

कर्मभावात्सहीकृत्यद्वारेकाहेतवेन पुनर्भवतया निर्धारयितु
श्रीतनिश्चयमेव सिद्धयति । नेहेति । आकाशो वदस्यं लोकादरावि
जायतेति । कथमित्यादिना । तस्माद्यथादे व्यतिरेक दर्शयित्वा पुनर
अजायमानेन व्याचष्टे । अहिं ह्येति । हेतुभावस्य प्रतिविध्यते यत् तर्हि
अहिं ह्यदिशते तत्राह । तस्मादिति । अथा तावदेति शब्दश्च
यथाद पुनितु कल्पते तथा अहिदेवतप्रतिपत्त्यर्थेन कल्पिता । वा
चाया अहेरवोतस्योपदिहतादिनर्थः । कल्पिता अहिदित्यत्र हेतुवत्
दर्शयन् द्वितीयं चादयवतात्वं तावत्तर्कमाह । एवम् एति । मायाशब्देन
अहेर्यपदेशादसौ कल्पिता युक्तेति श्रेयः । अभिधायक्ये प्रज्ञायाश्च
पाठाद्याप्यन्ते निष्कार्यो न भवतीति शङ्कते । अस्मिति । माया
दस्य प्रज्ञायाश्च कल्पिता पाठमङ्गीकरोति । अस्मिति । यत् तर्हि
निष्कार्यत्वं तत्राह । अहिदेति । न हि मायाप्रतिष्ठा यथा तत्पुनर्भवः ।
भूतत्वात् विद्यमाननिवृत्तिवितादौ निवृत्तिप्रवृत्त्यात् । विस्तारवि
न्द्रियज्ञाया ब्रह्माद्याविद्यानवव्यतिरेकानुनिर्धारितया विद्यात्व

सम्भूतेरपवादश्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।

आत्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपपद्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात् । अत्योः स अत्युमाप्नोतीति निन्दितत्वाच्च ख्यादिभेददृष्टेः ॥१४॥

३ अन्वन्तमः प्रविशन्ति ये, सम्भूतिपाशत इति श्रुतेः सम्भूतेरपवादस्यापवादोऽसम्भवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः सम्भूतायाः सम्भूतौ तदपवाद उपपद्यते । ननु विनाशेन सम्भूतेः समुच्चयविध्यर्थः सम्भूतपवादः । यथा-
ऽन्वन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते इति । सत्यमेव

निष्ठात्वात्पाशद्वयं निष्ठात्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः । आत्मैक्यैर्दुष्टा तत्रैवाक्षरानुपपद्यमाह । आत्माभिरिति । पुरुरूपं सन्नीयत इति सम्भवः । आत्मास्यो हृदिदिल्ल हेतुमत्परत्वेन तृतीयपादमवतारयति । अजायमान इति । अजायमानस्य वस्तुभा विजायमानत्वं विहृदमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्पादयति । तस्मादिति । अश्रुतस्य अयमेवकारस्यावयवः स्वादित्याशङ्क्याह । तद्वद इति । अवधारणरूपमर्थमेवाभिन्नयति । आययैवेति । तस्मादित्यनवधार्यते । वास्तवे जगन्निजा वस्तुष्वेतिरित्याशङ्क्याह । न ह्यजेति । आत्मैकत्वज्ञानमेव हृदि श्रुतितात्पर्यगम्यं हृदिस्तु तच्छेषत्वादविवक्षितेत्वं हेतुमत्तमाह । कलवत्वाच्चेति ॥ तस्य फलवत्त्वे प्रमाणमाह । तत्रेति । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपपद्यत आत्मात्कुर्वन्तस्त्वैकत्वसाक्षात्कारे सति शोकमोहोपशान्तं संसारो न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलत्वाद्भेददृष्टिरविवक्षिता किन्तु निवृत्त्येन निवृत्त्यादनर्थकरणत्वाच्चेत्याह । अत्योरिति

एकेन पुरुषेण सम्बध्यमाना अविद्यया समुच्चीयत इत्युच्यते।
 यतोऽन्यार्थत्वादस्य तत्त्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थं
 एव भवति सम्भूत्यपवादः। यद्यप्यशुद्धिवियोग हेतुरतन्नि-
 वृत्तात्। यत एव सम्भूतेरपवादत्वात् सम्भूतेरपेक्षिकमेव सम्भू-
 तमिति। परमार्थसदाल्लेकत्वमपेक्ष्यास्यतास्यः सम्भवः प्रति-
 पिध्यते। एवं मायानिर्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युप-
 स्थापितस्याविद्यानाशे स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेन
 जनयेत्। न हि रज्ज्वाभिविद्यारोपितं सर्पं पुनर्यवेकतो
 नष्टं जनयेत् कश्चित्। तथा न कश्चिदेनं जनयेदिति को

अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे इष्टान्तराह। यथेति॥ अथ ब्रह्मविद्या-
 शब्दितकर्मोपपादो विद्याकर्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्याश्चा-
 विद्याश्च यस्तद्वेदोभयं सहेति अत्रादित्यर्थः। चक्षुर्विद्यामनुमानाति।
 सत्यमिति। तर्हि सम्भूत्यपवादस्य तत्त्वस्यापको न भवतीत्युक्तं स्थित-
 मेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्या विद्यावस्थायामवस्थितभवनस्यादवस्तुत्वं सम्भू-
 त्यादेर्निन्दाधीनमुक्तं तत्तदवस्थमेवेति श्रुत्यामः स्यादह। तथापीति॥
 यथाग्निहोत्रादेः श्राद्धीयस्य कर्मणोः श्राद्धीयमह्निरूपमन्त्रतत्त्व-
 र्थत्वं तथा साधनाद्यपेक्षारूपमन्त्रतत्त्वार्थत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यम्।
 तथा च सम्भूत्यादेरवस्थात्मनिरुद्धमित्यर्थः। अन्तुतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं
 कथयित्वाशङ्काह। एवं हीति॥ कामचारकामवादकामभक्षणादि-
 नस्तत्त्वसाधनाधिकमह्निरूपानुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्याग्निहो-
 त्रादि फल तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं कामाद्या शुद्धिप्राप्त-
 रित्यर्थः॥ अविद्यया ब्रह्म तोष्येति मन्त्रे अन्तुतरणहेतुरविद्येति
 अत्राह। सम्भूत्यादृतमन्त्रत इति च सम्भूतेरस्य तत्त्वफलाभिलाषात्कथं
 समुच्चयफलं अन्तुतरिततत्त्वमित्याशङ्काह। अत इति॥ यतो न सम्भू-

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहृते यतः ।

नित्याच्चेपाद्यैर्वात्कारणं प्रतिप्रियते । अविद्योदुभूतस्य
नष्टस्य जनयित् कारणं न किञ्चित्सीत्यभिप्रायः । नास्यै
कुतश्चित् बभूव कश्चिदिति श्रुते ॥२५॥

सर्वविशेषप्रतिषेधेनाद्यातोऽदेशो नेति नेतीति प्रति-

ज्ञानात्प्रत्यक्षतया प्रकृते तस्य विद्यावाक्यतमश्रुत इति दृश्यमाण-
त्वात् । अतः समुच्चयस्य च विद्या विद्यावाक्यं नीर्लेख्यं निर्दि-
यत । अनेनैतद्व्युत्तरणहेतुत्वमप्यसादित्यर्थः । यद्यपि विद्याशब्द न
समुच्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि विद्याश्चाविद्याश्चेत्यनेन विद्याविद्ययो-
रसमुच्चयो निर्दिश्यते । न हि देवताद्वयं न कर्तृवसुहृदस्य अध्याविद्यायाः
समुच्चयः सप्तमतीत्याशङ्क्याह । एवमिति । नान्तरीयकत्वमवग्रन्मा-
त्रित प्रतिबन्धकाभावे कार्योत्पत्तेरित्यर्थः । एष सत्त्वार्थे स्थिते प्रकृते
मलितमाह । अत इति । अन्वार्थत्वं समुच्चयस्यापुदित्यपदेत्यं तत्रै-
दिष्ट किमित्यवगाढक्याह । यद्यपीति । तयाश्चतुर्विधत्वात् पदमार्था-
भूतत्वेनैकत्वाभावात्तदपवादिरिति दित्यर्थः । अथवादफलं इति यद्वाच्यं
भाष्यमिभजनमुपमहरति । अत एवेति । नो ज्ञेयं न जनयेत् पुनरिति
श्रुत्यर्थमात्रसागो द्वितीयादे विभजने । एवं मातेत्यादिना । अज्ञानस्य
हृत्कालमप्येत्यति । न हीति । न कश्चिदेवं जनयेदिति कारणं प्रति-
प्रियत इति सम्यक् । प्रश्नार्थे किं प्रष्टुं इत्यभावे कार्यं कारणप्रतिषेध-
निरुद्धिरित्याशङ्क्याह । को न्यसि । अथारम्भमुक्तः द्वितीयाद्यंस्तु तात्-
पर्यमाह । अविद्येति । तत्तत्समुद्भूतो जीवः कथं तस्य जनयित् कारणं
नेकुप्यते व्यापारादित्याशङ्क्याह । नष्टस्येति । जीवस्य जनयित्कार-
णाभावे प्रमादमाह । नायमिति । तस्याविद्यामलत्वेन कृतो जन्म
मात्र इत्येति । न बभूवेति ॥२६॥

इतिोपि द्वेन पुन न भवतीत्याह । स एष इति । देवानेत्यादिना

सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥२६॥

पादितस्यात्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपा-
यान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपादादधिप्रया यद्यद्व्याख्यातं तत्-
सर्वं निरूप्यते । ग्राह्यं जनिमद्बुद्धिनिप्रयसपन्नप्रत्ययात्म
एव नेति नेतीत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुतिरुपायस्यो-
पेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्ग्राह्य-
तामाभूदित्यग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निरूप्यत इत्यर्थः ।
ततश्चैवमुपायस्योपेयनिष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यै-
करूपत्वमिति तस्य यदाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते
स्यमेव ॥२६॥

व्याख्यातं मूर्त्तामूर्त्तादि सर्वं जेव व्याख्यमग्राह्यं नेति नेतीति धीमूत्रया
यतो निषेधेति श्रुतिरतः । च एव इत्युपक्रमस्य प्रतिपादितस्यात्मतत्त्वस्य
कूटस्यस्याविषयत्वेन प्रथमोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीति धीमूत्रा-
तात्पर्यमाह । सर्वंति ॥ रूपद्वयोपव्यामानन्तरं तन्निषेधमन्तरं
निर्व्येष्टेपक्षस्य प्रतिपत्तेरव्योमात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिचयमाप्ति-
सम्प्रदादादेवो निर्विषेपस्यात्मतत्त्वोपदेशमात्रस्य प्रसूयते । यत् तन्मुक्त्य
नेति नेतीति धीमूत्राजस्य स्व मूर्त्तामूर्त्तादिविशेषस्याऽरोपितस्य निषेधो
दर्शितश्चो न चास्या जिज्ञासितो विप्रिदो निर्दिष्ट इत्यर्थः । न चिदेवं
मूर्त्तामूर्त्ताधिकारे प्रतिपादितमर्हं किमिति प्रवेष्टान्तरं पुनः पुनरत्र
प्रतिपादयते पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे । प्रतिपादित
स्येति ॥ यद्यपि मूर्त्तामूर्त्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथापि तस्य
परमदृष्टत्वात् उक्तं नत्वं मन्यते श्रुतिः । आ पुनरुपायविशेषगता वा-
चिप्रामेय तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेष्टया यद्यद्व्याख्यातं तत्तद्विशेष-
मपह्नत्वाऽप्रतिपादयामास्यत्वं निवेदयतीत्यर्थः । सर्वमित्यादि एवमेव

सतो हि मायया जन्म युज्यते नतु तत्त्वतः ।

एवं हि श्रुतिवाक्यश्रुतेः संवाच्याभ्यन्तरमथमात्मतत्त्व-
मद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेव । तद्युक्त्या चाधुनै-
तदेव पुनर्निर्द्धार्यत इत्याह । तत्रैतत् स्यात्तदा याच्या-
मेव चेदसदेवात्मतत्त्वमिति । तत्र । कार्यप्रज्ञयात् । यथा

वाँयः च एव इति व्याचष्टे । याच्यामिति । च एव इत्याद्याः श्रुतिर-
द्वयतामात्मनो विशेष निषेधमुच्येन दर्शयन्ती यत् इदं कार्यं मनसा
वाचाश्च गोचरीभूतं तदभेदमर्हदपश्यति । या हि परमार्थतत्त्वद्वय-
मिति ब्रूयाद्या इत्यस्य वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चाधुपपत्तेर्द्वयवर्गस्या-
वस्तुत्वविद्वन्मिथ्यैः । ननु किमिति श्रुतिर्वाच्यातं विशेषजातं निरुद्धं
पहमद्यानन्यायाभावादिद्वयमद्वययाच्याभावेनेत्यादि व्याकरोति ।
उपायस्येति । हे वा पैत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीय
ब्रह्मात्मतत्त्वपर्यवसायित्वमप्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मपदेनोपायत्वेनाभि-
मतस्यभिप्रेतस्य वस्तुत्वेन शुद्धतामद्वयं वा वा भाभूदित्यभेदराहित्येनाद्वितीयब्रह्मत्वमपि निर्द्धारणार्थमारोपितं प्रपञ्चमतिषेधति श्रुति-
रित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्य च अद्वैतरूप-
त्वात् कथं तत्राविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्यामद्वयजमित्यादि व्याचष्टे । तत-
द्येति । कमारोपितस्य चर्कस्य निर्बन्धादेव स्यात्तन्मैत्रयं वस्तुत्वा
भावनित्यदादौ रोपितवर्णदेरधिष्ठानातिरक्तेणावस्थानदुपायस्य भूतार्थ-
देवमेवाद्वितीयब्रह्मभावतामेव प्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मस्य भेदेकरूप-
तत्त्वद्वयमित्यद्वैतभावत्वादि जाततत्त्वस्योत्तमस्याधिकारिणः स्वय-
मेवान्वापेक्षामन्वेषायतत्त्वमुक्तं विशेषणप्रकाशमिति । कल्पितस्य
‘उपायत्वं’ प्रतिविम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥६॥

• याततत्त्वमजद्वितीयं परमार्थभूतम् । हेतुस्त मायारहितस्त

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

सतो मायाविनो मायया जन्मकार्यं एवं जगतो, जन्म-
कार्यं गृह्यमाणं मायाविनमिव परमार्थं सन्तमात्मानं
जगज्जन्म मायासदमेव गमयति । यस्यात्मतो हि विद्य-
मानात्कारणात् मायानिर्भितस्य इत्यादि कार्यस्यैव
जगज्जन्म युज्यते नास्तः कारणात् । न तु तत्त्वत एवा-
त्मनो जन्म युज्यते । अथवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो
रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो
यथा तथाऽग्राह्यतस्यापि सत एवात्मनो रज्जुसर्पज्जगद्ग-
पेण मायया जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवात्मस्थानो
जन्म । यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्गपेण

महदिति प्रतिपादितम् । तत्रैव हेतुनिरुद्धम् । सतो हीति । यदात्म-
तत्त्वं सदा सदेकरूपं तस्या मायाया जगदाकारेण जन्मयुक्तम् ।
मायाया दुर्निष्कार्यसमर्पणपटोयत्वात्परमार्थतत्त्वेकरूपमनेकरूपतया
मोक्षपक्षं पारयति विरोधादित्यर्थः । विषये दोषमाह । तन्तत इति ।
यस्य वादिनो गते मन्त्रैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्य
जायमानत्वप्रतिपत्त्या व्याहृतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्थो-
त्यर्थः । अद्वैतभावेदयन्त्या द्वैतनिषेधकं युवा इत्यत्र जगत्त्वादियुक्त्या
अतथाविधया निर्द्धारितमर्थं श्लोकाक्षरार्थकथनार्थमनुवदति । एव-
मिति । उक्तमेव वस्तु यत्तत्त्वतरेण पुनर्निर्द्धारयितुं उत्तरपक्षप्रवृत्ति-
रित्याह । अधुनेति । पूर्वार्धे शब्दोत्तरत्वेन व्याख्यातं यद्वदति ।
तत्रेति । श्लोक सप्तम्या परावृत्त्यते । यत्र कदाचिदपि गृह्यते तदस्य
नासदेव गम्यमानायादिपदेष्टव्यम् । प्रमाणाभावे प्रमेयाविद्वदित्यर्थः ।

असतो मां यथाऽजन्मतश्चतो नैव युज्यते ।

जायते वादिनो म हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं
विरोधात् । ततस्तस्यायाज्जातं जायत इत्यपन्नम् । तत-
श्चानवस्थापाताज्जायमानत्वेन । तस्यादजमेकमेवात्मतत्त्व-
मिति सिद्धम् ॥२७॥

असहादिनामसती भावस्य मां यथा तत्त्वतो वा न कथ-
ञ्चन जन्म युज्यते । अहृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रो

कार्यनिष्ठानुमानवशादात्मनस्वस्वाकारणत्वेन 'मत्सुनिर्णयमाय' । निब-
न्धनोपनिमित्तं दूषयति । तन्नेति । बह्वृहीतमर्थं दृष्टान्तेन विदधोति ।
यथेति । विमतं सदभिष्टानं कार्यत्वात् समप्रतिपक्षवदित्यर्थः । उक्तं
तथैव पूर्वोद्घोषराशिं योजयति । मत्स्यादिति । तस्यावकारणस्य सत्त्व
मविवादमिति शेषः । नाशतः इति तस्य नि-स्वभावत्वावकारणत्वायो-
गादित्यर्थः । न त्विति । तथा भूतस्यान्यथा भूदस्य च जन्मयोगादि-
त्यर्थः । सत इति पञ्चम्यस्य 'पदं यद्वहोत्वा' निमित्तकारणपरतया
व्याख्यातं समप्रति सत इति पञ्चान्न परमादावोपादानपरतया व्याख्या
करोति । अथ वेति । यथा रज्जोः सर्पधारादाकारेण मायाकृत जन्म
तथैवापाह्नस्यापि बह्वृष्ट्यात्मतत्त्वस्य जगदात्मना जन्म मायाप्रयुक्तं
प्रतिपक्षव्यम् । जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः । उक्त-
राहं विभजते । वस्येत्यादिना । नाविकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते
फलितमाह । तस्यादिति ॥२७॥

सत्पूर्वकं कार्यमिति न ध्यायि । अथहादिभिरवत सज्जन्ता
भ्युपगमादिन्यायद्वाराह । अथत इति । तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नाशतः
सदाकारेण अन्तेत्यर्थः । तत् दृष्टान्तमाह । बन्धेति । पूर्वोद्घोष-
व्याक-

वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥ २८ ॥

यथा स्वप्ने ह्यभासं स्पन्दते मायया मनः ॥

‘मायया तत्त्वतो वा जायते’ इत्यादिसंज्ञादो दूरत एवानु-
पपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुन सतो माययैव जन्मोत्पद्यते । यथा रज्ज्वा
विकल्पितः सर्पो रज्जुरुपेणावेक्ष्यमाणः सन् एवं मनः
परमाथैर्विज्ञातृात्मरूपेणावेक्ष्यमाणः सत्, आक्षय्याहक-
रूपेण ह्यभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्पः ॥

रोति । अतद्वादिनामिति । अतः तो निम्बरूपस्य अरूपमाभावादेव तत्त्व-
तोऽतत्त्वतो मायुकार्याकारणं तदुक्तं जन्मोत्पद्यते हेतुमाह । अतद्वत्त्वा-
दिति ॥ अतदाह व्याकृत्यैव दृष्टत्वेन दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥
संज्ञादो मायया सम्भवति । अतद्वात्तस्य तथापि नेति विशेष दर्शयति ।
तस्मान्ति ॥ कार्यकारणनिर्द्वयमन्तेति परास्मर्यते ॥ २८ ॥

‘सत एव मायया जन्मोत्पद्यते’ इति । यद्येति । सत एव
मायया जन्मोत्पद्यते ॥ अथव्याहवेपि हेतस्य मन स्पन्दितत्वस्ती-
कारादिति श्लोकव्यावर्तक्येणानुत्थापयति । कथमिति ॥ अधिष्ठान
रूपेण मनोऽपि सति सट्टान्तापुत्तरमाह । उच्यते इति । मनस
सत्त्वात्त्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्पष्टदृष्टान्तां व्याचष्टे ।
याश्चेति ॥ दार्ष्टान्तिकमाह । तेष्वेवादिना । मायाधीन मन स्पन्दन-
मनस्तुभूतमिति द्योतयितुमिव युक्तं मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयम् ॥ २९ ॥

तर्हि हेतस्य स्वीकृतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तन निराचष्टे ॥ अद्वय-
श्चेति । दृष्टान्तभाग विभजते । रक्षयति । दृष्टान्ते चैतन्यातिरिक्तस्य

१७६ • अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्रन्दते माययामन ॥२६॥

अद्वयञ्च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशय ।

अद्वयञ्च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशय ॥३०॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत् किञ्चित् सचराचरम् ॥

तथा तद्वदेव जाग्रज्जागरिते स्रन्दते मायया मनः स्रन्दत
इवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सत्तद्द्व-
द्वयाभास मनः स्वप्ने न संशय । न हि स्वप्ने हस्त्यादि
ग्राह्य ग्राहकं चक्षुरादिद्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति ।
जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात्
॥३०॥

रज्जुसर्पपद्विकल्पमात्रं द्वैतरूपेण मन एव युक्तम् ।
तत्र किं प्रमाणमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह ।
कथं तेन हि मनसा विनश्यमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं
सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तदभावेभावात् ।

आह पादकमदक्षं तत्र स्रन्दितस्यासत्त्वं साधयति । न हीति । तथैव
जागरितश्च परमार्थाशक्त्यरूपेण ह्यन स्रन्दतो आह पादकद्वैताका-
रणप्रभावे । तथा च परमार्थवतो विज्ञानमात्रास्यावस्थाद्वयोरेपि
विषयाभावात्तद्विषयबाधिताने भावाकल्पित मन स्रन्दते । इयाकार-
मित्यद्वैताकारात् । न कारणद्वयं शङ्कितमिति साह । जाग्रदपीति

॥ १० ॥

मने मात्वं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह । मनोदृश्यमिति । इत्त

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥३१॥

आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।

मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां
रज्ज्वाभिवर्त्ये लयङ्गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्य-
भावात्सिद्धं द्वैतस्यापञ्चमित्यर्थः ॥३१॥

कथं पुनरयं मनोभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्य-
नात्मसत्यं सत्तिकावत् । वायारम्भं विकारो नामधेयं
सत्तिकात्मेव सत्यमिन्द्रियैः । तस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्वय-
बोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन सङ्कल्पग्राभावात्तया न सङ्क-

ल्पमनूद्य श्लोकतात्पर्यमाह । रज्ज्विति । तथा रज्जु र्धर्मरूपेण
विकल्प्यते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पनात्मकम् । तदा विद्याकल्पित-
मित्युक्तं प्रमाणवेपथ्यायां विविष्टमनुमानमुपन्यस्यतीत्यर्थः । तदेव
मन्द्रपूर्वकं प्रकटयन् प्रथमाहोरात्रि व्याचष्टे । कथमित्यादिता ॥
विमर्तं मनोमात्रं तत् । भावे नियतभावत्वात् । यथा लङ्कावे नियतभावो
रत्नराज्यो घटादिरित्यनुमानमाचरयति । द्वैतमिति ॥ उक्तमेव व्यतिरेकं
स्फोटयन् द्वितीयाहं विमज्जते । मनसो ह्येति । समाधिस्थापबोधैत-
स्यानुपलब्धेऽपि नापञ्चमित्याशङ्क्य मानाधीना मेव विद्वदित्यभिप्रे-
त्याह । इत्यभावादिति ॥३१॥

मनसो यदमनस्तमुक्तं तदुपपादयति । आत्मैति । समाधिस्थापयो-
रननुबोधेऽपि मनसः स्वरूपेण निवृत्त्यान्मनस्तमित्यादिश्रियति । कथ-
मिति । सङ्कल्पो हि मनसो व्यवहारिक रूपम् । सङ्कल्पस्य सङ्कल्पाभे-
द्यताम् । तदभावे न भवति । सत्यात्मैवेत्यवगमे त्वसङ्कल्पग्राभावान्मनसो
मनस्येव वसन्ते तथापि स्फुरति चेदात्मैवेति न विवेकिदृष्ट्या मनो
नामासीति श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह । उच्यते इति ॥ तस्यैव सत्यत्वे

६७८ अथर्ववेदीयभाष्यव्याख्यानम् ।

अमनसां तदा याति याच्याभावे तदग्रहं ॥ ३२ ॥
अकल्पकसूत्रं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

उच्यते । याच्याभावे अलनमिवाग्नेः । यदा यच्चान् काले
तदा तच्चान् काले । अमनसाममनोभावं । याति याच्या-
भावे । तन्मनोऽग्रहं यद्व्याख्यानकल्पनापरिजितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यपि हि द्वैतं केन समञ्जसमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति ।
उच्यते । अकल्पकं सर्वकल्पनापरिजितम् अत एवात्र ज्ञानं
ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसत्ता वक्ष्यणा भिन्नं प्रचक्षते कथ-
यन्ति ब्रह्मविदेः । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिचोपो-
विद्यतेऽग्न्युपपत्तम् । विज्ञानमनन्दं ब्रह्म । अतः ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिभ्यः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्य

इदानीमाह । शक्तिकावदिति । यथा यद्व्याख्यादिष्वन्येऽप्यतिका-
भावाभ्युपगम्यते तत्रैवात्रात्मस्य अथर्ववेद्यात्मभावं यत्नमेवमम् ।
तत्रैवमित्येवधारणादेव कारिकाया इदानीनिश्चितस्य दातृनिश्चितस्य
द्वितीयं । अत्रे इदानीं प्रमाणमाह । वाच्यारम्भस्येति । अथमिदानीं
चरादिभ्यः । तस्येत्यादिना । तेन तत्त्वाज्ञानेवाभातिदिश्याभावे
निश्चिने बहुस्यनिवयभावनिहीनया बहुस्याभावे इदानीमाह ।
दातृतिः । यथा यदाज्ञाभावे व्यवहनं भवति तथा बहुस्यभावे बहुस्यो-
परिपकायस्यादित्यर्थः । बहुस्यभावे किमनयो भवति तदाह ।
यदेति ॥ ३२ ॥

मनस्येकान्तस्य व्याप्यते तर्हि जयभाजनोऽवबोधो व्यञ्जकाभावा-
दित्यामहमाह । अकल्पकमिति । श्लोचव्याख्यानं ब्रह्माह । यदेति ।
मनोभ्युपगम्यं चैव स्यादप्येव व्यञ्जकाभावात्तानोदः ब्रह्मरिति । मनस्ये-

ब्रह्म ज्ञेयज्ञं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥३३॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

तदिदं ब्रह्म ज्ञेयं औष्णप्रस्थेवाग्निवद्भिन्नं । तेनात्मस्वरूपेणाजेनज्ञानेन, ज्ञं ज्ञेयमात्मातत्त्वं स्वयमेव विबुध्यते अवनच्छति नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैकरूपवन्मयान् ज्ञानान्तरमपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥३३॥

आत्मसत्यातुरोधेन सद्वत्पमकुर्वत् वाङ्मविप्रयाभावे निरिन्धनाग्निवत्प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम् । एवञ्च मनसो ह्यमनीभावे द्वैताभावश्चोक्तः । तस्यैव निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचारविशेषेण ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशं सृष्टिस्तस्य

वानुद्भूत्यमिति श्रुतेः । मनसस्यासत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवात्मनोऽवबोधसम्भवात्तात्परित्ते मनस्यपेक्षेतुत्तरमाह । उच्यते इति । ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति । न ह्येति । मत्तन्मै तदात्मकमौप्य न परिनुप्यते तच्चेत्युदाहरति । अतन्मुष्णवदिति । प्रज्ञां प्रज्ञेयादिश्रुतिष्वुदाहर्यमादिषदम् । ज्ञेयाभिन्नमित्युक्तं स्फुटयति । तस्येवेति । आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वाद्याद्यान्तरापेक्षेत्येतन्मर्थं उदात्तानेन स्फुटयति । नित्येति ॥३३॥

मोक्षमायस्य प्राप्तफलं स्वर्गवत् न परोक्षं किन्तु तद्विवक्षितार्थं ॥ अतस्तु प्रकृतज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वाद्भिन्नं प्रसङ्गं करोति । निगृहीतस्येति । न तस्य विशेषतः सृष्टौ मसिद्धत्वादित्यामङ्ग्राहः । सृष्ट इति । श्लोकावराणि व्याकर्तुं दत्तं कीर्तयति । आत्मेति । तस्य

प्रचार स तु विज्ञेय सुषुप्तेऽन्यो न तत्त्वम् ॥३४॥

मनस प्रचारिस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेष-
पात्किं तत्र विज्ञेयमिति । अतोप्यते । नैव । यस्यात्सुषुप्ते
ऽन्य प्रचारोऽविद्यामोहतजोग्रस्तस्यान्तर्लीनानेकानर्धप्र-
वृत्तिबीजवाचनावतो मनस आत्मसत्यानुबोधकृताशविष्णु-
टाविद्याद्यनर्धमहर्षिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्त सर्व-
लेशरजस स्वतन्त्र प्रचार । अतो न तत्त्वम् । तस्याद्युक्त
च विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥३४॥

सतस्य प्रागुक्तानुबोधन सत्यकक्षानेन वाचास्त विप्रस्य हृत्पुत्रस्या
भावे निरासत्वनस्य प्रचारासम्भवन च मन सहस्रमकुर्वन्तमान
निरुद्धस्य मनवतीत्यर्थः ॥- निर्विषय मन आध्यतोऽहं इदानीमाह ।
निरिन्द्रनेति ॥ निरुद्धे मनसि मनस्यस्याहंत्वो मन सन्वितस्य हेतुस्या
भावयुक्त स्मारयति । एवञ्चति ॥ एव प्रकृतमूला प्रारब्धस्यार्यमाह ।
तस्यति ॥ एष विप्रमाभावेति यावत् ॥ आत्मसत्यानुबोधो विवेकस्य
व्याप्यः । प्रत्यगात्मत्वन पर्यवसान प्रचारस्तस्य निरुद्धत्वस्य विवक्षित-
योगिभिरित्युक्तः ॥ अतर्धपादव्यावर्तनामाह । तन्विति ॥ निरु-
द्धस्यापि मनस प्रचार इति चत्वन्य । विप्रस्यप्रत्यमाभावस्य निरोध-
स्यापे च विप्रमाभावादिति हेतुर्मा । तत्र प्रचारे सविद्धं चरीति यावत् ।
अतर्धपादपुनरुक्तनामत्तरयति । अतन्विति ॥ निरुद्धस्य मनस सुषुप्तस्य
प्रचारस्य सुज्ञानत्वात् न तत्र ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह । नैवमिति ।
विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषण विप्रस्येन व्यावर्तयितुं तत्रोविशेषण
अन्तर्लीनां शुद्धा अनेकानर्धकालात् प्रवृत्तीनां बीजभूता वाचना
यस्मिन्ननवि तस्यति सुषुप्तस्य विशेषणम् । आत्मानं समस्तानुबोधो
मो आख्यातः च एव कृतमोहनिवृत्तन विष्णुटान्यविद्यादीन्यनेका

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।
तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं ससन्ततः ॥३५॥

प्रचारभेदे हेतुमाह । लीयते हि । यस्मात्सर्वाभि-
रविद्यादिप्रत्ययबीजवासनाभिः सह समोरूपमविशेषरूपं
बीजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं
सत् न लीयते तमोबीजभावं नापद्यते तस्मादुक्तः प्रचार-
भेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा प्राज्ञप्राज्ञका-
विद्याकृतमकद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव सत्संहत-
मित्यतस्मादेव निर्भयम् । द्वैतप्रचणस्य भयनिमित्तस्या-
भावात् । शान्तमभयं ब्रह्म । यद्विद्वान्न विभेति कुतश्चन ।
तदेव विशेष्यते ज्ञप्तिर्ज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञान-
मालोकः प्रकाशो यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकर-

नर्गपर्यन्तमवस्थानां बीजानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं प्रकर्षेण
शान्तं सर्वज्ञं ब्रह्मकं रजो यस्येति तस्यैव विशेषणान्वयम् । सततमो
मह्यस्य रूपपावसानात्मक इत्यर्थः । यद्योक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारवि-
सङ्गस्य दुर्घानत्वे स्थिते कथितमाह । तस्मादिति ॥३४॥

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह ।
लीयते हीति । समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य निरुद्धं कथयति ।
तदेवेति । गृह्यार्हस्य तात्पर्यमाह । प्रचारेति । मनसः 'सुषुप्तस्य
समाहितस्य चेति वक्तव्यम् । तस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः ।
अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मिन्नास्मादवो ऽप्युच्यते । सुषुप्ते मनसो वास-
नाभिः सह मयप्रकारं कथयति । तमोरूपमिति । आपद्यत इति
सम्बन्धः । ज्ञातं रूपमवस्थानादर्थेऽपि सुखमित्यतो विधिनष्टि । अवि-

१८२ “ अथर्ववेदीयमाहूयोपनिषत् ।

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।

सधर्ममित्यर्थः । संमन्तात् समन्तात्सर्वतो व्योमवन्नेरन्त-
र्येण व्यापकमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजमनिमित्ताभावात्सवाद्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यानिमित्तं
हि जन्म रज्जुसर्पवदित्यवोचाम् । सा चाविद्याऽऽत्मसत्त्वा-
नुबोधेन निवृद्धा । यतोऽजं अतः एवानिद्रम् । अविद्याक-
चणाऽनादिमायानिद्रा । स्वाप्तात्मबुद्धौऽहयस्वरूपेनात्मना
अतोऽस्वप्नम् । अमबोधकृते स्वस्य नामरूपे प्रबोधोपाच्च ते
रज्जुसर्पवद्विनष्टे । न नाम्नाऽभिधीयते अक्षरूप्यते वा न

शेषत्वादिना ॥ एवमाद्य आद व्याख्याय व्याचष्टे । तदिति । पूर्ववि-
भागविभक्तयेन फलितमाह । तच्छादिति । तदेव निर्भयमक्षरमस्यार्थ-
माह । यदेति । समाहितं मनो आहकमित्यत्रिद्यात्मन यन्नबुद्धय-
तेन वर्जितं तदा तदेति शब्दश्च । मनसो ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य
फलितमाह । एतत्तदिति । तत्र हेतुमत मन्वेन सूचितमाह । हेतुतेति ॥
बहुपमानं ब्रह्माभयनिस्तुतं तद्व्याभवत्ये प्रमाणं सूचयति । यदिहा-
निति । ननु बबोक्तं ब्रह्म प्रकाशते न वा प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपाया-
मेवयानहेतव्याभावात् । न चेदं प्रकाशते पुरुषार्थत्वाविशिष्टिरिति तत्राह ।
तदेवेति । तस्य ब्रह्मत्वविज्ञाने परिच्छिन्नस्य व्यवच्छिन्नमिति । समन्तत-
दिति ॥ ३६ ॥

प्रकटवैधेय प्रकाशान्तरे निरूपयति । अजमित्यादिना । न च
तस्मिन्निष्कपाधिके मच्छाधि प्राते कर्तव्यमेव शब्दवशतोत्याह । चेति ॥
अमलपुष्पपादयति । अन्येति । किं तच्छब्दनिमित्तं ब्रह्माभावादनल-
पुष्पपादयते तदाह । विद्येति । कृतमर्हि तद्विद्यया अजत्वविशिष्ट-
माह । सा चेति ॥ निमित्तनिवृत्त्या अवलम्बित्वेयुः जमनिद्रम ॥ निद्रा

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः, कथञ्चन ॥३६॥

केनचित्प्रकारेणेत्यनामकमरूपकस्य तत् । यतो वाचो
निवर्त्तन्त इत्यादिश्रुतेः । किञ्च सकृद्विभातं सदैव विभातं
सदा भारूपमग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जित-
त्वात् । अग्रहणाग्रहणे हि रात्रग्रहणी तमसाविद्यालक्ष्यं
सदा प्रभावत्वे कारणं तदभावात् नित्यैतन्यभारूप-
त्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति । यत एव सर्वज्ञं तत् स्वरूप-
हेति सर्वज्ञं । नेह ब्रह्मण्येयंविधे उपचरणमुपचारः
कर्त्तव्यः । यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधाना-
द्युपचारः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावादब्रह्मण्यः कथञ्चन न
कथञ्चिदपि कर्त्तव्यसम्भावोऽविद्यानांशे इत्यर्थः ॥३६॥

यन्नेनाविद्याभिलाषादित्याह । अत एवेति । विशेषणान्तरं साधयति ।
अविद्यालक्षणेति । । अन्तरविशेषग्रहणं विदुषोति । । अप्रमोदयेति । ।
ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाद्यमाह । यत इति । । विशेषणा-
न्तरमाह । । किञ्चेति । । सदाभावरूपस्य हेतुमाह । । अप्यहयेति । ।
जीवेऽक्षपाधिस्ये, २६, रूपग्रहणागुदये तिरोभावः, कर्त्ताहमित्यन्यथा-
ग्रहणोदये, वाविर्भावो भवति तदभावाद्वाच्यरूपमेव, सदा ब्रह्मोत्तर्यः ।
श्रुत्याचार्योपदेशात् पूर्व, ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वतदग्रहणमिति
प्रसिद्धं ब्रह्मण्यपि अग्रहणाग्रहणे स्मृतामित्याह इत्याह । अहयेति । ।
यथा शक्तिरपेक्षया रात्रग्रहणी न सैः किन्तूद्यान्तमयकलनया कल्प्यते
तथा ब्रह्मण्यभावाद्योचनया अग्रहणाग्रहणे न विद्यते किन्तुपाधिद्वारा
कल्प्यते । तेन ब्रह्मण्यः सदाभारूपत्वमविद्ब्रह्ममित्यर्थः । इतश्च निरुपा-
धिकं ब्रह्म सदा विभातमेवित्यमित्याह । तमस्येति । । अप्रभातत्वं

सर्वाभिलाषविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिःसमाधिरचलोऽभयः ॥१०॥

येनामकत्वाद्युक्तार्यसिद्धये हेतुमाह । अभिलाषतेऽने-
नेति अभिलाषो वाक्यकरणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्या-
द्विगतः । वानवोपलक्ष्यार्था सर्ववाक्यकरणवर्जित इत्ये-
तत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति चिन्ता
बुद्धिसंस्था । समुत्थितोऽन्तःकरणविवर्जित इत्यर्थः । अम-
भायो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतेः । अचरात्परतः परः ।
यस्यात्सर्वविषयवर्जित अतः सुप्रशान्त । सकृज्ज्योतिः
सदैव ज्योतिरात्मैतन्यस्वरूपेण समाधिः समाधिनिति-
तत्प्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधोयतेऽस्मान्निति वा समाधिः ।
अचलोविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियामावात् ॥१०॥

इति छन्दः ॥ तदभावे मङ्गलस्या तम सम्बन्धभावः । उक्तमेव
हेतुमत्त्वं विशेषणान्नर विप्रदूयति । अत एवेति ॥ विप्रसो निरुद्ध
मनसो मङ्गलरूपपापस्याननुक्तम् । ये तु विदुषा अपि समाध्यादि
कर्तव्यभाषयते तान् प्रत्याह । नेहेति । एवविधत्तविदुषाधिकत्वमुप-
चारः समाध्यादि । निरुपाधिके मङ्गलाणि विदुषो न कर्तव्यप्रसो
ऽस्तीत्येतमर्थं वेधर्तोदाहरणेन साधयति । तत्तत्त्वादिना ॥ अन्येषां
मनामविदामिति वाच्यत्वं । अविद्यादभावान्नैव सर्वो व्यवहारो विद्या
दमायाश्चाविद्याया अवस्थाया कोऽपि व्यवहारः । साधिनानुपपत्त्या त
व्यवहाराभासविद्विरित्यर्थः ॥११॥

विदानेव मङ्गल्यस्तीत्यत्र मङ्गलं मङ्गलं पुनिष्ठत्वेन निर्दिशति ।
वर्ण्येति ॥ स्तीकस्य तात्पर्यमाह । अनामेति ॥ अलति प्रकृतपदो-
पादाने तर्हि सर्वप्रकारवर्जितत्वस्याप्येव चित्तत्वाद्भूतविशेषणमनर्क-

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

यस्माद्ग्रहोऽसमाधिरण्वलोऽभय इत्युक्तम् अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणम् उपादानं नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यात्तां न तत् इयमिह ब्रह्मणि सम्भवति । विकारहेतोरन्यस्याभासान्निरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्व्वप्रकारैर्न चिन्ता न सम्भवति । यत्नात्मनस्त्वं कुतश्चात्र हानोपादाने इत्यर्थः । यदैवात्मसत्यानुबोधो जातस्तदैशात्मसंस्थं विषयामात्रादन्यथावदात्मन्येष स्थितं

निर्वाणश्चाह । सर्व्ववाच्याति ॥ नाह्यकरणसम्बन्धराहित्यवदन्तः-
करणसम्बन्धराहित्यं दर्शयति । तथेति ॥ उभयविधकरणसम्बन्धवैषु-
र्य्यात्मनः शुद्धत्वे प्रमाणमाह । अत्राण इति ॥ कारणसम्बन्धरा-
हित्यमाह । अह्यरादिति ॥ तस्य परत्वं कार्योपेक्षया दृष्टव्यम् । उक्तं
हेतुज्ञानं विरोधाल्लरं विगटयति । यस्मादिति ॥ अस्मिन् परस्मि-
न्मातृनि ममाधीयते निष्पद्यते जीवन्मुखाधिस्येति समाधि परमात्मा ।
समाधिनिमित्तया प्रकृत्या तस्यावगम्यत्वात् वा समाधित्वमन्तर्धम् ॥
अत एवेत्तत् स्फुटयति । विक्रियेति ॥ १७ ॥

प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्लौकिकयोर्वा कौ-
कयोर्वा हानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह । अहो नेति ॥ मनोवि-
षयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोरवकाशो नास्तीत्याह । चिन्तेति ॥ यथोक्ते
ब्रह्मणि शातं फलितमाह । आत्मेति ॥ प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसं-
हरति । अजातीति ॥ क्रिमिति लौकिकौ वैदिकौ वा अहोर्बोर्वा
ब्रह्मणि न भवतमत्याह । यस्मादिति ॥ उक्तपेक्षानुपपादयति ।

आत्मसंस्थन्तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥३८॥

अस्मर्गयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जितम् । समतां गतं परं साम्य-
भाष्यम्भवति । यदादौ प्रतिज्ञातमतो यस्याम्यकार्पण्य-
मजाति समता गतमिति । इदं तदुपपन्नित आस्त-
चोक्तमुपसंह्रियते । अजाति समता गतमित्येतस्यादात्म-
सत्यानुबोधाय कार्पण्यविषयमन्यत् । यो वा एतद्दर्शनं
गार्ग्यविदित्वाऽस्माह्लोकात् मैति स ह्यपण इति व्युते ।
प्राप्यैतत् सर्वं हतजत्यो वाह्यणो भवतीत्यभिप्रायः ॥३८॥

यद्यपीदमित्य परमार्थतत्त्वम् अस्मर्गयोगो नामार्थं

यत्नं हीति । अस्मर्गवि क्रियाभावो हेतुमाह । रिकादेति । तस्य
विक्रियाविषयत्वाभावे हेतुः कथयति । निरवयवत्वाच्चति । विक्रिया
यास्तद्विषयत्वस्य चाभावे कलितमाह । अथ इति । द्वितीयं पाठमव-
तार्यं व्याचष्टे । विभोत्यादिना । तृतीयं पाठं विभजते । यदैवेति ।
चतुर्थपाठं व्याकरोति । अजातोति । मन्दि प्रकरणादायुक्तं किमपि
पुनरिक्तोच्यते तत्राह । यदादाविति । ननु यद्दो न तत्वेत्यादौ पूर्वत
तत्त्वज्ञानमुक्तं न त्वकार्पण्यं तत्त्वमकार्पण्यं यस्यामीवुपक्रान्तस्यालो
पमहार सम्भवतीत्यागद्वयं तत्त्वज्ञानस्यैवाकार्पण्यरूपत्वादुक्तोपमहार
चिद्विदित्वाह । एतस्यादिति । तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यवि-
षयमित्यत्र लिङ्गदर्शयति । यो वा इति । तत्त्वज्ञानराहित्ये क्षपण्य-
प्राप्ता तदस्य कलितमाह । प्राप्येति ॥३८॥

परमार्थमह्यसंरूपावस्थानकलकहेदद्वैतदर्शनं किमिति तर्हि
सर्वैरेव नार्द्रियते तत्राह । अथ्येति । परमार्थतत्त्वं कर्मनिष्ठानां

योगिनो विभ्यति त्वस्मादभये भयदर्शिनः ॥३६॥

सर्वसम्बन्धाख्यस्पर्शवर्जितत्वदस्पर्शयोगो नाम वै स्यादन्ते
प्रसिद्ध उपनिषत्सु । दुःखेन हृष्यत इति दुर्दर्शः सर्वयोगी-
गिभिर्वेदान्तविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिरात्मसत्यानुबोधा-
यासक्तभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो विभ्यति त्वस्मात्सर्वमत-
वर्जितादप्यात्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति
अभयेऽस्मिन् भयदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला
अविवेकिन इत्यर्थः ॥३६॥

वर्जित्त्वं यानां दुर्दर्शं नमित्यत्र हेतुमाह । योगिन इति । यदुक्तं तत्त्व-
ज्ञानं स्वरूपादस्यानफलकमिति तदङ्गीकरोति । अशुपीति । परमाद्यै-
तत्त्वं मूर्च्छोदं प्रत्यग्भूतम् । इत्थं प्रागुक्तपरिपाषाणं कूटस्थमहिदानन्दा-
त्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात् प्राप्यते यद्यपि मूढस्तृटान्निद्रा न भय-
न्तीति शेषः । यस्य तत्त्वानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तन्निदानं
विशिनति । अस्पर्शेति । तत्र यस्यांशमादिधर्मेण पापादिमयेन च स्पर्श-
ेण न भयत्यस्मादित्यहेतुानुभवस्पर्शः । स एव योगो जीवस्य अक्षुभपिन
योजनादिष्याह । सर्वेति । नामेति निपातस्य पर्यायं गृहीत्वा
निवर्जितमर्थमाह । नामेत्यादिना । उपनिषत्सु न लिख्यते कर्माणां
पापकेमेत्याद्याह । दुःखं अत्रलमननादिमद्युक्तम् । योगिभ्यस्त्वस्मानि-
विषयत्वं ध्यावर्त्तयति । वेदान्तेति । कैसरि यद्योक्तस्यानुभवस्य लभ्य-

१८८ ' अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

दुःखक्षयः प्रयोधद्याऽप्यक्षया शान्तिरेव च ॥४०॥

येषा पुनर्मल्लस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पित-
मेव मन इन्द्रियादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां मल्ल-
स्वरूपाणामभय मोक्षाख्या चाक्षया शान्तिः स्वभावनत
एव सिद्धा नान्यायन्ता नोपचारः कथञ्चनेत्यवोचाम । ये
ततोऽन्ये योगिनो मार्गं गाढीनमध्यमदृष्टयो जनोऽन्य-
दात्मव्यतिरिक्तमात्मसम्बन्धि पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानु-
बोधरहिताना मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां योगि-
नाम् । किञ्च दुःखक्षयोऽपि । अद्यात्मसम्बन्धिनि मनसि
प्रचलिते दुःखक्षयोऽत्यविवेकिनाम् । किञ्चात्ममवोधोऽपि
जनोनिग्रहायत्त एव । तथाऽप्यपि मोक्षाख्या शान्तिर्येषां
मनोनिग्रहायत्तैव ॥४०॥

उत्तमदृष्टीनामहोदर्यम् अहोदृष्टिपञ्च मनोनिरोधपुञ्जा
मन्ददृष्टीना मनोनिरोधाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति । मनस इति ।
अभयमित्यभयमनिवृत्तिसाधनात्मदर्शनमुच्यते । सर्वयोगिनां सर्वेषां
योगिनां कर्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिर्बुद्ध्यामित्यर्थः । मनोनिरोधाधीनं
प्रागुक्तमनूय मदुक्तं कैवल्यं कथयति । दुःखेति । श्लोकस्य विषय
परिचिनष्टि । येषामिति । अभयं भयराहित्यम् अमन्त्रसात्त्विक-
त्यर्थः । उत्तमवक्ष्यामानिर्भरतिप्रदानन्दाभिध्वक्ति स्वभावतो विद्या-
स्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । निदुषां लोपश्चान्वी मुक्तं विद्वत्त्वात् न
साधनापेक्षयाह । नान्यायतेति । तत् वाक्योपक्रममनुकूलयति ।

उत्सेक उद्घेयद्वत्, कुशाग्रेणैकविन्दुना ।
मनसा निग्रहस्तद्वत्त्वेदपरिच्छेदतः ॥४१॥
उपायेन निगृह्णीयावित्तिप्तं कामभोगयोः ।

मनोनिग्रहोऽपि तेषां उद्घेः कुशाग्रेणैकविन्दुना उत्से-
चनेन श्रौतव्यवसायवत् व्यवसायवतामनवसम्प्रान्तःकर-
णानामनिर्वेदादपरिच्छेदतो भवतीत्यर्थः ॥४१॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायो
नेत्युच्यते । अपरिखिन्नव्यवसायवान् सन् यच्चमायेनोपा-

नेत्यादिना । उत्तमेभ्यो ज्ञानवह्नोऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिका-
रेणावतारयति । ये त्विति । योगिनः सकृत्तामुष्ठादिनक्तदनुष्ठानादेव
सम्प्रान्तगामिगन्धेयानपि तत्त्वज्ञानं कथञ्चिदुपजातं चेदं मनोनिग्रहे-
णेत्याह इत्याह । तेषामिति । अभयं तदेव तत्त्वज्ञानम् । दुःखनिवृत्ति-
रपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह । किञ्चेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन
स्फोटयति । न होति । इतश्च मनो निग्रहीतव्यमित्याह । किञ्चेति ।
अभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति । आत्मेति । इतश्च मनो-
निग्रहोऽर्थवानित्याह । तथेति । तेषां साधकानां पुमुच्युषामिति
यामद् ॥४०॥

कथं पुमुच्युषां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्यामद्ग्राह ।
उत्सेक इति । उष्ठादिनादार्शनिकमूतलोकनिविष्टाक्षराणि व्याचष्टे ।
मनोनिग्रहोऽपीति । तेषां व्यवसायवताम् उद्योगभागिनानामनुद्देश-
वतामिति सम्बन्धः । चक्षुषो निमीलने तमो दृश्यते । तस्य च 'उन्मी-
लने घटाद्येषोऽवलक्ष्यते । न कदाचिदपि ज्ञेयत्वेदं परिर्वर्जनात् ।
मायुदीरिताना मनोनिग्रहः सम्भवति तदाह । अपरिच्छेदत
इति ॥४१॥

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥४२॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्त्तयेत् ।

येन कामभोगविषयेषु निश्चित मनो निगृह्योयात् निव-
रन्त्यात् आत्मन्येवेत्यर्थः । किञ्च लीयतेऽस्मिन्निति सुप्रसन्नो
लयस्तस्मिन् लये च सुप्रसन्नम् आयातवर्जितमपि इत्येतत्
निगृह्योयादित्यनुवर्त्तते । तुमसन्निवर्त्तयेत् । कस्यान्निवर्त्तयेत्
इति । उच्यते । यस्याद्यथा कामीऽनर्थहेतुस्तथा लयो
ऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो निग्रहवत्त्वयादपि
निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥४२॥

नः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतम् अविद्यावि-
जृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात् कामनिमित्तो

वनाधिं कुर्वन्तस्तत्त्ववाद्यात्कारतिभन्वका । अथविशेषमुद्धराणा
तेभ्यो मनसो वक्ष्यमाणोपायेन निग्रहं कुर्वीत । अन्यथा वनाधिसाप्त
स्यानुपपत्तेरित्याह । उदायेनेति ॥ प्राशुक्तादुपायादेव मनोनिग्रहे
परिपक्वे अत्रणादिविध्यानर्थमिति मन्वान ग्रहते किमिति ॥ पूर्वो
क्तोपायवत् अत्रणाद्यनुष्ठितो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानविद्विरित्यु
क्तमाह । नैवमुच्यत इति ॥ द्वितीयपाद व्याचष्टे । किञ्चेति ॥ लीयते
स्यानन्दमिति शेषः । अतुल्यपादमाकाङ्क्षाद्वारा विद्वद्योति । सुप्रसन्न-
मित्यादिना ॥४२॥

उपायेन निगृह्योयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यरूपमुपदि-
शति । दुःखमिति ॥ ज्ञानाभ्यासाद्यनुपायान्तरमुपन्यस्यति । अज-
मिति । अजरस्याध्याकार्यमाकाङ्क्षा निश्चयति । न च इति ॥ तत्
पूर्वोक्ते व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना ॥ वैराग्यभावना तत् तत्

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥४२॥

तये असोऽधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शस्येत्युनः ।

भोग इच्छाविषयः । तस्मात् विप्रसृतं मनो निर्वर्त्तयेत्
वैराग्यभावनाया इत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतत् शास्त्रा-
चार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं हैतजातं नैव तु पश्यति ।
अभावात् ॥४२॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन तये सुषुप्ते
लीलं सम्बोधयेन्ननः । आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् ।
चित्तमन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तञ्च कामभोगेषु शम-
येत् पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो ज्ञायात् सम्बोधितं
विषयेभ्यश्च व्यावर्त्तितं नापि सास्यापन्नम् धन्तराम्नावस्थं
सकपायं सरागं बीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् ।

हैतविषये दोषानुसन्धानेन वैतण्ड्यभावना । तदा कामभोगात् मनो
निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयाहं ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति । अज-
मित्यादिना ॥४३॥

ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां जगद्विशेषाच्च व्यावर्त्तितं मनो राग-
प्रतिबद्धं अवशमनननिदिध्यामनाभ्यासप्रसूतमसम्प्रज्ञातकमाधिपत्यैर्लन
ततोऽपि प्रतिबन्धाद्व्यावर्त्तनीयमित्याह । नव इति ॥ श्लोकाजराणि
व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ ज्ञानाभ्यासः अवस्थादासक्तिर्षिषयेषु
अविष्णुत्वादिदोषदर्शनेन वैतण्ड्यं वैराग्यं मनो निद्रा समुप्रबोधन-
मेवाभिनयति । आत्मेति ॥ मनसि प्रकृते किमिति चित्तमुच्यते
तस्याह । चित्तमिति ॥ विक्षिप्तं विप्रसृतं शमयेत् व्यावर्त्तयेत् इति
यावत् पुनरित्यस्य विवक्षितमर्थमाह । एवमिति ॥ उभयतो व्यावर्त्तितं

सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥

नास्वादयेत् सुखं तत्र निःसङ्गं प्रज्ञया भवेत् ।

ततोऽपि येन तः साम्यमापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं
भवति समप्राप्तप्रभिसुखो भवतीत्यर्थः । ततस्तत् न विहा-
लयेत् विषयाभिसुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥४४॥

समाधित्ततो योगिनो यत् सुखं जायते तन्नास्वा-
दयेत् तत्र न रज्येतेत्यर्थः । कथं तर्हि निःसङ्गं निस्पृहं
प्रज्ञया विवेकयुद्धा यदुपलभ्यते सुखं तद्विद्यापरि-

मनस्तर्हि निर्विशेषवस्तु रूपता गतमित्यामङ्गाह । नापीति । अन्तरा-
द्यावत्समनसं स्वरूपं ततोऽपि बाह्यतन्मोहो न सद्यति । स्वप्नावति ।
रागस्य बीजत्वं पराधीनविषयग्रहणं प्रति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यद्योक्तं
मनो ज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षा नाभाह । ततोऽपीति । अन्तराद्या-
वस्था पञ्चम्या परावृत्तते । समाप्तस्यादि दृष्टान्तवित्तमपिशब्दः ।
यत्नतः सम्यक्ज्ञातव्यमाधिरिति यावत् । साम्यवत्सम्यक्ज्ञातव्यमाधिमित्यर्थः ।
चतुर्थपादस्यार्थमाह । यदा त्विति । समाधिद्वयद्वारेण मनं निर्विशेषं
परिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मनस्तन्मात्रतया समाप्तद्वेदमाप्नोति त्वेव
स्यादित्यामङ्गाह । समप्राप्तीति । ततो निर्विशेषवस्तुमाप्नोति ॥४४॥
पुण्यादन्तरमित्यर्थः । किं तन्मनसं ज्ञातं यदुपलभ्यते तन्नाह ।
विषयेति ॥४४॥

समाधिसायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिधावादपि मनो
निरोद्धव्यमित्याह । नास्वादयेति ॥ तन्नेति समाध्यवस्थोप्यते । किन्तु
तस्यामास्यायां सुखं तदुपलभ्यते तत्तन्मनोविज्ञातं मिथ्येति प्रज्ञया
विवेकविज्ञानेन निस्पृहं सन् भावयेदित्याह । निःसङ्गं इति ॥ किञ्च
यत्किञ्च प्राप्नोति तद्विद्यायुपायेन नियतं मत्संगतत्त्ववर्णं प्रसाधितं

निश्च न निश्चरत् चित्तं एकोकुर्यात् प्रयत्नतः ॥४५॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

कल्पितं सप्तैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागान्निगृही-
यात् । इत्यर्थः । यदा पुनः सुखरागान्निगृह्यं निश्चल-
स्यभावं सन्निशरद्विनिर्गच्छत्यति चित्तं ततस्ततो निय-
योक्तोपायेन आत्मन्यैकोकुर्यात् प्रयत्नतः । चित्स्वरूप-
सत्तामानमेवापादयेदित्यर्थः ॥४५॥

यद्योक्तेन उपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न

तदादि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गन्तुमिच्छेत्तदा सम्प्रज्ञातमभाधर-
सम्प्रज्ञातमभाधिपर्यन्तात् प्रयत्नात् यदात्मन्यैकोकुर्यात् तन्मात्रमापद्य-
परिपुष्टपरिपूर्णमक्ष्ण्णम् एवमिति चेत् इत्याह । निश्चरदिति ॥
प्रथमपादादुपाधि योजयति । सभाधिसिद्धिरिति ॥ तस्य समाध-
यस्यायामिति शेषः ॥ द्वितीयपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवक्ष्यति । कथमि-
त्यादिना ॥ निष्पृष्टो यद्योक्ते सुषुप्ते अनुसाराद्विहितं सत्त्वित्यर्थः । विवेकरूपा
सुषुप्तिरागन्तुकस्य रज्जुसर्पवत् कल्पितत्वमित्येवमात्मिका तया भावये-
दिति शब्दश्च ॥ भावनाप्रकारमभिनयति । यदित्यादिना ॥ प्रथमा
हंस्याद्यराधमुक्ता तात्पर्यान्ते निगमयति । ततोऽपीति ॥ उत्तरार्द्धे
विभजते । यद्येवादिना ॥ पूर्वोक्तसमाध्यनुसारादात्मन्यैव निश्चलस्यभावं
सन्निशरद्विनिर्गच्छत्यति चित्तं तदुपायरागनिमित्तं वा निश्चरत् भव-
तीति शब्दश्च । तत्र चित्तं वास्तविषयाभिमुख्यादुक्तोपायेन आना-
भ्यामाटीना व्यापञ्चोक्त्यर्थः परस्मिन् मन्त्राणि प्रयत्नतः सम्प्रज्ञात-
मभाधिरादेकोकुर्यात् । असम्प्रज्ञातमभाधिरुक्तं परिपूर्णं मन्त्रोपादा-
येदित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । चित्स्वरूपमेति ॥४५॥

... यदा पुनरिति चित्तं मन्त्रमन्त्रमापद्यते तदाह । यदेति ॥

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तथा ॥४६॥
स्वस्थं शान्तं निर्वाणं अकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

लीयते न च पुनर्निषयेषु विधिष्यते अनिङ्गनमचक्ष निदा-
तप्रदोपकल्पम् । अनाभास न केनचित्कल्पितेन विषय-
भावेनापमायते इति । यदैव लक्षणा विस्त तदा निष्पन्न
ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्न विस्त भवतीत्यर्थ ॥४६॥

यथोक्त परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं ब्रह्म
स्यात्मानं स्थितम् । शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । अनि-
र्व्याणं निर्व्युत्तिर्निर्व्याणं कैवल्यं सह निर्व्याणेन वर्णीते ।

मिनिधमतिव्यविधुः विषयाकाररहितः यदा चित्तमवातयते तदा
ब्रह्म तन्मत्र भवतीत्यर्थः । अक्षराणि व्याचक्षते । यथोक्तमेत्यादिना ।
अपाको ज्ञानं व्याचक्षते । निष्कृतीत विषयेभ्यो विमुक्षीकृतं न लीयते
न निरुपादारभ्यत आरब्धात्मतां जतमित्यर्थः । अथन दामादिरापना
नृत्यतिष्ठतः । अथन च इदानीं निर्वाण इति । किन्तु ब्रह्मकारित्वेन
जस्य विस्त यः सत्यतर्कं तदेति योचना । निष्पन्नं ब्रह्म सुखमेव
स्तुत्यति । ब्रह्मस्वरूपेण ॥४७॥

अथमुपशान्तमनाध्यवस्थायां येन रूपेण चित्तमभिनिधायते तद्
ब्रह्म । अक्षरं चित्रमिति । अथमिति । तन्मत्राव्यतिरिक्तमिति शेषः ।
तस्य विदुषा स्वप्नं तनुदाहुरिति । अथ जमिति । यथोक्तमित्यममुपशान्त
मनाधिलक्ष्य ब्रह्मस्वरूपं । तस्य परमपुरुषार्थरूपतया भावः । एव
मिति । वैदिकचक्षुष्यं व्यवस्थितं परमार्थेति विग्रहणम् । किन्तु
अमेनेत्यादिवाहः । व्याकृतिः । तस्य मन्त्रस्यावगमाचार्यानुरीधिना
वाचनं लक्ष्यतं माय्यतं ब्रह्मनि तयोच्यते । तस्य अमहिमप्रतिष्ठत
भावः । व्याकृतीति । सर्वं तु विविधस्यानर्थस्योपशमेनोपकल्पित

अजमर्जेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥४७॥

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

तज्ञाकथं न शक्यते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारणाविषय-
त्वात् । सुखमुत्तमं निरशितय इति तत् योगिप्रत्यक्षमेव । न
जातमित्यजम् । यथा विषयम् अर्जेनातुत्यन्तेन ज्ञेयेना-
व्यतिरक्तं सत् स्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परि-
चक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥४७॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिस्मृतीषादिप्रत्यक्षरूपमात्मना
चोक्ता परमार्थस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थमत्येति ।
परमार्थमत्यं तु न कश्चित् जायते जीवः कर्ता भोक्ता च
नोत्पद्यते केनपिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽज-

त्वादपि पुत्रपार्ष्वमिदिरित्याह । सर्वेति ॥ निरतिशयानन्दादिभिर्व्य-
क्तिनिरवशेषानघोषिच्छित्तियोगेव लक्षणं भोक्तृमप्युच्यते ॥ तत्कथमिदं
ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । अनिर्भाष्यमिति ॥ तस्य क्षीरमुखादिनाधुर्यं
मदस्यैव आनुभूतमात्राधिगम्यवादवाच्यत्वमाह । तद्वति ॥ यदुक्तं
परमार्थसुखमिति तद्विदानीमुपपादयति । सुखमिति । तर्हि सर्वे
यामेव तत् भयादित्याशङ्क्याह । योगीति ॥ ज्ञानस्याऽजातत्वं वैधर्म्यं
दृष्टान्तमाह । यथेति ॥४७॥

उक्तानामुपायानां परमार्थमत्यत्वसत्यदेवतहानि । अथवा तद-
प्रमिति रित्याशङ्क्याह । न कश्चिदिति । नय इत्युक्ताह । सम्भवो
ऽस्यति ॥ श्लोकावराष्ट्रं व्याकर्तुं भूमिकां व्याकराति । सर्वोऽप्येति ॥
अथार्थैकसत्त्वत्वमेवोपायानां न परमार्थमत्यत्वमित्यङ्गीकृत्य पार-
मार्थिकसत्यस्य प्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्तेत्याह । अदिति ॥ यदुक्तं नर्ना-

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥४८॥
इति गौडपादीयकारिकायामहैताख्यं तृतीयं
प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

स्याऽस्यैकस्यात्मन सम्भवः कारणं न विद्यते नास्ति ।
यस्यान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्यान्न कश्चिज्जायते नोव
द्वत्येतत् । पूर्वेष्पूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं-सत्यं
यस्मिन् सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यनुमातमपि किञ्चिन्न जायते
इति ॥४८॥

१८७ ३०० १३० -

इति श्रीगोविन्दभयःपुण्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
व्राजकार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्ये
आगमशास्त्रविवरणेऽहैताख्यतृतीयप्रकरणभाष्यम् ॥३॥

ॐ तत्सत् ॥

विषहादीनां परमार्थत्वे हेतुत्वानिर्दिष्टित्वाह । नेत्यादिना । तेषाम्
परमार्थत्वे कथमहेतुप्रतिपत्तिरित्यपि न व्यङ्ग्यकारिकवत्यानामपि तत्
प्रतिपत्तिहेतुत्वस्य प्रतिविम्बदुपपत्तेरिति भावः । 'उपायानां' व्यङ्ग्य-
कारिकवत्यात्वेनैव परमार्थिकत्वत्वं किं न स्यादिति तत्वाह । परमा-
र्थेति । तदेव स्यादयमिति । कर्तेति । सुभावतोऽत्रत्य हेतुकताभ्यम् ।
तत्रैव हेतुत्वमस्याह । अत इति । हेतुत्वमेष स्यादयमिति । यस्यादिति ।
उक्तशब्देन व्यासते । पूर्वेष्विति । पूर्वेषु चत्वार्यपि शेष । इतिशब्दो
हेतुप्रकरणपरिचयमात्रं द्योतयति ॥४८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकार्यश्रीगोविन्दपुण्यपादशिष्य
भगवदादन्दत्तानविरचिताया गौडपादभाष्यटीकायां तृतीय प्रकरण
रुमाप्तम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥ हरि ॐ ॥

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान् गगनोपमान् ।

प्रोक्तारनिर्णयद्वारेण आगमस्य प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य
वाच्यविषयभेदेयैतथाह प्रसिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रश्रुतिभ्या
साक्षात्निर्धारितस्यैतदुत्तमं सत्यमित्युपसंहारः कृतः । अन्ते
तस्यैतस्यागमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैना-
शिकाश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्भागहेपादिक्लेशास्पर्शदर्श-
नामिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । ज्ञानास्यदत्तात्
सम्यग्दर्शनमित्यद्वैतदर्शनस्युत्तये । तदिह विस्तरेणान्योन्य-
विरोधतया असम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शन-
सिद्धिरुपसंहर्तव्या । आधीतन्यायेनेत्यन्तातशान्तिरार-
भ्यते । तत्राद्वैतदर्शनं सम्प्रदायकतुल्यद्वैतस्वरूपेणैव नम-

आद्यन्तमध्यमङ्गला धर्म्या प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्यादावो-
द्धारोद्धारणपदले परदेवताप्रणामवत् मध्येऽपि परदेवताकल्पमुप-
देष्टार प्रथमति । ज्ञानेति । पूर्वोक्तप्रकरणसम्बन्धसिद्धयर्थं पूर्व-
प्रकरणत्वये उत्तमार्थं क्रमादनुव्रति । प्रोक्तादेति । अद्वैत इत्यद्वैतो-
पलक्षितं तृतीय प्रकरणमुच्यते । अतर्थप्रकरणमत्रतारयितुमुपयुक्त-
मर्थान्तरमनुव्रदति । तस्यति । द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिकव्यति-
रिक्ता गच्छन्त वैनाशिका वैराग्यवादिनो रागद्वेषादीत्यादिप्रभेदेनाति-
रिक्तलोपोपादानम् । पञ्चान्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुलोपपत्त्यते
तथाह । क्लेशेति । पावनिकाभेदं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्ति
प्रतिजानीते । तदिहेति । तदसम्यग्दर्शनत्वमिति सम्बन्धः । आधी-
तन्याया व्यतिरेकन्यायः । यथा यत्कृतं तद्वित्यन्तमित्यस्यवादिनि
त्यत्रावगतेऽपि यद्वावित्यन्तं तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि व्यभिचार

१८८. तद्यन्त्रेवेदीयमाशङ्क्योपनिवत् ।

ज्ञेयारिनेत सम्बुद्धं वन्दे द्विपदाम्बरम् ॥१॥

स्कारार्थोऽयमाद्यलोक । आचार्यपूजां ह्यभिप्रेतार्थ-
विद्यैष्यते शास्त्रारम्भे । आकाशेनेषदसमाप्तमाकाश-
कल्पमाकाशतत्त्वमेतत् । तेनाकाशकल्पेन ज्ञानेन किं
धर्मानात्मन किं विशिष्टान् गगनोपमान् गगनमुपमायेषान्ते
गगनोपमा ताभात्मनो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्विशेष-
णम् । ज्ञेयधर्मोराताभिरभिन्नमन्युश्चरत्तत्त्वविलम्बकाश-
वत् ज्ञानं तेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाकाशकल्पेन ज्ञेयात्म-
स्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनोपमान् धर्मान् यं सम्बुद्ध
सम्बुद्धेनानित्यमेवेष्टते यो नारायणाख्यस्य वन्दे अभि-
वादे द्विपदो वर द्विपदोपलक्षितानां पुनर्प्राणां वर

शङ्कानिरासित्वन व्याप्तिरित्यवर्धयित्वते । तथा तर्कत सम्भावित
स्यावगमेनावगतस्यापि । प्रतिप्रबन्तवादान्तरादावप्यवगमनरैण
पाश्चिकी सम्यक्ज्ञानात् स्यादस्यैवतर्कमेवेति । तत्त्वतिपथन तत्त्वित्यस्य
सङ्कतं व्यक्तवाचनान्निष्ठान्तीर्षमधिदमादभ्यते प्रकरणातिवर्धये । विप्र
वेष्टा, सप्तमितो बोधः सन्, भवतीत्यतीत । कश्चित् दवातीतः । तेन
न्यायेन व्यतिरेकेणति यावत् । प्रकरणास्य तात्पर्यस्य दर्शयित्वा
प्रथमलोकस्य तात्पर्यमाह । तत्त्वति । तत्त्व चतुर्थप्रकरणे सप्तम्या
परान्त्यते । किमिच्छते तत्त्वमेवाचार्यो नमस्तिष्ठते तस्याह । आचार्य-
व्यति । अभिप्रार्थः प्रसक्त्याविप्रपरिचमार्तिप्रार्थये विप्रतिपत्त्यादि
व्यावृत्तिषु । आकाशस्य जडत्वाधिक्यात् ज्ञानं चतुर्थप्रकरणेनाकाशनेषद-
समाप्तं प्रवक्ष्यम् । विभुत्वान्तापुष्या दृष्टव्या । कङ्कनचनपुष्याधिक-
ल्लितभदाभिप्रायम् । त्वमपि विद्यात्मन विविधितोक्तं ज्ञानस्यैवति ।
तेनेत्यादि पुनरेमुवादेकाग्र्यमव्याचक्षते । आचार्यो हि पुरा वदद्विका

अस्मिन् योगो वै नाम सर्वसम्पत्सुखी हितः ।

प्रधानं पुनरुक्तममित्यभिप्रायः । चपटेष्टनमस्वतरेमु-
खेन ज्ञानज्ञेयज्ञातभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह
प्रकरणे प्रतिपिपादयिष्यत प्रतिप्रज्ञप्रतिषेधद्वारेण प्रति-
ज्ञातं भवति ॥१॥ - p-1

अधुनाऽहैतदशंनयोगस्य, नमस्कारस्तुष्टुतये, स्पर्शनं
स्पर्शसम्बन्धो न सिध्यते यस्य योगस्य, केनचित्कदाचिदपि
सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव वै नेमेति । ब्रह्मविद्रास-
स्य योग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । ख च सर्वमसत्प्रमुखो भ-
वति । ऊर्द्धित्यन्तमुखमाधनविशिष्टोऽपि दुःखस्वरूप,
यथातथः अयन्तु न तथा किन्तर्हि सर्वमत्त्वानां मुखः ।

अमे नटनादायणाभिहिते नारायण भगवन्तमभिप्रेत्य तपोमहदत्तमेत ।
ततो भगवानतिममममाद्यो विद्या, प्रदादिति प्रविष्ट परमगुह्यं पर-
मेश्वरे इति भाग्य ॥ ननु प्रकरणे प्रारभ्यमाणे प्रतिपद्ये प्रसेदे वक्तव्ये
किमियमपदेष्टा नमस्विन्यते तन्नाह । उपदेष्टिति ॥ १ ॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगस्तुतये तद्वनम्कार प्रकरोति । अस्मिन्नेति ।
 श्लोक्तस्य तात्पर्यमाह । अधुमेति । तस्य च स्तुतिं तत्प्राधान्येन प्रह-
 णावपयमुच्यते । ' समप्रत्यक्षराशि व्याप्यं व्याप्यं योगशब्दे' व्याप-
 रोति । व्याप्यशब्दमिति । योगस्याऽन्यमन्वयेन मङ्गाभावात् कथमव्यप्य-
 त्वमित्याशङ्क्याह । मङ्गमेति । निपातबोद्धेः कथयति । वे नामेति ।
 सर्वेता मन्वानां देवभक्ताः सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत मङ्गा-
 लभावस्य-सुखविशेषण्येन दर्शयति । मतेति ॥ सुखहेतापि ब्रह्मा-
 लभावे नियच्छित विषय दर्शयति । भवतीति । हितविशेषणस्य
 तात्पर्यमाह । तमेव भवतीत्यादिना ॥ तस्य हितत्वे हेतुमाह ।

व्याप्यमानामजातिन्तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥५॥

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यस्यतो धर्मो सत्यतां कथमेष्यति ॥६॥

तैरेवं व्याप्यमानामजातिमेवमुत्पत्त्यनुमोदामहे के-
वलं न तैः सार्द्धं विवदामः पक्षमतिपक्षग्रहणेन । यथा
तैः न्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तुमविवादं विवादरहितं
प्रमायैव नमनुजातमक्षयमिति बोधत हे शिष्याः ॥५॥

सदसद्वदिनः सर्वे यान्ति पुरस्तात्तत भाष्यश्लोक ॥६॥

यदि प्रतिवादिभिश्चत्वाद्जातिरपि भवति तस्यैवैवा-
नुमोदामहे । व्याप्यमानामिति । प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे कथित-
माह । अविवादमिति । अथवापि व्याप्यते । तैरित्यादिना ।
अस्यैवैवादिनो द्वैतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यप्रवृत्त्यानाह । यदा
न दति । अतर्क्यादायमाह । अत दति ॥५॥

जातस्यैव जन्मवाग्निर्नैवाग्निर्नभस्याभावाद्जातस्यैव पदार्थस्य
जन्म भवादिनोऽसद्वदिनश्च सर्वेऽपि स्वीकृत्यतीति परपक्षमनुवदति ।
जातस्येति । तत्र प्रिष्टाभीष्टदोष-पदार्थाभ्यनुजायानि । अजातो
कीति । के ते वादिनो तैरेवमिष्यते तत्राह । सदसदिति । अथ
प्रिष्टानि प्रोक्ताचराणि व्याख्यातत्वात् पुनर्वाक्यान्वापेक्षासीत्याह ।
पुरस्तादिति ॥६॥

न भवत्यऽस्तं मर्त्यं न मर्त्यं समन्तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विपश्यति ॥७॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छन्ति मर्त्यं ताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यात्यति निश्चलः ॥८॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा प्रकृता च या ।

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणाम-
न्योन्यविरोधस्यापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥७॥८॥

यस्मात्सौमिकव्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽप्यवित्याह
सम्यक्सिद्धिः संसिद्धिस्तत्र भवा सोसिद्धिकी यथा योगिनां
विद्वानामणिमाद्यैश्वर्यमाप्तिः प्रकृतिः सा मूलमवित्याह-

परिणामिसंस्तुवादे मदगच्छावादिभिर्दूषणमुच्यते तदप्यनुज्ञात-
मेवेति मत्वाह । न भवतीति ॥ अस्तं हि मर्त्यं न तद्रूपे स्थितं
मर्त्यं भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च मर्त्यं कार्यं इत्युप-
स्थिते प्रत्ययावस्थावागच्छत मर्त्यं सम्पद्यते । नृपेऽपि अवस्थेऽस्तस्यैव
भावाच्चान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह । प्रकृतेरिति ॥ किञ्च यस्य परिणाम-
वादिनः स्वभावेनास्तः सन् पदगाढाख्यो धर्मोऽद्वितीयो भावो मर्त्यतां
कार्यभावापत्त्या गच्छति । तस्मात् प्रकृते केन सपुत्र्याऽपुत्र्यानेमाऽभ्यतो
जातो भुक्तो भोक्तव्यः । न च कथं निश्चलः स्यात् पारयति । अ-
कृतकं तदनिवृत्तिमिति न्यायविरोधादित्याह । स्वभावेनेति ॥ पुनरुक्ति-
मात्रमुप प्रत्यादिशति । उक्तार्थानामिति ॥७॥८॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्तं तस्य प्रकृतिशब्दार्थे कथ-
यति । सांसिद्धिकीति ॥ श्लोकादराणि व्याकुर्वन् प्रकृतेरन्यथास्वभावे
हेतुमाह । यस्यादिति ॥ तस्यादजायतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति

स्याप्यमानामजातिन्तैरनुमोदामहे वयम् ।
 विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥५॥
 अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
 अजातो ह्यस्यतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥६॥

तैरेवं स्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे के-
 वलं न तैः सार्द्धं विवदामः पक्षप्रतिपक्षप्रत्ययेन । यथा
 तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तमविवादं विवादरहितं
 परमार्थदर्शनमनुजातमस्माभिर्निबोधत हे शिष्याः ॥५॥

सदसदवादिनः सत्यं यान्ति पुरस्कारकत माध्यमोक्त ॥६॥

वदन्ति प्रतिपादिभिस्तत्त्वाद्जातिरपि भवति पक्षस्येवेत्या-
 नुवृत्त्याह । स्याप्यमानामिति । प्रतिपादिभिः सद्य विवादाभावे फलित
 माह । अविवादमिति । अथवापि व्याख्याते । तैरित्यादिना ।
 अज्ञेयवादिनो ह्येतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यप्रमाणमाह । यथा
 न इति । अदर्शमादायमाह । अत इति ॥५॥

जातस्यैव जन्ममात्रमव्ययमनन्तमनन्तमात्रात्जातस्यैव परार्थस्य
 जन्म सदादिनोऽसदादिनस्य धर्मस्य स्वीकृत्यमीति परस्परमनुवदति ।
 आतस्येति । तस्य विदामोऽदोष मदर्शनाभ्यनुजानाति । अजातो
 कोऽपि । के ते अदिनो दैदेवमिच्छते जन्माह । अदर्शदिति । अथ
 विदामि श्लोकावरादि व्याख्यातत्वात् पुनर्वास्यामसामेवापीत्याह ।
 पुरस्कारकं ॥६॥

न भवत्यदृष्टं न मर्त्यं न मर्त्यममन्तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विध्यति ॥७॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छन्ति मर्त्यताम् ।

हृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यात्यति निश्चल ॥८॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा प्रकृता च या ।

उक्तार्थानां श्लोकानामिदोपन्यासः परवादिपक्षाणाम-
न्योन्यविरोधस्याभिधानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥७॥८॥

यस्माद्भौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह
सम्यक्सिद्धिं संसिद्धिस्तदाभवत् सांसिद्धिकी यथा योगिनां
सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिं प्रकृतिं या भूतमविध्यत्-

परिणामिप्रत्युवादे यदगच्छवानिभिर्दुःखमुच्यते तदप्यनुशात
मेवेति मन्दाह । न भवतीति ॥ अथत हि मच्छा न तद्रूपे स्थिते
गर्त्यं भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च गर्त्यं कार्यं अरूप
स्थिते प्रकृत्यापस्यायामन्यत मच्छा सम्पद्यते । नृदेऽपि अरूपे तस्यैवा
भावाद्यान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह । प्रकृतेरिति ॥ किञ्च यस्य परिणाम
वादिन स्वभावेनामृतं सन् परमाकाशो धर्मशब्दितो भावो मर्त्यता
कार्यभावपक्षेण गच्छति । तस्य हतकेन समुच्चयाऽनुष्ठानेनाऽमृतो
जातो भुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चयं स्यात् पश्यति । अद-
कृतकं तदनित्यमिति न्यायविरोधादित्याह । स्वाभाव्येति ॥ पुनरुक्ति
मात्रद्वयं प्रत्यादिशति । उक्तार्थानामिति ॥७॥८॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्ते मय प्रकृतिगन्धार्थे कथ-
यति । सांसिद्धिकीति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याख्येयं प्रकृतेरन्यथात्वभावे
हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्मादनामृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥६॥

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

काम्ययोरपि योगिना न विपर्येति तथैव सा । यथा
स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा । यथाऽग्न्यादीनां
सुष्णप्रकाशादिलक्षणा सापि न कालान्तरे व्यभिचरति
देशान्तरे च तथा सद्गता आत्मना सहैव जाता यथा
पद्म्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या कारि-
दक्षता केनचिन्न कृता यथाऽपि निम्नदेशगमनादिल-
क्षणा । अन्यापि या कारिस्वभावं न जहाति सा सर्वा
प्रकृतिरिति विज्ञेया । लोके मिथ्याकल्पितेषु लौकिके-
ष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति किमुताऽजस्यभावेषु
परमार्थवस्तुष्वस्य तत्त्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभि-
प्रायः ॥६॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो

किमु पक्षव्यमिति योजना । किमुविषयान्यथयोगार्थो विप्रश्नः । विष-
यित्वेन हेतु स्फुटयित प्रत्यपूर्वक विधजने । कायाचित्तादिना । साह-
चर्यमनुष्ठाय परित्यज्यत सविद्धि । विज्ञानाभविमाद्येय्येयासौ
सामचीरस्वप्नानां या सापि स्वभावाच्च जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य
पटत्वमित्यादिकेति श्रवणं । प्रासङ्गिक प्रकृतिशब्दाद्येयुक्ता प्रकृतेरन्यथा
लज्जापराधोक्तं विज्ञाप्य जडस्य जडत्वमिति तद्विपर्ययः किमुपनिषदेष्वन्यथापि ।
मिष्यति ॥६॥

० प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिरुच्यते प्रकृतये । जरेति ॥

जरा मरणमिच्छन्तश्चैवंन्ते तन्मनीषया ॥१०॥

कारणं यस्यै वै कार्यं कारणं तस्य जायते ॥११॥

बोदिभिः कल्पयते कल्पनायां वा को ह्योष इत्याह । जरा-

मरणनिर्मुक्ताः ॥ जराणादिसर्वविक्रियावर्जिता इत्यर्थः ॥

के सर्वे धर्मा भवे चोत्तम इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः ।

एवं स्वभावाः सन्तो धर्मा जरा मरणमिच्छन्ते इवेच्छन्तो

रज्यामिव संप्रसात्मानि कल्पयन्तश्चैवंन्ते स्वभावंतश्च

नीत्यर्थः ॥ तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावमोवि-

तत्वेदोपेणेत्यर्थः ॥१०॥ ॥ ११॥

कथं सज्जातिवादिभिः साङ्ख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह

वैशेषिकः ॥ कारणं बहुदुपादानकक्षणं यस्य वादिनो वै

कार्यं कारणमेव कार्यकारेण परिणमते यस्य वादिन

वात्तनो ॥ इह सर्वविक्रियावर्जिताः स्वभावंतो भवन्तोत्यर्थः । तेषामुक्त-

प्रकृतेरन्यथात्वे का अतिरिक्त्यागद्व्याह ॥ जरा मरणमिति ॥ सर्व-

विक्रियादून्ये शास्त्रानि विक्रियाकल्पनायां तद्भावनया स्वभावहीनि-

स्यादित्यर्थः ॥ श्लोकादिराणि व्याकर्तुं ताकाद्वा दर्शयति ॥ किं विप-

येति ॥ व्यापयविषयो विषयवद् ॥ अप्रकृतं प्रकृतेरनुपपन्नमुच्य-

मित्यागद्व्याह । यस्या इति । प्रज्जामरे प्रकरोति । कल्पनायामिति ॥

तत्र पूर्वोक्तमुत्तरत्वेन व्याकरोति ॥ आदेन्वादिना ॥ उत्तराहं विमजते ।

एवं स्वभावा इति ॥१०॥ ॥११॥

मासङ्गिकं परित्यज्य साङ्ख्यप्रपञ्चे वैशेषिकादिनिरूप्यमाणं दूषण-

मभ्यनुज्ञातमनुभायते ॥ कारणमिति ॥ कारणस्य जायमानत्वे का

हानिरित्यागद्व्याह । जायमानमिति ॥ साधेयवत्त्वेन प्रधानस्य नित्य-

२०६ प्रथमवेदीयभाष्योपनिषत्-१

जायमानं कथमेवं भिन्नं नित्यं कथञ्च तत् ॥११॥

कारणाद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि । ॥१॥

इत्यर्थः । - तस्याऽजमेव, अतः प्राणादि कारणं महदादि
कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः । महदाद्याकारेण चैव जाय-
मानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिषिद्धत्वे जायते-
ऽजमेति । नित्यञ्च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदोर्म स्फुटि-
तमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः । न हि सावयवं
घटादि एकदेशस्फुटनधर्मि नित्यं दृढं लोका इत्यर्थः । विदी-
र्यश्च स्यादेकदेशेनाजं नित्यमेति । एतद्विप्रतिषिद्धं तैरभि-
धीमत इत्यभिप्रायः ॥११॥

। च तस्यैवायं स्थित्यष्टौ कथ्यादिनाम् । कारणादजात्मा-
र्यस्य यद्यनन्यत्वमिदं त्वत्वात्ततः कार्यमजमिति प्राप्तम् ।

त्वाशुपपत्तिरित्याह । मिथमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । कथ-
मिति । तत्त्वमजमप्युपादायैव, लोकादि । कारणमिच्छादिना ।
तदेवं लोकादि । आशुपपत्तेरिति । द्वितीयपादं विवक्षते । न स्येति ।
प्रधानादीत्यादिशब्देन तदवग्रहात् । अतः प्राणादयो न स्युर्नामे । महदादी-
त्यादिशब्देनाशुपत्त्यादिसङ्ख्यम् । तृतीयपादं व्याकरोति । तदुपा-
धीति । विप्रतिषेधं विशदयति । जायत इति । अतर्क्यपादावनाह ।
नित्यमेति । विगतवर्तित्वं आभ्यवत्त्वाद् घटादिवदित्यभिप्रेत्य इदं
साधयति । न हीति । आशुपत्तिविरुद्धमनुमानमिच्छादुपाह ।
विदीर्यमेति ॥११॥

। किञ्च । कार्यकारणयोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्यं किं वा
कार्यमभिन्नं कारणमिति विवक्ष्यताद्यमशुपदिति । कारणादिति । अतो-

अथैवेदीयमोषड्कोपनिषत् । २७

जायमानोद्विवेकार्थत्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥ १२ ॥
अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

इदं नान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्यमजस्रेनितव । किञ्चाऽन्यत्कार्य-
कारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्विवेकार्थत्कारणमनन्य-
नित्यं भवत्येते कथं भवेत् । न हि कुतश्चिद्वै एकदेशः
पृथगे एकदेशः प्रसमाय कल्प्यते ॥ १२ ॥

किञ्चाऽन्यदजादनुत्पन्नादसुतो जायते तस्य त्वादिनः
कार्यम् । इदं नान्यत्वास्त्य नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादजात्वा

दक्षिणे पक्षे कार्यमजस्रेनित्यं । तयोर्विधकारणाभिसत्त्वादिति । दूष-
यति । अथ यति । द्वितीयमनुद्वयति । इदोति । अजावर्गनाकार्यात्
कारणमभिधेयं यदोति योजना । यदोति । न तर्हि कारणं भवे
भविष्येति । कार्यमभिसत्त्वात्तस्य चाभुवेत्यादिति दूषयति । कारण-
मिति । लोकस्य तात्पर्यमाह । उक्तस्येति । कार्यकारणयोरभेद-
वादे विभक्तिवैधेयं दूषितम् । तस्यैव इदोकारणमभेदं श्लोक इत्यर्थः ॥
येवादीनरोत्यमर्थमाह । कारणादिति । मात्रैरभिधेयैर्वर्णाय-
त्वमाह । इदोति । प्रधानस्याजस्रे जायमानत्वेन विभक्तिमिद-
मित्युक्तम् । अस्यादित्युक्तमेव व्यनक्ति । कार्यमिति । अभेदेऽपि
मायवादे नैव दोषः । कारणस्य कार्यादनन्यत्वात्तन्मध्यपगमात् ॥ कार्य-
स्यैव कारणमात्रत्वाद्भेदकारादिति गत्युक्तम् । तवेति । द्वितीयवि-
विभजते । किञ्चान्यदिति । अभेदवादेऽपि कार्यस्यानित्यत्वे कार-
णस्य नित्यत्वमिति व्यख्या । किमिति । न भवेत्तत्वात्तदमाह । न
इदोति ॥ १३ ॥

किञ्च यस्य प्रधानादिनो भवे प्रधानादेजाभिधेयं कार्यं जायते
महदादीत्यभ्युपगम्यते । तस्यैव तस्मिन्नेव इदोति । यत्तद्वै तद-

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदोषिता ॥१६॥

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरि-
ज्ञानम् । तत्त्वाविवेको भूतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं
त्वयोक्तः क्रमः हेतोः फलस्य सिद्धिः कलाञ्च हेतोः सिद्धि-
रितीतरेतरानन्तर्यफलचरणस्य कोपो विपर्ययोऽन्यथा-
भावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारण-
भावानुपपत्तेरजातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदोषिता प्रका-
शिताऽन्योन्यापेक्षदोषं ब्रुवद्भिर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरि-
त्यर्थः ॥१६॥

पक्षधर्मित्याह । यदिति । श्लोकाद्यष्टाष्टिं योजयति । अथमन्व-
त्त्यादिना ॥१८॥

हेतुफलयोरिदं पूर्वमिरं पक्षादिति न प्रायते । परस्परान्वयात् ।
अतश्चेद् पूर्वमिदमिति वक्तुमशक्यमित्याह । अशक्तिरिति ॥ अत-
दावसरे हेतुफलपरिज्ञानं तर्हि कथमशक्तिद्वयकं तन्निष्पद्यमानम
प्रतिभाभिधानीयमापत्तौत्यर्थः । किन्तु यदि क्रमस्य निश्चितपूर्वोपर-
भावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणवृत्तौ कार्यमिति प्रतिष्ठा
होयेत् । तथा च प्रतिष्ठातानिर्विघ्नान्तरमापद्यतेत्याह । क्रममिति ।
अन्योन्यपक्षप्रतिषेधमुखेन सतो रक्षतश्च जन्मनो मत्स्याख्याते । क्रमा
क्रमाभ्यामुत्पत्तेरनुपपत्तेरजातिरेवाशङ्कताभिप्रेता वाटाभिरादर्शिता भव-
तीत्युपपन्नमिति । एवं होति ॥ क्रमाद्य पाद व्याकरोति । अथेत्या-
दीना । क्रमवत्त्वे पूर्वमिदमनुमेतच्छब्देन परावृत्त्यते ॥ (द्वितीयपाद
योजयति । अथ वेत्यादिना । द्वितीयादे विदुषोति । एवमिति ॥१८॥

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिरुक्तं
शब्दमात्रमाश्रित्य छलमिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्यथा
विषाणवैज्ञासिस्त्वन्व इत्यादि । न 'छास्माभिरसिद्धा' हेतोः
फलसिद्धिः असिद्धाद्वा फलाहेतुसिद्धिरभ्युपगता किन्तार्हं
बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रो-
च्यते । बीजाङ्कुराख्यो यो दृष्टान्तः स साध्येन तुल्यो ममे-
त्यभिप्रायः । न तु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो बीजाङ्कुरयो-
रनादिः न पूर्वस्य पूर्वस्याऽपरवादादिमत्त्वाभ्युपगमात् ।
यद्येदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो बीजादिमान् बीजश्चा-
ऽपरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमत् । एवं

बीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावोऽभ्युपग-
मात्तद्व्योक्त्याश्रयत्वमित्याशङ्क्याह । बीजेति । दृष्टान्तस्य साध्यसम-
त्वेऽपि साधकत्वमस्तित्याशङ्क्याह । न हीति । श्लोकापेक्षं चोद्यमु-
द्भावयति । नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थमन्यम् । शब्दमाश्रित्य
छलप्रयोगमेवोदाहरति । पुत्रादिति । आदिशब्देन फलादुत्पद्यमान
मनु न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गच्छते । कार्यकारणभावो हेतुफल-
योरित्यत्रानभिप्रेतमर्थं कथयति । न हीति । तत्रैव प्रत्यपूर्वकमभिप्रे-
तमर्थमुदाहरति । किन्तर्हेति । दृष्टान्ताद्यमुपतिपक्ष्या परिहरति ।
अत्रेति । मायायादिमते कश्चिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्या-
समुपतिपक्षेर्भवेत्युक्तम् । प्रत्यक्षावच्छेदेन दृष्टान्तः साधकत्वाशङ्कते ।
नन्विति । किं बीजाङ्कुरवत्तयोरिदं कार्यकारणत्वमिच्छते किं वा
बीजाङ्कुरमनानयोरिति विवक्ष्यार्थं दूषयति । न पूर्वस्येति । तदेव
प्रपञ्चयति । यद्येत्यादिना । बीजव्यक्तेरद्वयव्यक्तोक्तप्रकारेणानादि-

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।
सदमत्यदमद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

केनपिदपि प्रकारेण जन्म सम्भवति । न तावत्स्वयमेवा
ऽपरिनिष्पन्नारक्षरूपात् स्वमसैव जायते यथा घटस्तस्मा-
द्देव घटात् । नापि परंत अन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः
पटात् पटान्तर्ग तथा बोभयतः । विरोधात् । यथा
घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायते । ननु महो घटो
जायते पितृश्च पुत्रः उत्तम् अक्षि जायत इति प्रत्यय-
शब्दश्च मूढानां तावैव शब्दप्रत्ययौ द्विवेकिभिः परोक्ष्येते

किं सत्यमेव तौ उत स्येति यावता परीक्षमाणे । शब्द-
प्रत्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणां शब्दमात्रमेव तत् ।
वाच्यारम्भणमिति श्रुतेः । स्येन्न जायते सत्त्वात् स्येति-
स्युडादिवत् । यद्यसत्तथापि न जायते न विद्यत अस-
त्त्वादेव शशविषाणवत् । अथ सदसत्तथापि जायते
विरुद्धस्यैकस्यासम्भवात् । अतो न किञ्चिदस्य जायत इति
सिद्धम् । तेषां पुनर्जनिरेव जायत इति क्रियाकारक-
फलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वञ्च वस्तुनः । ते दूरत एव
न्यायापेताः । इदमित्यमित्यवधारणक्षणान्तरानवस्थानात्
अननुभूतस्य कृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

जायमानो दृश्यते । तथा जायमानं चक्ष्मादन्यस्याश्च भवतीत्यनुप-
पन्नमित्यर्थः । अन्यत्वं कस्यपि अन्यजनकभावस्य प्रत्यक्षत्वान्नामौ शन्यते
प्रतिक्षेपमिति शङ्कते । नन्विति ॥ किं प्रत्यक्षानुभारिणौ शब्दप्रत्यया-
यविवेकिनामित्येते किं वा विवेकिनामिति विकल्पग्राह्यमङ्गीकरोति ।
मन्त्रमिति ॥ द्वितीयं प्रस्थाप्य । तावेवेति ॥ शब्देवेति परीक्षमाणे
सिद्धीति सम्भवः । तच्च जन्मशब्दोविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव । वाच्य-
रम्भणश्रवणाश्रयवर्मायतो यावता विद्यते । तस्मादसत्त्वालक्ष्यत्वमेव
शब्दप्रत्ययबोरेदृश्यमिति योजना ॥ चतुर्थे प्रियिजयति । सङ्केदिति ॥
पक्षम निराकरोति । यदिति ॥ षष्ठं प्रस्थादिशति । अथेत्यादिना ॥
पक्ष्मा विकल्पानां निरासे फलितं विगमयति । अतो नेति ॥ क्रियाका-
रकफलनानात्वपक्षे अजन्मशब्दानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूद्य दूषयति ।
तेषाम्पुनर्मिति ॥ बौद्धानां न्यायारम्भेन वस्तु व्यवस्थापयता कुतो
न्यायवाच्यत्वमित्याशङ्क्य । इदमिति ॥ इदमा वस्तु पराश्रयम् ।
इत्यमिति क्षणिकत्व विवक्षितम् । एवमवधारणावच्छिद्ये क्षणे वस्तुत्व-
श्लेष्टकक्षणातिरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानाभावाच्च तस्मिन्नुपपन्न इति ध्येती-

संक्षेपस्योपलब्धेऽप्यपरतन्वास्तितामता ॥२४॥

परतन्वाभित्यन्यशास्त्र तस्य परतन्वाश्रयस्य वाङ्मार्गस्य
ज्ञानव्यतिरिक्तस्याऽस्तितामताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्ते
प्रकाशभावस्वरूपाया नीलपीतादिवातालम्बनवैचित्तर-
मन्तरेण स्वभावभेदेनैव वैचित्तरं सम्भवति । स्फटिकस्यैव
नीलाद्युपाध्याय्यैर्विना वैचित्तरं न घटत इत्यभिप्रायः ।
इतश्च परतन्वाश्रयस्य वाङ्मार्गस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता-
मतांशं संक्षेपोऽप्युपलब्धं । उपलब्धते ह्यग्निदाहादि-
निमित्तं दुःखं यद्यन्यादिवाह्यं दारादिनिमित्तं विज्ञान-
व्यतिरिक्तं न स्यात् ततो दाहाद्विदुःखं नोपलब्धेत
उपलब्धते तु घतसौमन्यामहे अहि वाङ्मार्गस्य इति ।

स्यति । आलोकेति । प्रज्ञप्तेर्विषयनिर्देशत्वाच्च ज्ञानव्यतिरिक्तविषयतेत्या-
गद्वाराह । न हीति । अनित्यत्वं च निवृत्त्यनन्तरं पुराणम् । तमेव
चेत् द्वितीयपादबोजनया विगदयति । अन्यथेति ।
प्रत्याचष्टे । न चेति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं
व्याख्यानेन कथयति । अत इति । ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव वाङ्मार्ग-
मन्त्रन वैचित्तरमन्तरं न भवति वैचित्तरं घटिष्यते तद्वत् । न हीति ।
श्रीपादिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्याभिव्याहृतं वाङ्मार्गव्यतिरिक्तोपाध्या-
यविषयमाग्नेयमिव्याह । स्फटिकस्येति । द्वितीयपादहेतुनरपरत्वेनात्र
तद्वदिति । तस्योपलब्धिभुवमादयति । उपलब्धत इति ।
तदुपलब्धतपि कृता वाङ्मार्गवैचित्र्याभिव्याहृतं । अदीति । उप-
लब्धिरत्र तर्हि दुःखस्य भाववृत्तिरिति चेत् । आनुभवविरोधादित्याह ।
उपलब्धते इति । विषयद्वयस्योपलब्ध्यानुपपत्तिमिदं फलमाह ।
अत इति । विज्ञानव्यतिरिक्तवाङ्मार्गवैचित्र्याभिव्याहृतं तस्योपलब्धिरिति ।

प्रज्ञप्ते सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

न हि विज्ञानमात्रे संक्षेपदे युक्तः । अन्यत्रादर्शनादि-
त्यभिप्रायः ॥२४॥

अबोध्यते वाटम् एवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्षे-
पोपलब्धियुक्तिदर्शनादिष्यते त्वया । स्थिरीभव तावत्त्वं
युक्तिदर्शनं वस्तुतस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र ब्रूहि
किन्तु इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञत्वालम्बनाभि-
मतस्य तत्र घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वं वैधिव्याहेतु-
त्वमिष्यतेऽस्याभिः कथं भूतदर्शनात् परमार्थदर्शनादि-
त्येतत् । न हि घटो यथाभूतमद्रूपदर्शने सति तद्यति-
रेकेष्यास्ति । यथाऽश्वात्माहिमः पटो वा तन्तुव्यतिरेकेण ।

हेत्वाप्रवृत्ताह । न हीति ॥ अन्यत्र दाहश्चेदादिव्यतिरिक्ते चन्दनप्र-
क्षेपादाविति यावत् ॥२४॥

आभ्यामर्थापत्तिभ्या वाच्यार्थवादे प्रीतिं विज्ञानवाटमुद्गाधयति ।
तप्तेरिति ॥ अस्तु का नाम वस्तुव्यतिरिक्त्याप्रवृत्ताह । निमित्तस्येति ॥
भूतान्तरे प्राप्ते तद्विराज्जरणमुच्यते । विज्ञानवाटिनेति । श्लोकस्य
तात्पर्यमाह । अवेति ॥ तत्र पूर्वोक्तं विभजते । वाटमित्यादिना ॥
द्वैतिनस्तत्र तर्कप्रधानताय प्रतीतिमात्रपरत्वात् युक्तेति मत्याह । स्थिरी-
भवेति ॥ यस्तुनो वाच्यस्यार्थस्य तथात्वं प्रज्ञप्तिविषयत्वं तस्याभ्युपगमे
कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येतद्विषयं त्वं स्थिरीभवेति योजना ।
विचारदृष्टिमेवावस्थात्वं वर्गे किततो दूषणं ब्रूहीति दृष्यति । न
हीति ॥ ततोत्तराह विज्ञानी व्याकुर्वन्तुत्तरमाह । उच्यते इत्या-
दिना ॥ घटादेर्वैधिव्याहेतुत्वे प्रत्यपूर्वकं हेतुमाह । कथमित्यादिना ॥
परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति । न हीति ॥ तत्र वैधिव्याहेतुत्वमाह ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

तन्तव्वाशुच तरेकेणैवमुभरोच्चरीभूतदर्शने चाशब्द-
प्रत्ययनिरोधानैव निमित्तमुपलभमाह इत्यर्थः । अथवा
भूतदर्शनाद्वाच्यायस्यानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव
सर्पादिरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनावप्रयत्नाच्च निमित्तस्यानिमि-
त्तत्वमिष्यते । तदभावेऽभावात् । न हि शुद्धसमाहित-
सुप्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो वाच्योऽयं
उपलभ्यते । न ह्युक्तसावगतवस्तुत्वत्तरेरपि तथा भूत-
गम्यते एतेन द्वयदर्शनसंक्षेपोपलब्धिश्च प्रयुक्ता ॥ २५ ॥

अथेति ॥ घटादिति व्यास पटोऽपि दर्शयति । पटो वति । तन्त-
व्यपि व्याससाम्यमुदाहरति । तन्मव इति । परमार्थदर्शनमनुप-
पन्नइति । इत्येवमिति ॥ घटादीनां प्रकारण्यदिरेकेणावताच्च प्रत्यय-
वैचित्र्यहेतुत्वम् अतो घटादिप्रत्ययवत् प्रत्ययान्तराण्यपि प्रत्ययत्वादि
शेदाद्वास्तवान्मनवजिहानिःप्रत्ययानीत्यर्थः । भूतदर्शनं यौक्तिकं तस्य
दर्शनं ततो निमित्तस्यानिमित्तत्वमिति व्यख्यातम् । इदानीमभू-
तदर्शनादिति परस्मैरेकव्याख्यानालम्बाह । अथ वेति ॥ यथा रज्ज्वा-
दावधिकाने सर्पादिरारोपितस्य दर्शनाच्च तस्य बह्वतो दर्शनं मत्वा
कल्पनत्वमिदम् । अथैवाधिकानपानाभावेऽपि परमार्थतो दर्शनाद्
वाच्यासाम्यस्य ज्ञानसुप्तावस्थान्तं वास्तवमनुपगन्तव्यमिति व्यर्थः ।
किञ्च । विमलो वाच्यार्थो न बह्वतो ज्ञानं प्रत्ययान्तरं भ्रान्तिविषय-
त्वात् रज्ज्वा सर्पादिरपि इत्याह । आत्मीयि ॥ केन साधयति । तदभाव-
इति ॥ आत्मभूतं वाच्यार्थं न भ्रान्तोक्तं हेतुं मयत्तयति । न ह्येति ॥
देहाभिमानवशो वाच्यार्थवतिमान्मनस्यैवादर्शनेनोक्तं तत्प्रतिभा-
नमप्रत्यक्षं मातोतीत्याह । न ह्युक्तमिति ॥ वाच्यार्थसमर्थनार्थ-

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चाद्यौ नार्थाभासस्ततः प्रयक् ॥२६॥

यस्यान्नास्ति वाच्यं निमित्तम् अतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं
वाच्यालम्बनविषयम् । नाप्यर्थाभासश्चित्तत्वात्स्वप्रवित्तपत् ।
अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्रार्थवदेव वाच्यः शब्दाद्यर्थो
यत उक्तहेतुत्वाच्च नाप्यर्थाभासश्चित्तात्प्रयक् चित्तमेव हि
षटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥२६॥

मुक्तमर्थापत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह । एतेनेति ॥ तत्त्वदर्शिनां
स्फुरणातिरिक्तवस्त्वनुपपन्नमपदर्शनेन वैषित्यं दर्शनम् दुःखोपलब्धि-
प्रत्युक्ता । तेनानुपपद्यमानार्थापत्तिद्वयस्यानुत्थानम् । अथकारक-
मप्युक्तमसमादोषितस्वप्नदेव एवेदने वैषित्यं दुःखव्यवहारा-
मित्यन्यथाप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥२७॥

ज्ञानस्य शान्त्यनन्तत्वमिदं तत्त्वदृष्ट्या ज्ञानभावे ज्ञानमपि न
स्यादित्याशङ्क्याह । चित्तमिति ॥ न हि स्फुरणं सङ्गर्भकं तस्य
सङ्गीतत्वमिदं भावात् । जानातेस्तु सङ्गर्भकत्वं क्रियाफलत्वकल्प-
ना ज्वलितमिति भावः । चित्तस्यासङ्गर्भित्वाभावेऽपि तदाभास-
सङ्गितं स्यादित्याशङ्क्याह । नार्थेति ॥ तत्र हेतुमाह । अभूत इति ॥
प्रथमपादं व्याचष्टे । चङ्कादिति ॥ विमतं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशेति
चित्तत्वात् सम्प्रतिपक्षवदिति द्वितीय पादं विभजते । नापीति ॥ न
हि दृष्टान्तं तस्यार्थाभाससङ्गितं तस्येव तदात्मना भावादित्यर्थः ।
तृतीयपादं व्याचष्टेति । अभूतो हीति ॥ विमतोऽर्थः भद्रं भवति
अर्थत्वाद् सम्प्रतिपक्षवदित्यनुमानात् ज्ञानस्यानन्तत्वमित्यर्थः । विम-
तोऽर्थः स्वविषयज्ञानजनको न भवति आन्निविषयत्वात् सम्प्रतिपक्ष-
वदित्युक्तमनुमानं स्मारयति । उक्तेति ॥ अर्थजन्यत्वाभावे विधानं
स्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । नापीति ॥२८॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृश्यत्यध्वसु विषु ।
अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

ननु विपर्याससार्धं असति घटादौ घटाद्याभासता
चित्तस्य तथा च सत्यविपर्यासः क्वचिद्वक्तव्य इति । अतो-
च्यते । निमित्त विषयमतीतानागतवर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि
सदा चित्तं न स्पृशेदेव हि । यदि हि क्वचित्संस्पृशेत्सो-
ऽविपर्यास परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽऽसति घटे
घटाभासता विपर्यासः स्यात् न तु तदसि कदाचिदपि
चित्तस्यार्थसंस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं
तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथञ्चिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभि-
प्राय । अथमेव हि स्वभावचित्तस्य । यदुतासति निमित्ते
घटादौ तद्वदवभासनम् ॥२७॥

ज्ञानस्य वाक्यजन्यभावे तस्य तत्त्वानुपपत्त्या भ्रान्तिर्भवति ।
भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रतिधोगिनीत्यन्यथाख्यातिमतमाशङ्क्यते । निमित्त-
मिति । काण्ववेति ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थसंज्ञितभावे तद्भावन-
भावात् तज्जन्या नान्यथा ख्याति विद्यति । भ्रान्तिस्तु विचानरेषापि
भविष्यतीत्याहुः । अनिमित्त इति । श्लोकस्यावर्तनाशङ्क । दर्शयति ।
नन्विति । यदि घटादिवाक्योऽर्थो न यदुताते तर्हि तस्मिन्वस्तु-
तदाभासताज्ज्ञानस्य विपर्यासः । अतश्चिन्तद्वदुत्पत्त्यात् । वि-
पर्यासे च श्लोकते क्वचिदप्यविपर्यासो वक्तव्यः । भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्व-
त्तस्यान्यथा ख्यातिवादिभिरिहतादित्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तयोजनया
परिहरति । अवेति । उक्तमेवार्थमुत्तरार्द्धयोजनार्थं साधयति ।
यदीति । अर्थात्तदाभासतस्यैव भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता
ज्ञानस्य कथं विभं हतीत्याशङ्क्यते । अवमेवेति । स्वभावाद्भासता

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

प्रज्ञप्ते मनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवाटिनो
मीदृश्यं यच्च न वाच्चार्यवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणा-
नुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय तदिदमु-
च्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभासता
चित्तस्य विज्ञानवाटिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितमस्माभि-
रपि भूतदृशनात् तस्मान्नस्यापि चित्तस्य जायमानाव-
भासताऽसत्येव जन्मानि यक्ता भवितुमित्यतो न जायते
चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायते अतस्तस्य चित्तस्य ये
जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिन क्षणिकदुःखत्वच्युत्पत्त्या-
नात्मत्वादि च । तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं दृष्टुमशक्यं
पश्यन्तं चे वै पश्यन्ति ते पदं पद्यादीनाम् । अत इतरे-

विद्याच्यते । न हि भानिरभ्रान्तिपूर्विकेति नियमः । सविषयाणां
भूतानामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥२०॥

वाच्चार्यवादिपक्षमेव विज्ञानवाटिमुद्येन प्रतिषिष्य विज्ञानवाट-
मित्रादीमपश्यति । तस्मादिति ॥ प्रतिषेधं विज्ञानस्य अन्यं दृश्यते
विज्ञानवाटिभिरित्याशङ्क्याह । तस्यति ॥ अतमद्वीर्तनपूर्वकं श्लो-
कस्य तात्पर्यमाह । प्रज्ञप्रसिति ॥ तत्र वाच्चार्यवादिनो वाह्योदयो
वज्ञानवदन्तीति पक्षप्रतिषेधमुपेनाप्रवृत्तं तत्पुनराचार्येण भवत्वेव
मित्यभ्यनुज्ञातम् ॥ वाच्चार्यवाददूषणस्य समतटपि सम्मतत्वादित्याह ।
वाह्योदये इति ॥ वाच्चार्यवाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह । तदेवति ॥
अनयेव घटानौ घटाद्याभासव विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय
विज्ञानवाटिपक्षार्थं वाच्चार्यपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः ॥ सम्प्रति
विज्ञानवादमवतारयति । तदिदमिति ॥ तस्मादित्यादि व्याचष्टे ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं खेवैपश्यन्ति तेपदम् ॥२८॥

अजातं जायते तस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

भ्योऽपि हैतिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि मूल्या-
दादिनः पश्यन्त एव सर्वमून्यतां स्वदर्शनस्यापि मून्यता
प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनाऽपि
निघृच्छन्ति ॥२८॥

प्रकृतेर्हेतुभिरणमेकं प्रकृतिं सिद्धं यत्पुनरादौ प्रति-

यस्यादिति ॥ भूतदर्मनाह घटादेर्वेदादिनाह भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि
विद्यप्रमाणं नत्वं तस्य ज्ञानतो दर्शनादिति यावत् ॥ द्वितीयपादं
इहान्तर्मे विभजते । यथेति ॥ विमल विद्यामजम् न तात्त्विकं
इत्येताद्रीत्यादिबन्धित्यर्थः ॥ विमले दोषमाह । अत इति ॥
तत्त्वतो विद्यामजं ज्ञानयोगादेव तस्य तात्त्विकं ज्ञानं पश्यन्ति ते
पक्षादीनां खेदपि पदं पश्यन्तीत्यर्थः । अतस्तत्त्वादिनाह्येनान्य-
द्विलक्षणत्वमन्योऽन्यनाह्यश्च पश्यते ॥ तत जेते कथयति । जे-
वेति ॥ खड्गेनरुपपत्तेस्तद्वत्तत्त्वमनुत्पद्यते च तद्वत्तद्वत्तात्त्विक-
दित्यर्थः ॥ विद्यामवादे कथित विमले दर्शयति । अत इति ॥ मून्य-
दादिनं प्रति विमेषं कथयति । जेयेति ॥ पश्यन्त एवेत्यनुपपत्ति-
पक्षतां दित्यर्थः । इत्येताद्रीत्यादिमन्त्राभावात् । विध्यति । एतन्मात्रमस्तु
कथं निजोक्तं । न च ज्ञानात् इत्येव तदभावं साधयेत् । तयोरेककार-
त्वानुपपत्तेरित्यर्थः । किञ्च सर्वमून्यतां वदन् । मून्यतादमेनस्य
ज्ञानमून्यस्य च दूयतां वदन्ति । तथा च स्वपक्षमिदिरित्यभिप्रे-
त्याह । स्वदर्शनमिति ॥ ततोऽपीति विद्यामवादिभ्योऽपीत्यर्थः ॥२८॥

यदि विद्यामवादे वा ज्ञानमून्यस्य च विध्यते मून्यत्वज्ञानं न सम्भवति
विमले तस्यैककार्त्वात् न भवतीत्याह । अजातमिति ॥ तस्य च

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२६॥
अनादेरन्तवत्त्वञ्च संसारस्य न सेत्स्यति ।

ज्ञातं तत्फलोपसंहारार्थीयं लोके । अजातं यच्चिन्तं
ब्रह्मैव जायते इति वादिभिः परिकल्प्यते तदजातं जायते
यस्यादजातिः प्रकृतिस्य ततस्तस्यादजातरूपायाः प्रकृ-
तेरन्यथाभावो ज्ञानं न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२६॥

अथद्यापर आत्मनः संसारमोक्षयो परमार्थसङ्गाववा-
दिना दोष उच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसार-
स्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्तितः सिद्धिं नोपयास्यति ।
न ज्ञानादिः सत्त्वन्तवान् कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । कोजा-
ङ्कुरसम्बन्धनैरन्तर्यामिच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकवस्त्व-

अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथे. सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिता ॥३१॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेनमित्यैव खलु ते स्मृताः ॥३२॥

भावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानमात्रिकाक्ष-
प्रभवस्य मोक्षस्यादिमतो न भविष्यति । घटादिष्वदर्श-
नात् । घटादिदिनाशत्रदपक्षत्वाददोष इति चेत् । तथा
च मोक्षस्य परमार्थसङ्गावप्रतिज्ञाहानि । अस्तत्वादेव
अशविषाणस्येवादिमत्त्वाभावश्च ॥३०॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानौ लोकाविह मसारमोक्षाभाव-
प्रसङ्गेन पतितौ ॥३१॥३२॥

योऽनादिभाव योऽनन्तवाच्यति व्याप्तिराग्रणि व्यक्तव्याह । न हीति ।
योऽनादुरयोर्लक्षणभावेन सम्बन्धस्य नैरन्तर्य समानतास्यादादि
भावत्वेऽपि निष्कर्षस्यास्य इत्येतादमेकान्वितेति शङ्कते । योज ।
भाष्यविशेषाशङ्कया तत्रावर्त्तनाच्च व्यभिचारशङ्कति दूषयति । नैकेति
द्वितीयाह व्याचष्टे । तथेति । यथादिमत्त्वं तत्र नाश्वत्त्वमिति
व्याप्तिभूमिमाह । घटादिष्विति । यथा कृतकान्ते घटादिष्वन्तो
निवृत्तया वस्तुत्वमोक्षेऽपि भविष्यतीत्यनेकान्वितमाशङ्कत । घटा
दीति । मोक्षस्याभावत्वमिति परमार्थसङ्गावप्रतिज्ञा भङ्गतेति दूषयति ।
तथा चेति । किमु मानयत सत्ता समवायरूप कार्यत्व तन्नि-
तोक्षस्या कश्च न निवृत्तयोवाह । अस्तत्वादेवेति ॥३०॥

यस्तु तर्हि मोक्षस्यादन्तवत्त्वं तत्राह । आदाविति । यदि
यूपरीदृकादि स्मृत्युते यथा वस्तुतो भाव्यवति यावत् । वितथेनैव

सर्वे धर्मा स्तृपा स्वप्ने कायास्थान्तर्निदर्शनात् ।
संवृत्तेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥३३॥
न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्थानियमाहृतौ ।

निमित्तस्थानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः
प्रपञ्चयते एतैः श्लोकैः ॥३३॥

जागरिते गत्यागमनकासौ नियतौ देशः प्रमाणतौ

मरीच्युटकादिभिः माहश्चमाद्यन्तवत्त्वम् । विमता मोक्षादयो न
मरमार्यमनो भवितुमर्हन्ति आद्यन्तवत्त्वामरीच्युटकादिष्वदित्यर्थः ।
कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वप्रत्येक्यागद्वयम् । अविशेषा इति ॥
नक्षिता मूढेरविचारकैरिति शेषः । ऊपरौदकादीनां स्थानपेनादि-
प्रयोजनानुपपत्त्यामोक्षस्यर्गादीनान्तु सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिज-
न्मात्र मोक्षादियेतथ्यमित्यागद्वयम् । समयोजनतेति ॥ तर्था मोक्षा-
दीनामिति यावत् । पुनरुक्तिग्रहा वारयति । वैतथ्य इति ॥३३॥३२॥

किञ्च येन हेतुना स्वप्नस्य निष्यात्त्वमिदं तस्य जागरितेऽपि
तस्यत्वाप्यन्तादिरहितं संविद्यात्वं तत्त्वमेवमिति पितृश्रुत्याह ।
सुप्तेति ॥ यदि देहान्तर्दर्शनान्निष्यात्वं स्वप्नस्येदं तर्हि मेराजदेहे
हिर्यस्य जागरितस्य दर्शनात् निष्यात्वं दुर्वारमित्यर्थः । किञ्च योग्य-
देगवैधुर्वाङ्निष्यात्वं स्वप्नस्य यद्युभौ तर्हि संवृत्ते प्रदेशे प्रत्यग्भूते
प्रक्षाल्यययैकरसे भूतानां विद्यमानानां दर्शनं न कुतोऽपि स्यात्
मक्ष्णोऽनवकाशत्वादित्याह । संवृत इति ॥ अथतारितश्लोकस्य
चित्तानामुत्तरश्लोकानां आत्माभासमित्यस्याप्राप्तनाना तात्पर्यमाह ।
निमित्तस्येति ॥३३॥

उक्तमेवायं प्रपञ्चयति । न युक्तमित्यादिना । स्वप्न देशान्तरगतौ
नियतकालाभावाच्च गत्वा दर्शनमिदं तथा मरणादूर्ध्वमर्षिणादिमार्गेण
गत्वा न ह्यदर्शनमयुक्तं कालानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । किञ्च यद्देगस्यः

२२० ; अथर्ववेदीयमायङ्ग्योपनिषत् ।

वतिबुद्धश्च वै सर्वस्वस्मिन् देशे न विद्यते ॥३४॥
मिताद्यैः सह सम्मन्वा ससुद्धो न प्रपद्यते ।
गृहीतृश्चापि वत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३५॥

यशस्यानियमात् नियमस्याभावात् स्वप्ने न देशान्तर-
गमनमित्यर्थे ॥३४॥

मिताद्यैः सह सम्मन्वा तदेव मन्वाण प्रतिबुद्धो न प्रप-
द्यते । गृहीतश्च यत्किञ्चित् चिरव्यादि न प्राप्नोति ।
गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥३५॥

एवमपश्यति प्रतिबुद्धोऽस्मिन् देशे नास्तीति निष्पातमधीष्टम् । यथा
यस्मिन् देशे स्थितः सत्परागनुभवति ब्रह्मभावः प्रतिपन्नस्मिन् देशे नास्ति
परिपूर्वमप्युपेक्षावस्थानादतो जागरितस्यापि निष्पातभेदव्यभि-
त्याह । प्रतिबुद्धश्च । श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति । जागरित
इति ॥३६॥

स्वप्ने चावस्तुकेः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।
यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥३६॥
अर्हणां जागरितवत्तद्देवैः स्वप्न इष्यते ।

स्वप्ने च घटन् दृश्यते य कायः सोऽवस्तुकश्चातो
ऽन्यस्य स्वाप्नादेशस्यस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात् । यथा
स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वंचित्तदृश्यमवस्तुकं जागरि-
तेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसकृत्वात्स जागरितमे-
पीति प्रकरणार्थः ॥३६॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रदवस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव
अवस्थादृष्ट्याप्राप्तकल्पेण स्वप्नस्य तज्जागरित हेतुरस्य
स्वप्नस्य हेतुर्जागरितकार्यमिष्यते । तदेतत्त्वाज्जागरित-
कार्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदृश्य एव सज्जागरितं न त्वन्येनाम् ।

किञ्च स्वप्नावस्थायी मनो देहेन नद्यादिषु पर्यटति स मिथ्या
भूतस्य निवृत्तस्य दर्शनात् । तथा जागरिते चो न परित्राज-
कादिशरीरेण लोकस्य पूज्यो हंसो वा दृश्यते न मिथ्या कथ्यते ।
पृथगेतं भूतस्य प्रकृत्यागतीरस्यानुभवादित्याह । स्वप्न चेति ॥ किञ्च यथा
स्वप्न देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिथ्याभूतमेपि
तथामित्याह । यचेति ॥ यत्तद्वैगताम्यवशात् योजयति । स्वप्ने
इति ॥ अन्तराह्नगतारि व्याकरोति । यथेत्यादिना ॥ पृथग्दृष्टार्थमुप-
सहरति । स्वप्नेति ॥३६॥

यथा जागरित तथा स्वप्नो दृष्टान्ते । तथा स्वप्नस्य जागरित
कार्यत्वात् स्वप्नदृष्टा तस्यैव जागरित सदिति स्वप्नवत्तद्विषयात्वमि-
त्याह । अहणादिति ॥ किञ्च जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकभाषा-
रणत्वं वस्तुनो नास्ति स्वप्नकारणत्वात् किन्तु तथा भासमानत्वमित्याह ।

२३२ अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

तद्देतुत्वात्तु तस्यैव संज्ञागणितमिष्यते ॥३७॥
उत्पादस्याप्रतिसिद्धत्वाद्गुणं सर्वमुदाहृतम् ।
न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥३८॥

यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन्
साधारणविद्यमानवस्तुवदभासते तथा तत्कारणत्वात्सा-
धारणविद्यमानवस्तुवदवभासनं न तु साधारण विद्यमान-
वस्तु स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ॥३७॥

ननु स्वप्नकारणत्वे जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तु-
त्वम् । अत्यन्तघटो हि स्वप्नो जागरितवस्तु स्थिरं नश्यते ।
अत्यमेवामिवैकिना स्यात् द्विवैकिनान्तु न कस्यचित् वस्तु न
उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पादस्यात्तैव सर्वमित्युक्तं
सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सवाच्याम्यन्तरो मूल इति । यदपि

तद्देतुत्वादिति । जागरितस्य वस्तुनो २३२ वेदमन्त्रवत्त्वं
दर्शयति । इत्येति । इतः अर्थान्तेन लोकोरवम् पूर्वार्थे ।
जागरितवदिति । अन्तराहं योजयति । तद्देतुत्वादिति । अति
प्रमातृदि बाध्यत्वं लक्ष्यं मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनश्चदनुपपत्त्यात् यद-
मातृत्वं वक्ष्यम् । कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति भाषा-
भायान् । न हि सर्वसाधारण विद्यमानस्तु जागरित मिथ्या भवितु
दुक्तमित्यामह्नुगक ववेद्यादिना ॥ ३७ ॥

कार्यकारणभावेऽपि अत्र जागरितयोर्न मिथ्यात्वमिति सिद्धमन-
वैयर्थ्यादित्यामह्नुगक । उक्तं दृश्येति । यत् कार्यकारणत्वं अत्या-
वश्यमोदय वक्ष्यजागरितयोरित्युक्तं तत् दुर्लभमित्याह । न चेति ।
यथाऽवश्यं यथासाध्यमाह । नञिति । किमिदं वैयर्थ्यमिति विवेकिना

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

मन्यसे जागरितात्मातोऽसत्स्वप्नो जायत इति तदुक्तम् । न भूतादिव्यमानादभूतस्यासतः सम्भवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः शशविषाणादेः सम्भवोः दृष्टः कथञ्चिदपि ॥३८॥

ननु उक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथ-
मुत्पादो प्रसिद्ध इत्युच्यते । यत्तु तत्र यथा कार्यका-
रणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति असद्विद्यमानं रज्जुसर्प-
वद्विकल्पितं यस्तु जागरिते, दृष्ट्वा तद्भावभाषितस्तन्मयः
स्वप्ने जागरितवद्ग्राह्याहकारूपेण विकल्पयन् पश्यति

प्रतिभाति क्विया विवेकिनामिति विकल्पग्राह्यमङ्गोक्तोति । सत्यमिति ॥
द्वितीयं प्रत्याह । विवेकिनास्त्विति ॥ द्वितीयभागमाकाङ्क्षाद्वारा विभ-
जते । यदपीत्यादिना ॥ सम्भवो नामतोऽस्तीत्येतत् उच्यते साधयति ।
न ह्योति । कथञ्चिदपि सतोऽभतो वेत्यर्थः ॥३८॥

उक्तमुत्पादस्याप्रसिद्धत्वं तदुक्तम् । स्वप्नजागरितयोस्तत्कार्य-
विवेकत्वाङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह । असदिति ॥ जागरिते दृष्टस्य
स्वप्ने दर्शनात् ॥ जागरितस्य स्वप्नमप्रति कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य
जागरितेऽपि दर्शनान्तस्य जागरितमप्रति कारणत्वं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याह । असत्स्वप्नेऽपीति ॥ श्लोकव्याख्यामाशङ्क्यामुत्थापयति ।
नन्विति ॥ मूर्खोपरिरोधे चोदिते परिहारे कथ्यमाने मनःसमाधानं
प्राप्यते । अस्त्विति ॥ तमेव प्रकारं प्रकटयन्मन्त्राणि योजयति ।
असदिति ॥ तच्छत व्यञ्जिनन्ति । रञ्जयति ॥ दर्शनस्याभासत्वं
रूपयति । विकल्पितमिति ॥ यथा जाग्रदृष्टस्य विषेयस्य स्वप्ने
दर्शनाज्जागरितवासनाधोनः स्वप्नो जागरितकार्यत्वेन व्यञ्जयते तथा
स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनान्तत्कार्यत्वं जागरितस्य प्राप्तिर्ला-
भश्च द्वितीयार्द्धे व्याचष्टे । तथेति ॥ यत्तु स्वप्नजागरितयोरेकं कार्य-

असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३६॥
नास्त्यसहेतुकमसत् सदसहेतुकन्तथा ।

तथा सत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति अवि-
कल्पयन् च शब्दात् । तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने
न पश्यति कदाचिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्नहेतु-
व्यत्येते न तु परमार्थमदिति ज्ञेया ॥३६॥

परमात्मनो न कस्यचित्क्वेनचिदपि प्रकारेण कार्य-
कारणभाव उपपद्यते कथं नास्त्यसहेतुकमसच्छशविघा-
णादि हेतुः कारणं यस्यासत् एव खपुष्पादेस्तदसहेतुक-
मसन्नं विद्यते । यथा सदपि घटादिवस्तु । असहेतुकं शश-
विघाणादिकार्यं नास्ति । तथा सञ्च विद्यमानं घटादि-

सच्च सहेतुकं नास्ति सहेतुकमसत्कुतः ॥४०॥
विपर्ययाद्याया जाग्रद्विचिन्त्यान् भूतवत् सृष्टेत् ।
तथा सृष्टे विपर्ययाद्याहर्मांस्तदैव पश्यति ॥४१॥

वस्तुन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव सम्भवति । न
चान्यः कार्यकारणभाषः सम्भवति शङ्को वा कल्पयितुम् ।
अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदि-
त्यभिप्रायः ॥३९॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्यकारणभाषाश-
ङ्कामपनयन्नाह । विपर्ययाद्यादिविवेकतो यथा जाग्रज्जा-
गरितोऽविचिन्त्यान् भागान् शब्दविचिन्तनोयान् वज्रमुखादीन्
भूतवत्स्वरमार्थवत्सृष्टेत् भृशस्त्रिव विकल्पयेदित्यर्थः ।
कश्चिद्यथा तथा सृष्टे विपर्ययाद्याहर्मादीन् पश्यन्निव
पिकल्पयति तत्रैव पश्यति न तु जागरितादुत्पद्यमाना-
दित्यर्थः ॥४१॥

कारणत्वं यथा कदाच प्रक्रियया प्रतिपादयितुमुचितम् अन्यथा प्रविद्ध
प्रकोपादिभ्यादिदिशति । कथमिति । अनिर्वाण्य सायामर्म कार्य-
कारणत्वं प्रतीतिमात्रविद्वन्मयोक्तकमविकृत्य प्रविद्धिरविर्होत्वभिन्नत्वा-
वार्त्ता पाटं निर्भजते । नामोक्त्यादिना । द्वितीयं पाटं व्यापटे । तथे-
त्यादिना । तृतीयं पाटं व्यापरोति । तथा महेति । चतुर्थपाटार्थ-
माह । अथदिति । अस्तु तर्हि प्रकाशानन्देण कार्यकारणभाव इत्या-
मह्य योग्यानुपनखिविद्वत्त्वान्तरित्याह । न चेति ॥४०॥

रात्रजागरितयोर्वस्तुतो नानि कार्यकारणत्वमिदमैव हेतुनर-
माह । विपर्ययाद्यादि । शोभस्य तात्पर्यमाह । पुनरपीति ।
पश्यत्यर्थं कथयति । विपर्ययाद्यादित्यादिना । कश्चिदित्यस्य पूर्वेष्व

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनाम् ।
जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्वसतां सदा ॥४२॥

यापि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातर्देशितोपदिष्टा । उप-
लम्भनमुपलम्भसाक्षादुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्णाश्र-
मादिधर्मसमाचारणाच्चाभ्या हेतुभ्यामस्ति वस्तुत्ववादिना-
मस्ति वस्तुभाव इत्येव वदनशीलाना दृष्ट्याश्च यता अद्व-
धानाना मन्दविवेकिनामयोपायत्वेन सा देशिता जाति-
ता गृह्यन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनान्तु स्वयमेवाजाद्वया-
त्मविषयो विवेको भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि
श्रौतिया । स्युर्बुद्धित्वादजाते । अजातिवस्तुन सदा
तस्य न्यात्मनाश्च मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः ॥४२॥

प्रियापदेन सम्बन्धः । दृष्टान्तमभूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यद्यस्या
दिना ॥४१॥

तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्याप्रतिद्वले कथं प्रमादिसूत्रममुषो
सूत्रैर्जगत्कारणं जज्ञा सूयितमित्यायद्वाराह । उपलम्भादिति ।
अविवेकिना विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरि-
त्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याचष्ट । यापीत्यादिना । अस्ति वस्तुभावो
हेतुस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य जज्ञेपदिशतोमद्वैतवादिना
मन्दविवेकिषु विवक्तृणाटोपायत्वेन कथं तदुपपद्य स्वादिन्यामद्वाराह ।
तामिति । यन्तु मज्जाय सकामादश्च जगद्व्यवतीक्ष्युपेत तदा
तदतिरेकेण जगतो समावात् जज्ञेयं मज्जामिति निश्चितम् । तद्विष-
य्युच्य वदान्तषु पौष्पापर्थेयामोचितेषु नटभ्यानिना तेषां तदभ्यास
प्रमादादयं भूटप्रादिदोषवस्तु वक्ताटाटा चत्स्वतीत्यभिप्रेत्याद्वैत
वादिभिर्जातिरूपदिष्टा न तु हतस्य च्युतितो न्यायतश्च निरूपयित्तमश्च

अजातेस्त्वसतान्तेषां नूपलम्भाद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्तिदोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

उपलम्भात् समाचारांश्चायाहस्ती यथोच्यते ।

उपायः सोऽप्यतारायेत्युक्तम् । ये चैवमुपलम्भात् समाचाराञ्चाऽजातेरजातिवस्तुनस्त्वसन्तो ऽस्ति वस्तित्य-
द्वयात्मनो वियन्ति विरुद्धं यान्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।
तेषामजातेस्त्वसतां अहधानानां सन्मार्गावलम्बिनां जाति-
दोषा जात्युपलम्भकतां दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं
नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिदोपः
स्यात् सोऽप्यल्प एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक
इत्यर्थः ॥४३॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादसौत्रव द्वैतं वस्तिति ।

नयस्य परमार्थत्वं नृदीक्षा जातिरूपदिष्टेत्यजातिरेव परमार्थिको
त्यर्थः चतुर्थयादार्थमाह । ते हीति ॥४२॥

उपलम्भात् सभाचारादस्ति यस्तु तथोच्यते ॥४४॥

जात्याभासं चलाभासं वस्त्राभासं तथैव च ।

अर्जाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं गान्तमद्वयम् ॥४५॥

गोपलम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । यद्यं व्यभिचार इत्यु-
च्यते । उपलभ्यते हि मायाकसो हसोऽहमिति नमिवाद्य
समाचरन्ति वन्यनारोहणादिदृष्टिभ्रमव्यभिचारेणैवं ज्ञेयं
बोध्यते । अस्मन्नि यथा तदेवोपलम्भात् सभाचारात् हेतुं
गेटरूपमस्ति वस्तुत्वं । तस्याव्योपलम्भसमाचारो हेतु-
यमुपलम्भावे हेतुमवग इत्यभिप्रायः ॥४४॥

किमुनः परमार्थमद्वयं यदास्पदा जात्याद्यद्वय-
इत्याह । जातिं चान्तिवदभासत इति जात्याभासम् ।
तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चलाभासं चमनमिवा-
भासत इति । यथा नृ एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्त्रा-
भासं यस्तु द्रव्यं चरन्ति तद्वदभासत इति वस्त्राभासम् ।
यथा स एव देवदत्तो गौरी दीर्घ इति । जायते देव-
दत्तः स्पन्दते दीर्घा गौर इत्येवमवभासते । परमार्थ-

श्लोकव्याख्यायामाह्वयानुसू दूषयति । नन्विहोदिना । व्यभिचार-
स्यापि हि मायाद्वयं परिहरति । अयमिहोदिना । उपलम्भसमाचारौ
मायासत्वे दृष्टिनि वस्तुत्वाभासेऽपि भवत । तथा हेतोऽपि न तथोक्तिं
वस्तुत्वाभासकत्वमित्युपपद्यते । तस्मादिति ॥४४॥

भूतदर्शनावच्छेदकं निमित्तकस्यानिमित्तत्वमुक्तमेतदन्वयो हेतु-
प्रयोजितम् । ननु भवति भूतदर्शनमुपपद्यते । जात्याभासमिति ।
श्लोकाचाराण्याकाङ्क्षादारा विद्यतेति । किं पुनरित्यादिना । गौर-

एवं न जायते चित्तमेवंधर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥४६॥

तत्त्वजमपक्षमवस्तुत्वमद्रव्यम् । किन्तदेवम्भकारं विज्ञानं
विज्ञप्तिः । जात्यादि रक्षितत्वाच्छान्तम् । अत एवाहयश्च
तदित्यर्थः ॥४५॥

एवं तयोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवंधर्मा
आत्मानोऽजाः स्मृता मच्छाविद्भिः । धर्मा इति यज्ञ-
वचनम् । देहे भेदानुविधायित्वाद्वयस्यैवोच्चारतः ।
एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरक्षितमहयमात्मतत्त्वं
विजानन्तस्त्रातृवाक्षौषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसा-
गरे । विपर्यये तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत
इत्यादिमन्त्रवर्णान् ॥४६॥

त्वदीयलोका देवदत्तस्य गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वमुपलब्धयते । पूर्वा-
जायान्तीदेनापरादि योजयति । जायत ईत्यादिना । विरोध्य मन्त्र
पूर्वकं विषययति । किन्तदित्यादिना ॥४७॥

मच्छाविद्वृत्तस्याजत्वमुपपादितमुपमह्वरति । एव नेति ॥
चित्प्रतिविद्याना जीवना विस्वभूतमच्छाभासत्वादजत्वमविमिश्रमित्याह ।
एवमिति । उक्तमच्छात्मैक्यवानस्य पञ्चमाह । एवमिति । श्लोका-
क्षराणि व्याकरोति । एवमित्यादिना । कार्यकारणभाषस्य दुर्भेद-
त्वादयो यथोक्ता हेतवश्चित्तमैतन्य मच्छोति यावत् । एवमिति प्रति-
विद्याना विस्वमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिविस्वकल्पानां विस्वभूतमच्छा-
भासत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनमाक्रमयुक्तमित्याशङ्क्यते । धर्मा
इतीति । उत्तरार्द्धं याजयति । एवमेवेति । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं
न लोत्यर्थः । यथोक्तप्राने सुव्यानधिकारिणो व्यपदिशति । त्यजेति ॥
उक्तप्रानयता संसारमत्याशाभावे प्रमाणमाह । तमेति ॥४८॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्यन्दितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्यन्दितन्तथा ॥४७॥

अस्यन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्यन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥४८॥

यथोक्त परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्नाह । यथा हि लोके ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलातस्यन्दितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयाभासमित्यर्थः । किन्तु विज्ञानस्यन्दितम् । स्यन्दितमिव स्यन्दितमविद्यया । न क्षणस्य विज्ञानस्य स्यन्दनमस्ति । अजायजमिति ह्युक्तम् ॥४७॥

अस्यन्दमानं स्यन्दनवर्जितं तदेवालातलज्वाद्याकारेण जायमानम् । अनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्यन्दमानमविद्योपरमे अस्यन्दमानं आत्माद्याकारेणानाभासमजमपलभिविषयतीत्यर्थः ॥४८॥

विज्ञानमजमप्यनमेव आध्याभासशेषमुक्तं तद्विदानो दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । ऋजुवक्रादिकेति । अथर्वतत्पूर्वकपस्यावत्यं नानाकारा वभासो विषयस्तदस्य विज्ञानस्य स्यन्दितस्य श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यथोक्तमिति । तत्र दृष्टान्तमाग आचष्ट । यथा ह्येति । दार्ष्टान्तिकं योजयति । तथति । किमित्यविद्यामन्तरणं मुख्यमेव स्यन्दनं विज्ञानस्य चेत्येते तत्राह । न ह्येति । निरपयस्य विमुक्तो विज्ञानस्य यस्ततश्चलनविकल्पस्याविद्यमानमेव स्यन्दनमित्यत्र वाक्योपक्रमानुक्त्यै कथमिति । अजेति ॥४७॥

विज्ञानं शान्तमित्युक्तं दृष्टान्तं स्पष्टयति । अस्यन्दमानमिति ।

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।

नततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातमविशन्ति ते ॥४६॥

न निर्गताः अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

१. किञ्च तस्मिन्नेवालाते स्पन्दमाने अणुवक्त्राद्याभासा
अलातादन्यतः कुतश्चिदागत्यालातेनैव भवन्तीति नान्यतो
भुवः । न च तस्यानिस्पन्दादलातादन्यत्र निर्गताः । न च
निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥४६॥

किञ्च न निर्गता अलातात्ते । आभासा इह्यादिव

श्लोकाक्षराणि व्याकरोति । अस्पन्दमानमित्यादिना । तथादिद्ये-
त्येतादिविधेति छेदः ॥४६॥

। अलातइष्टान्ते कथं अणुवक्त्रादीनामसप्तमित्याद्यद्यां निरु-
पणासहस्रादिषाह । अलात इति । अलात इत्यन्तं स्पन्दमानमव-
तिष्ठते तदा तस्मिन्स्पन्दतो देशान्तरादागत्याभासा भवन्तीति न शक्यं
वक्त्राण्युवक्त्राद्याभासानां देशान्तरादागमनस्यानवगममाद्यदा तद्देशा-
नात् निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्वाभासा भवन्ती-
त्यपि न संज्ञा । अणुमनुष्यमभिविशेषात् । न च आभासानिस्पन्देवालाते
लीयन्ते । तदनुषादानत्वात् । यदि नहि - स्पन्दमनिमित्तमलातमुप-
र्यात तदा निमित्ताभासमात्राद्वैगितिकाभावादर्थनान्दणुवक्त्राद्याकारा
स्पन्दनाभावेऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः । इत्यहं इष्टान्ते इष्टान्तानामाभा-
सानां निध्यात्वमेष्टव्यमित्याह । मिथेति । हेतुत्वरमेत स्पष्टवन्मुखादी-
क्षराणि व्याचष्टे । तस्मिन्नेवेति । अभासानां देशान्तरादागमनस्यानुप-
लब्धौ हेतुः कर्त्तव्यः । अणुवक्त्रादिनेदं हेतुत्वं तृतीयपादार्थमाह ।
न चेति । चतुर्थपादार्थमाह । न च निस्पन्दमिति ॥४७॥

अणुवक्त्राद्याभासानां इष्टान्ते निर्गमनप्रवेष्टयोरसम्भवं साध-
यति । नेत्यादिना । इष्टान्तनिविष्टाभासवहाटांल्लिकेत्यपि कक्षाया-

न निर्गता विज्ञानात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
कार्यकारणताभावात्ततोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥५२॥
द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्वादन्यदन्यस्य चैव हि ।

यताभावात् अन्यजनकत्वानुपपत्तेरमात्ररूपत्वादचिन्त्यास्ते
यतः सदैव । यथाऽसरसु कल्याद्याभासेषु घट्यादिवुद्धि-
हंटाऽलातमात्रे तथाऽसत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे
जात्यादिवुद्धिर्नैवेति संसुटाचार्यः ॥५१॥५२॥

१) अजमेकनात्मतन्त्रमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्य-
कारणभावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यहेतुः
कारणं स्वान्न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं

द्रव्यत्वमन्यभावो वा घर्माणां शोषपद्यते ॥५३॥
 एवं न चित्तजां घर्मांश्चित्तं वापि न घर्माजम् ।

स्तत्त्वं दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं घर्माणांमात्रनामुपपद्य-
 तेऽन्यत्वं वा । कुतश्चिद्येनान्यकारणत्वं कार्यत्वं वा प्रति-
 पद्येत । अतोऽद्रव्यत्वादनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं
 वास्त्वर्थः ॥५३॥

एवं यद्योक्तेभ्यो हेतुभ्यः आत्मविज्ञानस्यरूपमेव चित्त-
 मिति । न चित्तजा वाद्यधर्मा नापि वाद्यधर्माजं चित्तम् ।
 विज्ञानस्यरूपमात्ममात्रत्वात्तद्वर्त्मधर्माणाम् । एतं न हेतोः
 फलं जायते नापि फलाद्हेतुरिति हेतुफलयोरजातिं हेतु-

एकत्वं यद्यप्यभिभावमन्यत्वम् । तत्त्वमात्मनस्य परानुष्मतिः । तत्र
 कार्यकारणभावं दूषयितुं चासाध्यव्यावसायः । तेषामिति । अद्रव्य-
 स्थापि रूपादेकत्वादिद्वारां पृथग्वैक्यादौ कारणत्वं दृष्टमित्यतो दिशि-
 मिति । स्तत्त्वमिति । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वं नान्यत्वेन आत्मन्यपि कार्य-
 वेत्याह । न चेति । न हि तत्र यद्वधभवेन द्रव्यत्वं निरूप्यतायादि
 समवाचित्वेन तत्त्वमात्मनोऽन्यत्वं प्रवृत्तात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं
 कार्यस्य वन्मात्रत्वेनेकरूपत्वप्रतिभासात् । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं
 वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति कथितमाह । अत एति ॥५३॥

विशोर्धितकुम्भारंवेदनसमनरं कुम्भः कम्भदति । कम्भतयाधौ
 कम्भतया सुसंदिष्टं जनकमिति अन्वयः । अतोऽपि शोषपद्यते । अस्यापि-
 दपि विद्वद्ब्रह्मणुरोपेकानन्यत्वादित्याह । यदिति । यच्च घर्मादे-
 शरीरादेव कार्यकारणभावो विद्वद्ब्रह्मः पुरस्ताद्विरक्तः शोष्येन्यत्वा-
 भावेन विध्यतेत्याह । एव हेतुति । तत्र घर्मादेः योजयति । य-
 मत्वादिना । आत्मस्यरूपस्य निर्निर्मादत्वात् द्रव्यत्वमपिदित्यतिता-

एवं हेतुफलं जातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥५५॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

फलं जातिं प्रविशन्ति अध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफल-
योरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥५४॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते ।
धर्माधर्माख्यहेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तरफलं
कालान्तरे कश्चित्प्राणिनिकाये जातो मोक्ष इति याव-
द्धेतुफलयोरवेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्यध्यारोपणं तद्विस्त-
तेत्यर्थः । तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तारफलस्य
चातुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्धर्मन्यौपधिवीर्य-
शेष यथावेशो यथोक्ताद्वैतदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफला-
वेशोपनीतो भवति तदा तस्मिन् क्षीणे नास्ति हेतुफलो-
द्भवः ॥५५॥

द्वयो यथोक्ता हेतवः । यथा धर्मो यथाधर्मो नास्त्यन । न च धर्म-
शब्दिताना जीवानां विस्तशब्दितान् परस्मादात्मनो जन्मेति युक्तम् ।
तेषां प्रतिविम्बकस्यानयं विम्बभूतमङ्गमात्मत्वादित्यादित्याभिप्रेत्याह ।
विज्ञानेति । उपकारार्थं बोधयति । एव नेति ॥५४॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदर्शोपदिष्टम् ।
इदानीं बुभुक्षुणादभिनिवेशादन्वयं तदभिनिवेशाभ्यवाधावयो-
र्माद्भवौ दर्शयति । नापदिति । श्लोकाद्यराख्याकाङ्क्षामदर्शनपुराचरं
विदधोति । ये पुनरित्यादिना ॥५५॥

जीवे हेतुफलवशे संसारं न प्रपद्यते ॥५६॥

संहत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

यदि हेतुफलवशादा को दोष इत्युच्यते यावत्सम-
व्यवस्थेन हेतुफलावेशो न निवर्ततेऽद्योऽयं संसारसाव-
दायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । जीवे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं
न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥५६॥

ननु ज्ञातात्मनोऽन्त्यासीत्य तत्कथं हेतुफलयोः वसा-
रस्य चोत्पत्तिविनाशावुच्येते त्वया । ज्ञाता संहत्या
संवरणं संहतिरत्रिष्टाविधयो लौकिकव्यवहारकया सं-
हत्या जायते सर्वं सेनाविद्याविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति

अभिनिवेशवशादेतत्फलवशादे हि भवति तदाह । यावदिति ।
अभिनिवेशनिष्ठत्वात् तदनुद्भवे वा चिन्मादितोऽप्यत्राह । जीवे इति ।
आकाङ्क्षापूर्वकं भूमीदेति बोधयति । यदीति । उच्यते इति व्यापहे ।
जीवे पुनरिति ॥५६॥

ब्रह्मसमिद्धीयमात्रतत्त्वनिष्कृता कुतो ज्ञानाग्नौ यद्विद्येति
तमाह । संहत्येति । अविद्यायां सर्वं ज्ञानमात्रतत्वे सत्यविद्याविषये
नित्यं नाम नास्तिवेत्याह । ज्ञानतमिति ॥५७॥ यदायं तच्छ्रुत्वा
ब्रह्मणासीवति तेन कल्पानां विना विनाशो नास्ति हेतुफलादे-
रित्याह । १. संहत्येवेति, २. भूमीपरिदोषमात्रवद्वेति, नन्विति । न
तावदात्मनो ज्ञानविनाशो तस्य ब्रह्मत्वाद्यापि ततोऽन्यस्य भौ लुप्तो
न स्यादित्येवमाह । ज्ञाता च हेतादेर्ब्रह्मस्य ज्ञानाग्नौ न त्वया
नष्टमादित्यर्थः । १. सत्यमात्रे सत्यमात्रे ज्ञानाद्यनुपपत्तिरिति । २. ब्र-
ह्मसमिद्धीयमात्रतत्त्वनिष्कृता इति । ३. यदायं तच्छ्रुत्वा इति । ४. यद्वि-
द्याविषये नित्यं नाम नास्तिवेत्याह । ५. ज्ञानतमिति । ६. इति-

॥ सद्भावेन ह्यंजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥५७॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न सन्वतः ॥

॥ सद्भावेन ह्यंजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥५७॥

वै । अत उक्त्युक्तिविनाशसङ्गणः संसारः प्रायतः इत्युच्यते ।
परमार्थसद्भावेन त्वंजं सर्वमात्मैव यस्मात् । अतो
जात्यभावादुच्छेदः स्तिन नास्ति वै । अस्त्युक्तिवैतुफलादे-
रित्यर्थः ॥५७॥

अथैवमप्यात्मनोऽन्येष धर्मा जायन्ते इति कल्पयन्ते त
इत्येवमप्यकाराः । यथोक्ता संवतिर्निर्दिश्यत इति । संवत्यैव
धर्मा जायन्ते न ते तन्वतः परमार्थतो जायन्ते । यत्पुन-
स्तत्संवत्सा जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानाम् । यथा मा-
यया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतव्यम् । अथैव नाम तदु

वाङ्मयराधमाह । परमार्थेति ॥ जात्यभावो जन्मादिविक्रियाभावः
तन्मयोऽभावेति चेत् कथयति । तेनेति ॥ यथा पुनोदसिनि भुजगा-
भोजनमुभयं विवेकी नानि भुजगो देवदेवा कथं तथैव विवेकीति
भान्तमभिदधाति । अथैवमप्यात्मनोऽन्येष धर्मा जायन्ते इति कल्पयन्ते त
इत्येवमप्यकाराः । यथोक्ता संवतिर्निर्दिश्यत इति । संवत्यैव
धर्मा जायन्ते न ते तन्वतः परमार्थतो जायन्ते । यत्पुन-
स्तत्संवत्सा जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानाम् । यथा मा-
यया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतव्यम् । अथैव नाम तदु

संवत्सा जायते सर्वं नित्यं तद्विद्वान् प्रपञ्चयति । धर्मा इति ।
यथाय पदं विभजते । येषोति । प्रविद्यायद्योदकत्वमिति शब्दस्य
दर्शयति । त इत्येवमप्यकारा इति । एष प्रकारत्वमेव आह्वयति । यथो-
क्तेति । अथैवमप्यकाराः । यथोक्ता संवतिर्निर्दिश्यत इति । संवत्यैव
धर्मा जायन्ते न ते तेषां तन्वतो जन्मास्तीत्यर्थः । न ते तन्वते इत्युक्तं
प्रपञ्चयति । परमार्थ इति । संवत्सापि जन्म पादुमादिकमेवेत्याशङ्क्य

जन्ममायोपमन्त्रेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥
यथा मायामयादीजं जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।
नाऽस्मै नित्यो न चोच्छेदी तद्वदर्थेषु योजना ॥५९॥
नाजेषु सर्वधर्मेषु शान्तताशान्तताभिषा ।

तर्हि नैवं सा च माया न विद्यते भावेत्तद्विद्यमानत्वात्-
त्यभिप्रायः ॥५८॥

कथं मायोपमन्त्रेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा माया-
मयादामादिबीजाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो माया-
वङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशो वा । अभूतत्वादेन
धर्मेषु जन्मनाशादियोजनाशुक्तिः । न तु परमार्थतो
धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥५९॥

परमार्थतत्त्वात्संज्ञेषु नित्यैकव्यवस्थितिमात्रवृत्ता-
केषु शान्तताशान्तता इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्त्तत
इत्यर्थः । यत्र येन वस्तुनो वैरथांशो वर्णाः शब्दा न प्रव-
र्त्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितु न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । इदमेव-

ततावपाद योजयति । तत्त्ववदिति । प्रवर्त्तन्तं जन्मेति शेषः । चतुर्-
पादार्थमाहाङ्गादारा न्योरयति । भावेत्यादिना ॥५८॥

जन्ममायोपमन्त्रेषामित्युक्तं तदपि इदानीमप्युक्तेन जाययति ।
यथेत्यादिना । श्लोकादराण्याकाङ्क्षा दर्शनं योजयति । अथ
मित्यादिना ॥५९॥

यदुक्तं यदुभावेन शून्यं सर्वमिति तत्प्रवृत्तयति । भावेत्यिति ।
जायति नित्यानित्यवस्था यावत्तत्त्वोत्पत्तिरुच्यते । यत्नति । श्लोकस्य
पूर्वांशे व्यापदे । परमार्थतत्त्वमिति । द्वितीयांशे जाययतीति । येनेति ।

यत्र वस्तीः न वर्त्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥६०॥

यथा स्वप्ने हयाभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्दृयाभासं चित्तं चलति मायया ॥६१॥

अद्वयञ्च हयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयञ्च हयाभासं तथा जाग्रन् संशयः ॥६२॥

स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दृशन्तु स्थितान् ।

मिति विवेको विवेकता तत्र नित्योऽनित्य इति नेष्यते ।

यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुतेः ॥६०॥

यत्पुनर्वागोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमा-
वस्या तन्मनसः सन्देहमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थो
श्लोको ॥६१॥६२॥

इतश्च वागोचरस्याभावो द्वैतस्य स्वप्नान् पश्यतीति
स्वप्नदृक् प्रचरन् पर्यटन् स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै

त्यादिना । तत्रेति प्रकृतेषु धर्मेष्विति यावत् । आत्मस्य नित्यानित्य-
मथाभावे गद्गोचरत्वं हेतुमात्रं प्रमाणमाह । यत इति ॥६०॥

आत्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातभिः शब्दैरेव प्रति-
पाद्यतामाचरतीत्याशङ्क्य चित्तमप्यन्तर्मात्रमविचारस्तुन्दरं प्रतिपाद्य-
प्रतिपादक्य देवमिति सदृशानमाह । यथेति । स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रति-
पादकद्वैतस्य चित्तमप्यन्तर्मात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा स्यादित्या-
शङ्क्याह । अद्वयश्चेति । यौनरूपं श्लोकयोराशङ्क्यशब्दान्तरनिरा-
सार्थत्वात्नेमिति मन्वानः सदाह । यत्पुनरिति ॥६१॥६२॥

वाचो गोचरोभूतस्य द्वैतस्यावस्थे हेतुनरमाववापो दृष्टान्त-
मावहे । स्वप्नदृगिति । यां पश्यति ते न विद्यन्त दृग्गित्युत्तरत्वं

२५२ । अथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् ।

लक्षणाग्रन्थमुभयं तन्मते नैव गृह्यते ॥६७॥

किञ्चिदस्तीति बोध्यते चित्तं वा चित्तं चक्षीयं वा । किन्त-
दस्तीति विवेकीनोष्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं
वा विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथं लक्ष-
णाग्रन्थं लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणग्रन्थमुभयं
चित्तं चेतं द्वयं घटः तन्मते नैव तच्चित्ततयैव तत् गृ-
ह्यते । न हि घटमिति प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि घट
प्रत्याख्याय घटमिति । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः
शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥६७॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६८॥
 यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६९॥
 यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥७०॥

मायामयो मायाविना यः कृतः निर्मितको मन्त्रोप-
 ध्यादिभिर्निष्पादितः । स्वप्नमायानिर्मितका अण्डजा-
 दयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च तथा मनुष्यादि-
 जज्ञाणा अविद्यमाना एव विश्वविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥
 ६८॥६९॥७०॥

तर्हि लौकिकानां परीक्षकानाञ्च प्रमाणप्रमेयविभागमवतिरिक्त्यामह्य
 चतुर्थपादार्थमाह । तन्मतेनेति । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ।
 घटे किं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गाद्यापि घटज्ञानमन्यो-
 न्याप्रममसङ्गादयो न घटवत्ज्ञानयोर्मानमेवभातः सम्भवतीत्यर्थः ॥६७॥
 दृग्ज्ञानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामवस्थानुमानस्य भेद-
 पादकप्रमाणत्वात् परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामवस्थे जज्ञादि-
 प्रत्ययबाध स्यादित्यामह्य परिहृरति । यद्येत्यादिना । मायामयस्य
 निर्मितकस्य च जीवस्य मिश्रणं बुभुक्षमाणं प्रत्याह । मायेति ॥
 संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानुमानस्य न जज्ञा-
 दिप्रतिभासबाध । सत्त्वाभावेऽपि स्पष्टादिषु जज्ञादिविकल्पमाह-
 लोमनम्नादिति श्लोकमयस्य तात्पर्यमाह । स्वप्नेत्यादिना ॥६८॥६९॥

न कश्चिज्जायते जीवः सम्प्रयोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥७१॥

चित्तस्योद्भूतमेवेदं ग्राह्यग्राहकबहुयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गन्तेन कीर्तितम् ॥७२॥

योऽस्ति कल्पितसंघत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

व्यवहारसत्यक्रियजीवानां जन्ममरणादि स्वप्नादि जीववदित्युक्तम् उत्तमम् परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥७१॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवत् चित्तस्योद्भूतमेव, इयं चित्तं परमार्थेन चात्मेवेति निर्विषयन्तेन निर्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं कीर्तितम् । असङ्गो ह्ययः पुरुष इति श्रुतेः । सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्ग इत्यर्थः ॥७२॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता

वस्तु जन्मादिसत्यमिति मन्यते न प्रति पाठस्तु स्मारयति । न काश्चिदिदि । इत्यानुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह । व्यवहारेति । अथराणि न व्याख्येयानि व्याख्यातत्वादित्याह । उक्तार्थमिति ॥७१॥

॥ 'सर्वेदनस्य' कल्पितदृष्ट्यापिङ्गवस्येण दृष्टत्वाच्च दृष्टव्यतिरेकेण सत्यमिति सप्रदृष्टान्तोक्तमिदं न सत्यं । सर्वेदनस्य विषयसम्बन्धाभावादात्मैव सर्वेदनमिदं । चित्तेति । अथराणि अथयति । सर्वमित्यादिना । निर्विषयत्वेनासङ्गत्वं चित्ते श्रुतिमपि सप्रदयति । असङ्गो हीति । श्रुतिरुक्तमिदं सत्यमिति । सविषयस्येति ॥७२॥

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वमसङ्गतं न दृश्यते ग्राह्यादेरिति

परतन्त्राभिसंहत्या खान्नास्ति परमार्थतः ॥७३॥

भवति यस्माच्छास्त्रा शास्त्रं शिष्येत्येवमादेर्लक्ष्यस्य
विद्यमानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् । य पदार्थः
शास्त्रादिर्विद्यते स कल्पितमंहत्या । कल्पिता च या
परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन संहतिश्च सा तदास्ति परमा-
र्थेन नास्त्यसौ न विद्यते । ज्ञाते हेतुं न विद्यत इत्युक्तम् ।
यश्च परतन्त्राभिसंहत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात् पदार्थः
स परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्तीति । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं
तेन कीर्तितमिति ॥७३॥

पञ्चम्य भवति शिष्यादिषु । योऽस्तीति । अनु परमार्थतो वैशेषिका
षट्पटायां दृष्ट्यादिसमवायान्तातिष्ठन्ती तथा च विज्ञप्त्य कथम
सङ्गतं तदाह । अथरेति । वैशेषिक्यपरिभाषिकव्यवहारानुरोधेन
पदार्थो यो दृष्ट्याति समवायान्ता स्यात् न परमार्थतोऽस्ति किन्तु
भदस्या प्रतिभाति तस्यादिरुद्धमङ्गलमिति । व्यावर्त्योद्यमुत्प-
पद्यति । निति । तस्य दृष्ट्यादिति सामान्येनीक हेतु विरोधतो
न्येनिति । शास्त्रात् । व्याप्तिगच्छेन प्रभातां प्रमाण प्रमेयानिदादि
व्यपन्ते । अमङ्गलाद्यर्थपरिचरति । नैष दोष इति । तस्य निर्वि-
पद्यत्वेतत् प्रत्यक्षं यं पूर्वाह्नं योजनया साधयति । कस्मादित्यादिना ।
परमार्थतो हेतुस्यादस्यैवावगोपकमननुगुणमादर्शयति । ज्ञात
इति । द्वितीयाह योजयति । अयंति । नहि द्रव्यस्य भवत्वं
गुणादिपञ्चमस्य च तर्ता व्यावर्त्तकमिति स्मिन्नक्षयप्रतिपत्तिमन्तरेण
प्रत्युपपत्तिः । तत्र च तद्व्यवहारमतिप्रसूतौ तत्तितरप्रतिपत्तिः ।
तत्प्रतिपत्तौ च तद्व्यवहारमतिप्रसूतप्रतिपत्तिरिति परस्परान्वयाद्
किञ्चित्पि वस्तुतः निवृत्तिरिति । वस्तुतः निर्विषयस्यैव विद्वत्पद
सङ्गत्यसिद्धस्य प्रत्युक्तं वस्तुतमेवत्युपसङ्गतिः । तेनेति ॥७३॥

२५६ • चर्चनैवेदीयमास्तुकोपनिषत् ।

अजः कल्पितसंहत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्रोऽभिनिष्पत्त्या संहत्या जायतेतु सः॥७४॥

ननु शास्त्रादीनां संहतित्वे अज इतीयमपि कल्पना
संहतिः स्यात् । सत्यमेवं शास्त्रादिकल्पितसंहत्यैवाज इत्यु-
च्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात् परतन्त्राभिनिष्पत्त्या
परशास्त्रविद्वन्मपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संहत्या जायते ।
अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषयेनैव कृतम्
इत्यर्थः ॥७४॥

शास्त्रादिभेदकल्पनायाः संहतिमिद्वले तदधीनात्मन्यजत्वकल्प-
नापि संहतिविशेषेव स्यादित्याशङ्क्याहोक्तरोति । अज इति । कल्पित-
नात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह । परतन्त्रेति । परिणामवादप्रति-
जम्बना भ्रान्त्येवास्मां जायते जन्मवच्च विभक्तत्वे तन्निषेधस्याजत्वस्यापि
तथात्वं युक्तमित्यर्थः । श्लोकादधीनत्वाभावात्तुमाह । नन्विति । शा-
स्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्र यत्कृतात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः ।
किमजोऽयमात्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किं वा तदुपभेदितस्य
रूपस्येति विकल्पाशङ्क्याहोक्तरोति । तन्नन्विति । अजोऽयमित्यभि-
धानस्य संहतिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पितत्वमिति त्वरः । कै-
त्यादस्याद्यामजोऽयमित्यभिधानाभावरमभ्युपेक्ष्य व्यावर्तकं दर्शयति । पर-
मार्थेनेति । आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयार्हव्याख्यानेन
हेतुमाह । यस्मादिति । परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे वा परि-
णामप्रतिष्ठापनमपेक्ष्य तद्विषयेन योऽज इत्याहोक्तः स इत्यर्थः । अतो
जायते अतश्च अतिवोगिनो जन्मान् संहतिविद्वत्वात्तद्विषेधरूपमजत्व-
मपि तादृशेति । अजत्वादिव्यवहारोपबधितस्य रूपस्याकल्पित-

२५८ . अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥७६॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया ।

मात्सतत्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति
यथा बालैर्दृश्यमानं गगने सखं विवेकी न पश्यति तद्व-
त्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैश्चत्तमा-
धममध्यमफलरूपेण । न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते
जीवाद्यभाव इव सस्यादि ॥७६॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति ह्युक्तम् । सा पुनरनु-
त्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशीति । उच्यते । परमार्थदर्शनेन निर-
स्तधर्मधर्म्याख्योत्पत्तिनिमित्तस्यानिमित्तस्य चित्तस्येति

मध्यमयोनयो गृह्यन्ते । त्रिखंगादीन्वाशब्दनाधमजन्त उच्यन्ते ।
यान्द्योनयानादज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विप्रिनष्टि । अविद्येति ।
अविद्यया प्रतीयमाना हेतवो विदुषा न प्रतिभान्तीत्यतः उच्यन्ते
नोदयति । नयति । अतोऽर्थं हेतुत्वं अतर्क्याद आचष्ट । न
ह्येति ॥७६॥

तदा न जायते चित्तमिति कावपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वमा-
मह्यं परिहरति । अनिमित्तस्येति । चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य
निमित्तस्य या अर्थताऽनुत्पत्तिः सा निर्विघ्नेषा द्वितीया चेत्तत्र हेतु-
भाक् । अस्मात्तस्येति । सर्वस्य हेतस्य चित्तद्वयत्वन मिथ्यात्वा-
दित्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तदनु-
त्पत्तिमत्तनष्ट्या यत्तत्पर्यं । उक्तमनूयाकाह्यापूर्वकं श्लोकमवतार्य
आकरोति । हेत्वभाव इत्यादिना । यथा कल्पकल्पनाकालेऽपि
शुद्धेरुत्पत्त्यस्य स्वाभाविकं तथा जन्मकल्पनाकालेऽपि अविदो निर्वि-
घ्नाद्विहीयमाना स्वाभाविकी । जन्मधमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥७७॥
बुद्धा निमित्ततां सत्यां हेतुं प्रयगनाश्रुवन् ।

या मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थानु समा नि-
र्विशेषाऽहया चेत् । पूर्वमप्यजातस्यैवाऽनुत्पन्नस्य चित्तस्य
सर्वस्याहयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं तत्
द्वयं जगत् च तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य समा-
ऽहयैवाऽनुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदापिद्वा न भवति
सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥७७॥

यथोक्तेन न्यायेन जगन्निमित्तस्य हयाभावादनिमि-
त्तात्वाच्च सत्यां परमायैक्या युक्ता हेतु धर्मादिकारणं

न जायत इत्युक्तमित्याह । सर्वदेति ॥ न केवल मोक्षारण्यस्यैव
चेतन्यस्याजलं किन्तु घटाद्युपलब्धस्याधीत्यभिप्रेत्याह । सर्वावस्था-
निति ॥ सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य विस्मयस्य मङ्गलपदादिति
हेतुमभिप्रेत्याह । अहया चेति ॥ ततोऽप्यपादार्थं कथयति । पूर्व-
मपीति ॥ तत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्माद्व्युत्पन्नपदं हेतस्य
जगन्मय इत्यस्याहस्ततोऽप्यस्यादिति यावत् ॥७८॥

हयाभावं च बुद्धैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं
प्रपञ्चयति । बुद्धेति ॥ हेताभावापलक्षितां यत्तामनाद्यनन्तां पर-
मार्थभूतां प्रतिपद्य देशदियोनित्वाप्तौ धर्मादित्येतमभावाद्धैयानुतिष्ठन्
यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंगारकारणहितं पटमश्रुजानो न
पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥ इत्य-
त्यादिना हेतुना हेतस्य व्युत्पन्नादित्येव कल्पितत्वं यथोक्तन्यायेन
चेतन्यस्य जगन्निमित्तं इदं निमित्तं तस्यामङ्गलतामभावापलक्षिता
यत्तां निमित्ताभावादेवानाद्यनन्ता तस्या देव सत्या बुद्धेति भाजना ।

अवस्तु सोपलम्भाच्च द्वयं लौकिकमिष्यते ॥८७॥

अवस्तुनोपलम्भाच्च लोकोत्तरमिति सूतम् ।

संहतेरप्यभावात् । सोपलम्भं वस्तुवत् उपलम्भमनुपलम्भो-
ऽसत्यपि वस्तुनि तेन सह वर्तते इति सोपलम्भश्च । शुद्धं
केवलं प्रतिविम्बितं जागरितात् स्थूलात् लौकिकं सर्व-
भाषिभाषारणात्वादित्यते स्वर इत्यर्थः ॥८७॥

। अवस्तुनोपलम्भश्च 'यास्तु ग्रहणवर्जितमित्येतत्प्रोक्तं-
रम् । अत एव लोकातीतम् । यास्तु ग्रहणविषयो हि
लोकः तद्भावात् सर्वप्रवृत्तिबीजं शुद्धमित्येतदेवं स्मृतं
सोपायस्यरमार्थतत्त्वं लौकिकम् । शुद्धं लौकिकं शुद्ध

तिशब्दाद्यैः सोऽपि स्थूलाद्यैश्च खण्डं भवति । तथा च वास्तुवत् करणवत्-
तद्गतेषु जागरितनाशानुगारेण मनसस्तत्तदर्थभाषाकारावभाषणं
स्वरशब्दमित्यर्थः । शुद्धमित्यस्य केवलमिति पदार्थं गृहीत्वा विव-
क्षितमर्थमाह । प्रतिविम्बितमिति । तस्यापि लोकाद्विदितं लौकिकमि-
त्यनेनोक्तं दृष्टव्यमिति । सर्वमासीति ॥८७॥

एवमिति उपरं दर्शयति । अथस्त्विति । सत्यं सत्यं च वस्तु
विषयभूतं यत् न विद्यते तत्तथा दृष्टिर्वायं तन्मयोपजन्मो वा सूना-
धीवगादी वायव्यात्मको वा यतोपवस्थो न सम्भवति तदज्ञेयविद्यानभूतं
'उपपन्नमिति विज्ञानसि । अनुपपन्नमिति । नान्यदं कारणत्वेना न ह्ये-
वस्थानम् । न च कारणं लोके पतितम् । कार्यस्यैवाप्यादया-
त्मकस्य तदात्वादित्यभिप्रेत्याह । लोकोत्तरमिति । तस्य नादि-
प्रसिद्धत्वं विवक्षितमिति विज्ञानाह । स्मृतमिति । ज्ञानप्रवृत्तकर्मणोपपत्त्या-
भयं तदोपपत्तिपरमावृत्तत्वं विदुदनुभवमपि विज्ञानमिति ॥ ज्ञान-
मिति । 'लोकगतम्' इत्येवमनूय विवक्षितमर्थं कथयति । अथस्त्विति ।

ज्ञानं ज्ञेयञ्च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥
ज्ञाने च विविधे ज्ञेये क्रमेण विहिते स्वयम् ।

लौकिकं लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन प्राप्यते तज्ज्ञानं
ज्ञेयमेतान्येव लोणि । एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः ।
सर्वप्रायादुक्तकल्पितवस्तुनोर्बैधान्तर्भावादिज्ञेयं परमार्थ-
सत्यं तु र्थाख्यमद्वयमलभाततत्त्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैव-
लौकिकादिविज्ञेयान्तः बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्मेक्ष्यमिच्छिः ।
प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ
विषये च पूर्वं लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पञ्चाङ्गुलं

पञ्चाङ्गुलविभागवर्जितत्वादेव कुतो कोशातीतत्वमित्याशङ्क्य ।
पञ्चाङ्गुलि ॥ उपपत्तेरौ लौकिकं कथं, तदवस्थानमित्याशङ्क्य ।
सर्वमदस्तीति । अथस्याद्वयोज्ञेयं चतुर्भिर्मन्त्रैस्तत्त्वविज्ञेयं मान्तरिदा-
मित्याह । यथामिति । अथस्याद्वयमेवमुक्ता ज्ञानमदाय कथयति ।
भोषायमिति । ज्ञानमयं लोकोत्तरं विवक्षितमवस्थानमातिरिक्तं
मपि परोक्षपरिकल्पितं ज्ञेयं मध्यमतोत्याशङ्क्य । भवेति । सर्व-
दैव प्रायादुक्ते । सुम्भूतकलननशीले परिकल्पितस्य कार्यकारण-
रूपवस्तुनोदवस्थानये विज्ञेयान्तर्भावात्ज्ञेयान्तरं भासोत्यर्थः । ज्ञेय-
मेव विज्ञेयं सदा विज्ञेयमुच्यते न तदपि नावस्थानमातिरिक्तमस्ती-
त्याशङ्क्य । विज्ञेयमिति । उपादोयेयभूते यथोक्तोदये विदुषामभि-
मतमादर्शयति । सदेति ॥ ८८ ॥

आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमवगतोति भुत्वा यत्प्रतिज्ञातं
तदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीति कथयति । ज्ञाने चेति । ज्ञानुपपत्तेरद्वय-
विवक्षितं क्रममनुकामति । पूर्वं मित्यादिना । यत्पुनरवस्थानमा-

१७३ ' चर्चनेवेदीयमाहङ्गोपनिषत् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाविद्यः ॥८६॥
हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्तरमित्येव क्रमेण स्यात्तया-
भावेन परमार्थसत्यं तुल्येद्वयेऽज्येऽभये विदिते स्वयमेवात्म-
स्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वज्ञासौ च च सर्वज्ञसङ्गात् ।
सर्वज्ञता ईहास्त्रिभोके भवति महाविद्यो महाबुद्धेः ॥
सर्वलोकान्तिशयमनुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा
भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः ।
नहि परमार्थविदो ज्ञानोक्तवाभिभवौ सौ ययान्येषा
प्राशङ्गिकानाम् ॥८७॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादसित्वाद्यद्वा

तीतं तदीयत्वविरिणामे विवक्षितं क्रम उच्यते । ज्ञातेति । तस्य-
विदिते यतीति चक्ष्ण । तस्य ज्ञानत्वयामहेताभासोपपन्नित्व
माह । चक्ष्ण इति । ज्ञानादिवर्तयित्वाविरहितत्वेन । कौटस्य
कथयति । चक्ष्ण इति । कार्यसम्बन्धस्य नास्तीति वक्तुं कारकभूता
विद्यावत्त्वस्याभासमभिदधाति । चक्ष्ण इति । ययोक्तत्वज्ञानस्य
परिपूर्णसङ्गात्वेनाप्यस्तान् कथमाह । स्वयमेवेति । ज्ञानरतो ययोक्त
प्रत्यक्षविद्यादिमागोचरमिति शङ्कां वारयति । इहेति । उक्तज्ञान
यतो महाबुद्धित्वे हेतुमाह । सर्वत्रोक्तेति । ज्ञानरतो ययोक्त ज्ञान
कदाचिद्वेदपि जायमानरे विभूतमवस्तस्यविषयतीत्यामह ।
एवमिदं इति । ज्ञानाभावस्यैवादाद्विदिते स्वरूपे स्वस्वरूपस्य
व्यभिचाराभावात्परिपूर्णप्रतिरूपता विदुषो भवतीत्युक्तं स्फुटयति ।
न हीति ॥८८॥

अस्यातयस्य चोक्तनिर्देशात्परमार्थतोऽकित्वात्माह । परि-

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलभ्यस्त्रिषु स्मृतः ॥८०॥
प्रकृत्याकांशवञ्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

परमार्थतो माभूदित्याह । हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि
जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वा सर्पवद्भातव्या-
नीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वम् ।
आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तवाच्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्य-
वात्यमौनाख्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहा-
दयो दोषाः कषायाख्यानि पक्त्यानि । सर्वाण्येतानि
हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणा उपायत्वेनेत्यर्थः ।
अथयाणत प्रथमतोऽपि हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्पर-
मार्थमत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्णयित्वा । उपलभ्यमानमुपलम्बो-
विद्याकल्पनामात्रम् । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्म-
विज्ञानं परमार्थसत्यतस्तथागामित्यर्थः ॥८०॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावात् आकाशवदाकाशा-

हरति । ज्ञेयेति ॥ अद्वैतस्वरूपेण लोकमवतार्य ज्ञेयगन्धार्थं व्याचष्टे ।
लौकिकादीनामिति ॥ तावदेव त्रीणि विभजते । जागरितेति ॥ पा-
ण्डित्यं वेदान्तात्मनोभित्तमहितीवशस्तविचारचातुर्यपरिनिष्पन्न-
वशम् । वास्य दम्भार्पादकारादिराहित्यम् । युक्तितः सुतार्था
गुणस्थानकुशलता भौतं बुद्धे कर्माज्ञानाभ्यासलक्षणा निदिध्यासन-
गन्धितम् । तावदेतान्याप्तव्यानि ॥ यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्त-
तथापि कथं ज्ञेयादीनां विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह । उपायत्वेनेति ॥ तदेव
प्रकटयितुं प्रथमतः इत्युक्तम् ॥ उपलब्धं व्याचष्टे । तेषामिति । ज्ञेय-
दीनां रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वाद्यास्तं परमार्थत्वमहेत्यर्थः ॥८०॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तद्वि-

२७२ • अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

विद्यते न हि ज्ञातात्वे तेषां कथं न किञ्चन ॥६१॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

सुत्याः सन्निरेक्ष्य न त्वेव तत्त्वे सर्वे धर्माः आत्मनो ज्ञेयाः

सुसुक्ष्मभिरनोद्दयी नित्याः । ब्रह्मवचनकृतं भेदाशङ्कं निरा-

कुर्वन्नाह । कश्चन किञ्चन । किञ्चिदप्युक्तं मपि तेषां

न विद्यते ज्ञातात्वतित्ति ॥६२॥

ज्ञेयतापि धर्माणां सहत्येव न परमार्थत इत्यादि ।

आदीति । यस्यादाहौ बुद्धाः आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभा-

वत एव । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैव । नित्यबोध-

स्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मानः । न च तेषां

मिथश्च । कर्त्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न सन्दि-

ह्यमानस्वरूपा एव नैव ज्ञेयतां वत्सु सुसुक्ष्मैरेव यद्योक्तप्रका-

रेण सर्वदा बोधनिर्वाणिरप्येवंता आत्मायं परार्थो वा ।

अनुदयति । प्रकृतेति । ब्रह्मवचनप्रबोधमात्रं बोधस्य प्रत्यादिपति ।

विद्यत इति । कश्चित् भेदतिवत्त्वमवकाशवन्ति तर्ह्यः । न च नेति

देशकान्तावस्थापद्यम् । अतुनात्मनपीति । कार्यकारणभावस्याभावि-

भावस्य बोधदानम् ॥६३॥

समग्रप्रबोधमात्रं सुक्ष्ममेव प्रबोधं प्राप्तं प्रत्युदयति । आदिबुद्धा

इति । यद्योक्तरीत्या सुसुक्ष्मस्य ध्यानस्य फलमाह । अस्येति । प्रथमः

यस्यैव भवति चान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥८२॥
 आदि शान्ता ह्यनुत्यन्ताः प्रकृत्यैव सुनिर्दिताः ।
 सर्वधर्माः समाभिन्नाश्च जं साम्यं विशारदम् ॥८३॥

यथा सयिता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थ-
 स्तेत्यपश्यति । चान्तिर्नोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा
 स्वात्मानि मोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । सोऽवाच स-
 मर्थो भवतीत्यर्थः ॥८२॥

तथा नापि शान्तिर्कर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मादादि
 शान्ता नित्यमेव शान्ता अनुत्यन्ता अज्ञात प्रकृत्यैव सुनि-
 र्दिताः सुष्ठु परस्वभावा नित्यतुक्तस्वभावा इत्यर्थः । १०
 धर्माः समाद्याभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं
 विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मान्तस्याच्छान्तिर्मौक्तो वा नादि
 कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदप्य-
 स्यात् ॥८३॥

यस्येत्यादिना ॥ आद्यस्वरूपस्य स्वरूपत्वं यथोक्तमप्रकार । बो-
 धाज्ञो निश्चयो बोधनिश्चयवन्निश्चिरपेक्षत आर्यमन्यार्थं वा यस्य
 भवति मोऽमृतत्वाय कल्पत इति सम्बन्धः ॥ तदेव दृष्टान्तेन साध-
 यति । यस्येत्यादिना ॥ इतिशब्दो 'यथेत्येतेन' सम्बन्ध्यते सोऽमृतत्वाय-
 त्यादिवचनात् ॥८२॥

आगन्तुकममृतत्वं प्रत्युदस्यति । आदि शान्ता इति ॥ श्लोकस्य
 तात्पर्यमन्तरार्धेन निर्दिशति । तथा नापीत्यादिना ॥ उत्तमेर्गार्धे
 चतुर्थपादेन सङ्क्षिप्य दर्शयति । अजमिति ॥ श्लोकार्धमुपसंहरति ।
 विशुद्धमिति ॥ चतुर्थपादान्तरीकारे मोक्षस्यापुनरुपार्जना इति ॥

वैगारुह्यन्तु वै नास्ति भेदे विचरतां सटा ।

भेदनिस्त्राः पृथग्वाटास्तस्यात्तेऽपराः स्मृताः ॥६४॥

अजोभास्ये तु ये केचिर्हविष्याति सुनिश्चिताः ।

ये यथोक्तमपरमार्यतत्त्वं प्रतिपन्नासौ एवाङ्गपरा लोके
दृपराहृत्ये इत्याह । यस्यान्नेदनिस्त्रा भेदानुयायिनः
स गरागुगा इत्यर्थः । के । पृथग्वाटा पृथक् नाना वस्ति-
त्येवं वदन्ते तेषां ते पृथग्वाटा इति न इत्यर्थः । त-
द्वाते लपणाः घट्टाः स्मृता यस्याहैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति
तेषां भेदे विचरता हैतमार्गेऽप्यद्याकल्पिते सर्वेटा पर्त-
मानानामित्यर्थः । यतो हुतमेव तेषां कार्यमित्यभि-
प्रायः ॥६४॥

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥^{६१}

मार्थतत्त्व एवमेवेति ये केचित् स्यादयोऽपि सुनिर्मिता
भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना । नरतिशय-
तत्त्वविपरफलागा इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्तते तेषां वि-
दित परमार्थतत्त्वं मासान्यबुद्धिरन्यो लोकां न गाहते
नायतरति न विपयीकरोतीत्यर्थः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य
सर्वभूतहितस्य च । देवा मार्गेऽपि सुस्थान्ति ह्यपदस्य
प्रदैपिणः ॥ शकुनीनाभियाकाशे गतिनेवोपलभ्य इत्याद
स्मरणात् ॥६५॥

विषयज्ञानस्य सर्वलोके नाधारणत्वात्तत्त्वज्ञानमता किमिति प्रथमा
प्रस्तुयत तादाह । तच्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यद्विद्वन्मिति ॥
यद्विद्वन्मतात्तदमहात्मभिरनयगात्रमिति योजनीयम् । अमहात्मन
चुद्धृष्टदयलम् । तत्र हेतुरपविष्टतरिति । अपविष्टस्य विनकारात्त-
त्त्वम् । तत्र हेतुर्मेढान्त्यादिना सूच्यत । तथा धौर्मात्येण मया
लोचनपरिचयपरान्त्यवेरित्यर्थः । विचारचातुर्भासादत्र पटारं
धान्प्राद्विभागायमन्युत्पत्त्यमाह । अन्यमचेरिति । तर्हि पारम-
र्थिके तत्त्व केपासव ननीयं । ह्युन्निधित्वात्तद्वत्त वेना कपद्विदे
तद्विष्टागमित्याह । ये केचिदिति । कया-नीनापुर्णीयत्वादाज्ञाना
जिगाभावेऽपि, दारान्तरप्रगुक्तमदधिकार सम्भवतीत्यभिहित्यापी
त्युक्तम् । तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेय चेदुक्तं चतुर्थपाद व्याचष्ट ।
तच्चेति । ज्ञानवता विद्यात परमार्थतत्त्वमन्वेष्टान्नवपद्यमित्यत
यमागमाह । सर्वभूतेति । सर्वभूतात्मना वक्ष्यामीनं तत्त्वमयं
नागमात्मा परमज्ञा तद्भूतस्य विदुष सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वेषु
निरूपचरितस्वरूपतादव परमहितस्य परमार्थेण गत्यादेः ।

२७६ ' अथर्ववेदीयभाष्यव्यापनिषत् ।

अजेयुजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥६६॥

अणुभावेऽपि वैधर्म्यं जायमानेऽविमर्शितः ।

कथं महाज्ञानत्वमित्याह । अजेयमुत्तमज्ञेष्वश्लेषु धर्मेष्व-
त्मात्मस्वजमवलम्ब्य ज्ञानमिष्यते सवितरीशौचं प्रकाशश्च
यतस्तस्यादसंक्रान्तमयान्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्यान्व
क्रमतेऽर्थांतरे ज्ञानान्तेन कारणेनासङ्गं तत् कीर्तितमा-
काशकल्पमित्युक्तम् ॥६६॥

इतोऽन्येषां वादिनामणुभावेऽपि वैधर्म्यं यद्युनि

हृत्वाक्यस्य भाष्यं पुरुषार्थविरहिणो मानं देशं विद्यावन्तोऽपि पद-
मन्वेनभाषा विविधं मोहमुपपन्नमिति । महाज्ञानो ज्ञानवतो गन्ध-
पदरहितस्य परिपूर्णस्य नतिरवगच्छमशक्यति निदर्शनमयं विमर्श-
यति । मनुनीनामिति ३८५॥

अथ साम्यमित्युक्तं प्रमेयम् । तद्विषयनिवृत्तयाम् प्रमाता । प्रमाणं
तथाविधनिवृत्तयानामिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्या-
ह । नान्धितिः । अज्ञा धर्मा विद्यतिविध्वा जीवा विद-
म्यन्ते । तेऽत्र ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं विम्वकत्वं प्रज्ञाफलमात्मभूत-
मभ्युपगम्यते । तथा च मानयेवादिभाष्यस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो
यस्तुपरिच्छेदाभाषादुपपन्नं तज्ज्ञानवता महाज्ञानत्वमित्यर्थः । किञ्चा-
स्यान्ते ज्ञानस्य पदवद्वलमङ्गीकृतं तदपि विषयभाषादेव विद्वति ।
ततश्च मुने निमित्तं मन इति यदुच्यते तदप्यविद्वन्मित्याह । यतो
नेति । आकाशापूर्वकपूर्वमिति बोध्यते । अथमित्यादिना । अत-
र्भावेऽप्यप्ये । यस्यानेति । नित्यविश्वप्रसङ्गस्यात्मनोऽवगच्छत्वं प्रागपि
सूचितमित्याह । आकाशेति ३८६॥

असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥६७॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

यहिरन्तवी जायमाने उत्पद्यमानेऽविपश्चितोऽवियेकिनो
ऽसङ्गताऽसङ्गतं सदा नास्ति किमु यत्तद्व्यमावरणं च्युतिर्यन्त्र-
नाशो नास्तीति ॥६७॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवता स्वमिद्वान्तेऽभ्युपगतं
तर्हि धर्माणामावरणं नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अल-
ब्धमप्राप्तमावरणमविद्यादिवन्धनं येया ते धर्मा अलब्धाव-
रणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभाव-
शुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यशुद्धमुद्धमुक्त
स्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुद्ध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः
स्वामिनः समर्था बोधुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः ।

नान्ते पुन लवियत्वात्मानस्यामष्टमवकृतं प्रवर्ज्यतत्याह । अणुमात्रं
ऽपीति । अविद्वद्बुद्ध्या कस्यचिदपि षट्पदस्य जन्माद्रीक रे दानस्य
तदनुपपत्तिरेनामङ्गलायोगे बन्धध्वनलक्षणं प्रयोजनं दूरापालम्भावती
त्याह । किमुतेति । श्लोकाच्चराणि व्याकरोति । इति इति ॥६७॥

विद्वान्द्वैतशरीरं पञ्चम्या पराभ्यस्यत । न चेदावरणच्युतिरिष्यत
तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याह । अलब्धेति । बोद्धव्यं तर्हि कथं
मित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह । बुद्ध्यन्त इति । प्रबोद्धरत्नेन
श्लोकमवतारयति । तेषामित्यादिना । अविद्वद्बुद्ध्याऽप्यवरण
मिष्यति । न तत्त्वदृष्टेयमिष्येति व्याचष्टे । अलब्धेति । अर्कतये हेतु-
कथनाये विमोषणत्वमित्याह । यस्यादिति । तस्यान् व-
इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । आत्मनो यथोक्तस्वभावैकबोधनं

२७८ . अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

आदौबुद्धास्तथा मुक्ता बुद्धान्त इति नायकाः॥^{६८}॥
क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्म्मबु तापिनः ।

यथा नित्यप्रकाशस्वरूपेऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते
यथा वा नित्यवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्यु-
च्यते तद्वत् ॥८८॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं
विषयान्तरेषु धर्म्मेषु धर्म्मसंस्थं सवितरीव प्रभा । तापिनः
तापोऽस्यास्तीति तापो तस्य सन्तापवतो निरन्तरस्याका-
शकल्पस्येत्यर्थः । पूजायतो वा मञ्जायतो वा सर्वे धर्म्मा
आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवद्देवाकाशकल्पस्यान्न क्रमन्ते कश्चि-
दप्यर्थान्तर इत्यर्थः । यदादावुपन्यस्तं ज्ञानेनाकाशकल्पे-
नेत्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य तापिना बुद्धरा तदगन्य-
त्वादाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते कश्चिदप्यर्थान्तरे ॥ तथा

त्याक्षिपति । यदोवमिति । पदान्तरेषोत्तरमाह । उच्यत इति ॥
मुप्रावेव क्रियाकर्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामनिर्धेयादित्याह । नियमं
मुदाहरणभ्या निरक्षति । यद्येकादिना ॥८८॥

किमिति मुख्ये बोद्धव्यं मन्त्राविति नदेर नेतिमिच्छाद्वयं ज्ञानस्य
विद्वद्बुद्ध्या विषयमभ्यस्यामन्त्रावित्याह । क्रमत इति ॥ तच्च जी-
वोना मञ्जायतना विमुक्ताटाकाशवत् क्रियात्मकतया योगस्य मुख्य-
बोद्धव्यं सद्ब्रह्ममन्त्राह । नर्म्मे इति ॥ ज्ञानमात्र पारमार्थिक ततोव
प्राप्तत्वेयादिकल्पितमिति कौतुहलमस्य च वतापि अष्टादशतिल्याश-
यमाह । ज्ञानमिति ॥ तस्य पृथ्वीदीपराणि व्याकरोति । तन्मादिमिति ॥
यदि परमार्थदर्शिनो ज्ञानं तत्र विषयान्तरं क्रमते किन्तु सवितरि प्रका-
शपदाभिव्यक्तं प्रतिष्ठितं यस्यादिष्यत तस्मादात्मिनं मुख्यत्वं सद्ब्रह्ममर्तो

सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥६६॥
दुर्हर्गमतिगम्भीरमजं साख्यं विशारदम् ।

धर्मा इति आकाशमिवाचलमविक्रिय निरुपयवं नित्यम-
द्वितीयममरुमहस्यमग्राक्षमशनायाद्यतो न ब्रह्मात्मात-
त्त्वम् । न हि दृढदृढं परिपारलोपो विद्यत इति श्रुते ।
ज्ञानक्षेत्रज्ञादभेदरहित परमार्थतत्त्वमहयमेतन्न बुद्धेन
भाषितम् । यद्यपि पाश्चात्यैरनिराकरणं ज्ञानमात्रकल्पना
याद्वयप्रभुसामौष्यमुक्तम् । इदं तु परमार्थतत्त्वमहैतं वेदा-
न्तेष्वंगमिच्छेयमित्यर्थः ॥६॥

आमृतममाप्नो परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कृत्य श्रव्यते ।

२८० . अथर्ववेदीयमाख्योपनिषत् ।

बुद्धा पटमनानात्वं नमस्कुर्या यथा बलम् ॥२००॥
इति गौडपादाचार्यकृता माण्डूक्योपनिषत्का-
रिका सम्पूर्णा ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

दुर्हंशं दु खेन दर्शनमस्येति दुर्हंशम् । अस्तिनाम्नीति चतु-
ष्कोटिवर्जितत्वात् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं
दुःप्रवेशं महाममुद्रवद्वलतप्रज्ञैः । अथ साम्यं विशारदम् ।
इदम् पटमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्धा अवगम्य तद्भूताः

दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणाविविक्तम्यत्वे हेतुं विवक्षित्वा विहितम् ।
अतिगम्भीरमिति । प्रत्यक्षादिभिरनवमाश्रये कूटस्थस्य निर्विज्ञेयस्य
सर्वस्य स्वविधुदलवति हेतुत्ववन्निमित्ताह । अजमिन्त्यादिना ।
विशेषणत्वमर्थं कृतवद्वत्तत्वं तदास्येवेति नियतं युक्तम् । प्रमा-
णाधीनत्वात् प्रमेयविदेरित्यामद्वयोपनिषद्विरुद्धस्योपनिषत्प्राकर-
ण्दादेरावगम्यमानत्वाच्चेन्नमित्याह । पटमिति । तस्य तर्हि सकल-
विभागविकृते कृतो नमस्कारकृता श्रीकृष्णवर्णतोत्पत्त्याह । अना-
नात्वमिति । यद्यपि वस्तुतस्तद्विद्यानात् नावद्वयत्वे तद्यापि यथा
हातव्ये तावावसमवसम्पत् काल्पनिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारकृता
प्रत्यक्षादिप्रयोजनवती प्रागादिष्वैरभिप्रेतेत्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्य-
माह । ज्ञानेति । यदि परमार्थतत्त्वं शास्त्रस्यादाविवान्नेदपि नम-
स्क्रियते तदा तस्याद्यन्तमध्यायगुह्यम्वेद्यतया बुद्धिः निश्च्यति । तेन
तदर्थमाटाविषयवसानेदपि प्रकटीभावस्तद्विषयश्लोकनोपात्तस्येति । तदा
थ प्रतिपाद्यस्य अज्ञातो महामहिमेन समधिगतमित्यर्थः । दुर्हंश-
त्वमुक्तं ध्वनक्ति । अस्तीति । सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्त्वे प्रवेशा-
नुपपत्तिमाह । सत्प्रदायद्विद्याना तथा त्वेदपि तद्वत्ता मेवमित्याह ।
अजनेति । श्रौतस्मृतादिविद्वत्तय व्याख्यातमेव पदत्वमनुपपत्तेः । अज-

तलवकारोपनिषत् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशङ्करभगवत्कृत
भाष्यसहिता .

श्रीगुहानन्दभगवत्पूज्यपाटशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानकृतभाष्यटीका
विभूषिता ।

श्रीयुक्त नवचन्द्रशिरोमणिना परिशोधिता ।
श्रीभुवनचन्द्रयमाकेन प्रकाशिता ,
(८ नं० निमतलाघाट श्रेष्ठ)

—०—
(द्वितीयसंस्कृता)

—०—
कलिकातानगरे

१६ नं० नूतन पगथापटी
नारायणयन्त्रे
मुद्रिता ।

—०—
ईराजी १८८० म० १२८६ साल ।

ॐ तत्सत् ।

सामवेदीयतलवकारोपनिषद्भाष्यम् ।

श० । श्रीं परमात्मने नमः । केनेपितमित्याद्योपनिषत्
परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः । प्रागेतस्मात्
कर्माण्युपनिषत्परिभ्रमापितानि समस्तकर्माश्रयभूतस्य च
प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च । अनन्त-
रक्ष गायत्रिनामविषयदर्शनं यंगान्तमुक्तं कार्यं सर्वमेत-
द्यथोक्तं कर्म च ज्ञानञ्च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य
मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धये भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य

ॐ परमात्मने नमः ॥ ॐ ॥

यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानचक्षुर्वागाद्यगोचरम् ।

सतोऽध्यक्षं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत् ॥ १ ॥

आ० । केनेपितमित्यादिकां तलवकारशाब्दोपनिषदं ध्याचि-
स्यासुर्भगवान् भाष्यकारोऽहंप्रत्ययगोचरस्यात्मनः संसारित्वा-
दसंसारि-ब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपादस्यासम्भवाच्चिर्यपयत्वाद-
व्याख्येयत्वमित्याशङ्काद्द्वारसाक्षिणः संसारित्वप्रादुर्भावप्रमाणा-
विषयत्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरोधासम्भवात् सविषयत्वाद्वा-
ख्येयत्वं प्रतिजानीते । केनेपितमित्यादेति । कस्तर्हि नवम-
स्याध्यायस्याष्टाध्याया सह नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिलभ्यः
सम्बन्ध इत्याशङ्क्य हेतु हेतुमद्भावलक्षणसम्बन्धं दर्शयितुं हत्त-

केवलानि श्रौतानि स्मार्त्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गप्रति-
पत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या त्वशास्त्रीयेया
प्रवृत्त्या पश्चादिस्वावरान्ता अधोगतिः स्वात् । तथैतयोः
पथोर्न कतरे च न तानीमानि ह्युद्राण्यसकृदावर्त्तनीनि
भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति श्रुतेः ।
प्रजा ह तिस्रोऽत्यायमोयुरिति मन्त्रवर्णादिशुद्धसत्त्वस्य तु
निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात् साध्यसाधनसम्बन्धादिह
कृतात् पूर्वकृताद्वा संस्कारविमेषोद्भवादिरक्तस्य प्रत्यगात्म-
विषया जिज्ञासा प्रवर्त्तते तदेतदसु अत्रप्रतिवचनलक्षणाया
श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेपितमितादयया काठके चोक्तम् । पराञ्चि
खानि व्यहृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराद् पश्यति नान्तरात्मन् ।

भगुवदति । प्रागेतस्मादित्यादिना । कर्माङ्गसामपाञ्चभक्तिकं
सामभक्तिकञ्च तद्विषयाण्युपासनानि पृथिव्यादिदृश्योक्तानि ।
प्रागदृष्ट्या गायत्रिसामोपासनञ्च । शिष्याचर्य्यमन्त्रानाविच्छेदो
यज्ञमृदादयसानेन यत्वेन कार्य्यरूपमेव यस्तूक्तञ्चेत्तर्हि प्राणाद्युपा-
सनमहितस्य कर्मणः संसारफलत्वात् ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्
कथं हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्धो विधिभित्त इत्याशया नित्यकर्मणां
तावज्ज्ञानीपयोगित्वं कथयति । सर्वमेतदिति । काम्यानां
प्रतिपिडानाञ्च फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं कथयति । भक्ता-
मस्य त्विति । एतयोः पथोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये केनापि मार्गेण
येन प्रवृत्तास्तौ प्रतिपिडानुष्ठायिन इत्यर्थः । जायस्व म्रियस्वेति
पुनःपुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । तिस्रः प्रजाः स्वेदजाण्डजो-
द्भिज्जनजपाः । पिष्टपान-देवयान-लक्षणमार्गगमनद्वयमतीत्य
ऋष्टामेव गतिमोयुः प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कर्मफलमुक्त्वा ततो

कश्चिदोरः प्रत्यगात्मनि मैद्यदावृतचक्षुरमृतमिच्छन्नित्यादि
परोक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्रह्मणो निर्वेदमापन्नावास्थ-
कृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः
श्रोत्रियं घञ्जनिष्ठमित्यादि । आथर्वणे च । एवं हि विरक्तस्य
प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मनुं विज्ञातुञ्च सामर्थ्यमुप-
पद्यते नान्यथा । एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात् संसार-
योजनज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमप्येतो नियतते । तत्र
को भोहः कः शोक एकत्वमनुपगम्यत इति सम्ययर्णात् ।
सरति शोकमरात्मवित् भिद्यते हृदयप्रत्यग्निष्ठदन्तो मय-

विरक्तस्य विगुहसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन् हेतु-
हेतुमद्वायमाह । विगुहसत्त्वस्य त्विति । साध्यसाधनसम्बन्धा-
द्विरक्तस्येति सम्बन्धः । तत्र निमित्तस्यादृष्टस्यानियतत्वमाह ।
इह हातादिति । कर्मफलाद्विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्यत्र
संवादमाह । काठके चेति । आहतचक्षुरिति साध्यसाधनभा-
यादुपरतकरणग्रामयक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । अन्वयव्यति-
रेकसिद्धत्वाच्च । एवं हीति । नान्यथेत्यविरक्तस्य बहिर्विषया-
द्यिमचेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना कयश्चिच्छातापि न फलाव-
साना स्यात् शूद्रयागादिवदित्यर्थः । यद्यप्येषमुपनिषदः कर्म-
काण्डसम्बन्धोऽस्ति तथाप्युपनिषत्सम्बन्धज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वा-
त्तोपनिषदो व्याख्यातव्यः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । एतस्माच्चेति ।
ममुच्चयवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते । कर्मसहितादपीति । एका-
ध्ययनविधिपरिग्रहीतत्वात् कर्मज्ञानकाण्डयोरेकं फलं वाच्यं
ततः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानात् सनिदानमंसारनिवृत्तिलक्षणं फलं
सिद्धतीति न कर्मसु विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः । अध्ययन-

संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर
 इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहितादपि ज्ञानादेतत् सिध्यतीति
 चेन्न । वाजसनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनाज्वाया मे स्यादिति
 प्रैषुत्य पुत्रेणायं लोको युज्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा
 पिबलोको विद्यया देवलोक इत्यात्मनोऽन्यसा लोकत्रयसा
 कारणत्वमुक्तम् । वाजसनेयके तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने
 हितुक्तः । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा नायं
 लोक इति तत्रायं हेत्वर्थः । प्रश्नाकर्म्म तत्संयुक्तविद्याभि-
 र्मनुष्यपिबदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तये कारणैः
 किं करिष्यामो न चात्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनसाध्य-
 मिष्टं येषामत्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽमयो न
 वर्धते कर्मणा नो कनीयान् नित्यश्च लोक इष्टः । स च

विधिपरिग्रहभावेन कर्मकाष्ठस्य न मोक्षफलत्वं यत्त्वं फला-
 न्तरावगमविरोधादित्याह । वाजसनेयक इति । किञ्च यदि
 श्रुतेः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानं विधित्सितं स्यात्तदहं पारिव्राज्यं
 नोपदिश्येत् । श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थ
 इत्याह । तत्रैव चेति । प्रश्नाशब्दस्योपलक्षणार्थत्वमादाव
 हेत्वर्थमाह । तत्रायमिति । किं करिष्यामो न किमप्यात्मका-
 त्वादेवेति शेषः । तत्फलं भुक्त्वा क्रमेण मोक्षसम्भवात् किमिति
 प्रजादिष्वनादर इत्याशङ्काह । न चेति । दृष्टोऽप्ययमात्मलोकः
 कर्मणा विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्षस्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे
 बन्धमोक्षावस्ययोरविशेषापातादित्याशङ्काह । स चेति । कर्म-
 मोक्षे कार्यस्योत्पाद्यादेरसम्भवात् सम्यग्ज्ञानादविद्यानिवृत्त्या

नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिर्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यस्तस्मात्
प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वेषणास्तथास एव कर्त्तव्य
इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य ।
न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितमूर्व-
भेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते ।
वस्तुप्राधान्ये सत्ययुक्त्यतन्त्रत्वादब्रह्मविज्ञानस्य । तस्माद्
दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया
ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेपितमित्यादिश्रुत्या प्रदर्शयते । शिष्याचार्य-
प्रश्नप्रतियचनरूपेण कथमन्तु सूक्ष्मवत्विषयत्वात् सुखप्रति-
पत्तिकारणं भवति । केवलतर्कागम्यत्वञ्च दर्शितं भवति । नैपा
तर्केण सतिरापनीयेति । श्रुतेय आचार्यवान् पुरुषो वेद
आचार्योद्देश्यं विद्यां विदितासाधिष्ठं प्रापदिति । तद्विधि-
प्रणिपातेनेत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च । कश्चिद्गुरं ब्रह्मनिष्ठं
विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं
शियमचलमिच्छन् पप्रच्छेति कल्पते । केनेपितमित्यादि ।

फलप्रमिदुपपत्तेर्न कर्मकार्यो मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्या-
भावावसानासिद्धये परोक्षनिययपूर्वकः सत्यासः कर्त्तव्यः । सिद्ध-
चानुभावावमाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावाप्राप्तः सत्यास इति
दृष्टव्यः । इत्ययं न कर्म ब्रह्मात्मतानिययममुच्यते । शास्त्रार्थ
इत्याह । कर्म सहभावित्वेति ॥ ननु कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्य विधि-
तोऽनुष्ठेयत्वाद्विधेयं विनियोज्यादिभेदापेक्षितत्वात् कायं सर्व-
भेददर्शनं प्रत्यस्तमुच्यते ॥ ब्रह्मज्ञाने सतीत्याशङ्क्याह । वस्तु-
प्राधान्ये सतीति ॥ विधिजयं प्रयत्नं भाव्यो हि विधिविषय
उच्यते ज्ञानं न तयेति तद्विधेरसिद्धिरित्यर्थः । यस्मात् प्रत्यगा-

विशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न प्रग्रसामर्थ्याद्देहादिसङ्घातादनित्यात् कर्मकार्यादिरक्तोऽतोऽन्यत् कर्तृत्वं नित्यं वस्तु बुभुक्षमानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतरथेच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसङ्घातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थेन प्रदर्शित एव न संययवतोऽयं प्रग्र इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते । किं यथा प्रसिद्धमेव कार्यकारणसङ्घातस्य प्रेषयितृत्वं किं वा सङ्घातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मन आदिप्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेपितं पतति । प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते । न तु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् । तत्र कथं प्रग्र उपपद्यत इत्युच्यते । यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषये स्वात्तर्हि सर्वमगानिष्टचिन्तनं न सग्रादनर्थं च जानन् सङ्कल्पयति । अतुष्टप्रदुःखे च कार्यं वार्यमाणमपि प्रवर्त्तत एव मनस्तस्मादुक्त एव केनेपितमित्यादिप्रग्रः । केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन् प्रीति गच्छति स्वव्यापारं प्रति प्रतुष्टे इति प्राणविशेषणं सग्रातत् पूर्वकत्वात् सर्वेन्द्रियवृत्तीनाम् ।

स्विकप्रयोगादर्शनादिति ईपितमितिपदद्वयस्यार्थवत्त्वमाह । तत्र प्रेषितमित्यादिना ॥ इच्छामात्रेणेति ॥ प्रपतनमन्तरेण सच्चिदिमात्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि शोभते । अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेदव्यभिचारादित्याह । अपि चेति ॥ त्वदुक्तोऽयमर्थविशेषो न घटते सङ्घातार्थवेच्छादिभिः प्रवर्त्तकसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रमद्वादित्याह । न प्रश्नेति ॥ मनसः स्वातन्त्र्यात्

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो यहाचो ह वाचं स

केनेपितां वाचमिमां गच्छलक्षणां वदन्ति लौकिकाः । तथा
चतुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विपर्ययं क उ देवो द्योतनवान् युनक्ति
युद्धं प्रेरयति ॥ १ ॥

एवं पृष्ठवते योग्यायाह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छामि । मन
आदिकरणजातस्य को देवः स्वविपर्ययं प्रति प्रेरयिता कथं
वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं
गच्छस्य श्रवणं प्रतिकरणं गच्छाभिश्चञ्चकं श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य
श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्ठयन्तुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्तीति ।
असावेवं विशिष्टः श्रोत्रादीनि नियुद्धं इति वक्तव्यं न
त्वेतदनुरूपं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैष दोषः ।
तस्यान्यथाविशेषानवगमात् । यदि हि श्रोत्रादिध्यापार-
व्यतिरिक्तैर्न स्वध्यापारेण विशिष्टः श्रोत्रादिनियोक्ताऽवगम्येत
दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदिदमनुरूपं प्रतिवचनं स्यात् । न त्विह

स्वव्यतिरिक्तप्रवर्तकसम्भावनाभावात् प्रश्नो न घटत इत्याक्षिप्य
समाधत्ते । ननु सतत्त्वमित्यादिना ॥ अन्यथदुःखे चेति ॥ १ ॥

अद्यतनो न दुःखे द्यूतादिकार्यं प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूप-
त्वमाशङ्क्य समाधत्ते । असावेव विशिष्ट इत्यादिना ॥ श्रोत्रा-
दयः स्वविलक्षणशेषाः संहतत्वाद्गृह्यादिवदित्यनुमानेन श्रोत्रा-
दिशेषोक्ताश्चदवगम्यन्ते सोऽपि महतः स्यात्तर्हि गृह्यादिवद-
चेतनः स्यात् । ततस्तस्याप्यन्यः शेषो कस्यास्तस्याप्यन्य इत्यनव-
स्थाप्रसङ्गपरिहारायास्तद्वेतनो गम्यते । अतः सर्वसाक्षिणं

प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो लवित्रादिवदधिग-
म्यते । श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां व्यापारेणालोचनसं-
ख्याध्यवसायलक्षणेन फलावसानलिङ्गेनावगम्यते । अस्ति हि
श्रोत्रादिभिरसंहतो यत्रयोजनप्रयुक्तः श्रोत्रादिकलापो गृहा-
दिवदिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता ।
तस्मादनतुरूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिकम् ।
पुनरत्र पदार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेः । न ह्यत्र श्रोत्रस्य
श्रोत्रान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण । नैपदोपो-
ऽयमत्र पदार्थः । श्रोत्रं तावत् स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं दृष्टम् ।
तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषिं
नित्ये संहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीत्यतः श्रोत्रस्य
श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तरास्यात्मनैवायं ज्योति-
पस्ते तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति । येन सूर्यस्तपति तेज-
सिह इत्यादीनि । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेत्यादिगीतासु ।
काठके च । नित्योऽनित्यानां चेतनयेतन्नानामिति । श्रोत्रा-
द्येषां सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं तदिह नियत्यते ।
अस्ति किमपि विद्वद्वुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजर-

लक्षयितुं युक्तमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । फलावसानं फलनि-
ष्पत्तिलिङ्गम् । यस्मिन्नवगत्या हि करणस्य व्यापारो लिङ्गत्वे

ममृतमभयमजं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादितन्मात्रमर्थमिति प्रतिवच-
नम् । शब्दार्थशोषपद्यते एव । तथा मनसोऽन्तःकरणस्य
मनो न ह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्योतिषा दीपितं स्वदि-
पयसद्वल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात् । तस्माच्च मनसोऽपि मन
इति । इह बुद्धि मनसो एकीकृत्य निर्देशो मनस इति
यदाचो ह वाचं यच्छब्दो यस्मादर्थं श्रोत्रादिभिः सर्वैः सम्ब-
ध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रम् । यस्माच्च मनसो मन इत्येवं
वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते ।
प्राणस्य प्राण इति दर्शनादाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन
प्राणस्य प्राणमिति । कस्माद्वितीयैव न क्रियते । न ।
ब्रह्मनामनुरोधस्य युक्तत्वादावमित्यस्य वागित्येतावदक्तव्यं स
उ प्राणस्य प्राण इति । शब्दद्वयानुरोधेनैवं हि ब्रह्मनामनु-
रोधो युक्तः कृतः स्यात्पृष्ठञ्च षण्णु प्रथमयैव निर्द्देशं युक्तम् ।
स यस्तथा पृष्ठः प्राणस्य प्राणस्याहत्तिविशेषस्य प्राणस्वत्-
कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनानधिष्ठि-

नित्यायगतिव्यञ्जकत्वाद्वा फलावसाननिवृत्त्यापारस्तेन तच्छ्रेय-
सुत्पत्त इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य सङ्क्षेपतन्मात्रात्पर्य्यमाह । श्रोत्रा-
द्येव सर्वस्येति । यस्मादस्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं तस्माच्छ्रोत्रादा-
वात्मबुद्धिः सन्त्यक्तव्येति शेषः । प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विका
चेतनप्रवृत्तित्वादद्यादिप्रवृत्तिवदित्यभिप्रेत्याह । न ह्यात्मना-
धिष्ठितस्येति । ब्राह्मेतिपदाध्याहारि कारणमाह । प्रष्टुः पृष्ठ-
स्येति । नामधेयैरिति । श्रोत्राद्यात्मभावत्वात्तन्मन्तरेणामृतत्वा-
सम्भवाज्ज्ञानवलाच्छ्रोत्राद्यात्मभावं त्यक्त्वाऽमृता भवन्तीति

तस्य प्राणनमुपपद्यते । को ह्येवान्यात्कः प्राणात् यदेष्ट
 आकाश आनन्दो न स्यात् । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्य-
 मस्तीत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते येन प्राणः प्रणी-
 यते तदेवं ब्रह्म त्वं विद्वीति । ओत्वादीन्द्रियप्रस्तावे घ्राण-
 प्राणस्य न तु युक्तं ग्रहणम् । सत्वमेवं प्राणग्रहणेनैव तु
 घ्राणस्य ग्रहणे कृते एव मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणकला-
 पस्य यदर्घ्यप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्वन्नष्टेति प्रकरणार्थो विवक्षितः ।
 तदा चक्षुष्यक्षूरूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं
 तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव अतश्चक्षुष्यक्षुः प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्य
 ज्ञातुमिष्टत्वाच्छ्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्याह्रियते ।
 अमृता भवन्तीति फलश्रुतेः । ज्ञानादाऽमृतत्वं प्रार्थते ।
 ज्ञात्वाऽतिमुच्यत इति सामर्थ्यात् । ओत्वादिकरणकलाप-
 मुक्तित्वात् ओत्वादी ह्यात्मभावं कृत्वा तदुपाधिः समुदात्मना
 जायते म्रियते संसरति च । अतः ओत्वादेः ओत्वादिलक्षणं
 ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्य ओत्वाद्यात्मभावं परित्यज्य ये
 ओत्वाद्यात्मभावं परित्यजन्ति ते धीरा धीमन्तः । न हि
 विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण ओत्वाद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम् ।
 त्रेत्य व्याहृत्यास्माश्लोकात् शुक्लमित्रकुलबन्धुषु ममाहं भाव-

सम्बन्धः । एतत् स्फुटयति । ओत्वादो होत्यादिना । मृत्वेति
 विदेहमुक्तिर्विवक्षिता प्रारब्धभोगक्षये शरीरान्तरोत्पादे कार-
 णाभावादवश्यभाविनी विदुषोऽविदुषश्च मुक्तिरित्यर्थः । सर्वा-
 दध्यामाधिष्ठानरज्जुवच्छ्रोत्राद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्य ओत्तस्य
 ओत्तमित्यादिना लक्षितं तर्हि रज्जुवदधिष्ठानत्वादिपयत्व-

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो
मनो न विज्ञो न विजानीमो यद्यैतदनुशिष्या-

संयवहारनक्षणात् त्वत्सर्वेषणा मूलत्वर्थः । अमृता अम-
रणचर्माणो भवन्ति । न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागी-
नैकेनामृतत्वमानशुः पराञ्चि क्षान्ति व्यदणत् । आहतचक्षु-
नृतत्वमिच्छन् । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते । अत्र ब्रह्म समन्वृते
इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवातिमुचेत्यनेनैषणात्वागस्य सिद्ध-
त्वादक्षामोकात् प्रेत्याक्षाच्छरीरात् प्रेत्य सत्त्वैत्यर्थः ॥ २ ॥

यक्षाच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्रादगन्मभूत ब्रह्म अतो न तत्र
तस्मिन् ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनासम्भवात् ।
तथा न वाग्गच्छति । वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभि-
धेयं प्रकाशयति यदा तदाभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीति श्रुते ।
तस्य च शब्दस्य तन्निवर्तकस्य च कारणस्याग्रा ब्रह्मा-
ऽतो न वाग्गच्छति । यथाम्निर्दाहकः प्रकाशश्चापि सन्
न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति च तदसौ मनो मनश्चान्यस्य

प्रसङ्ग इति शङ्का निवर्तयति । यक्षाच्छ्रोत्रादेरपीत्यादिना ।
अध्यस्तस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्यन्तमध्ये तु तदव्यभिचारात्
स्वरूपविषयता च न पदार्थधर्मस्ततोऽप्रयोजकोऽयं हेतु-
रित्यर्थः ॥ २ ॥

अविषयत्वात्तर्हि शास्त्राचार्योपदेशत्वमपि न स्यादित्या-
शङ्क्य नान्वेदोक्तस्तर्जामत्याह । इन्द्रियमनोभ्यां हीति ॥
ब्राह्मणोऽयमित्यादि जातितः । कृष्णोऽयमित्यादि गुणतः ।

दन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि । इति
शुश्रुम पूर्वेपां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

सङ्ख्ययित्व अथयसायित्व च सद्वात्मानं सङ्ख्ययत्वथयवस्यति
च । तस्यापि ब्रह्मात्मेतीन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं
तदगोचरत्वाच्च विद्वस्तद्वन्नद्वैतमित्यतो न विजानीमो यथा
येन प्रकारेणेतद्वन्नद्वैतानुशिक्षादुपदिशेच्छिष्यायेत्यभिप्रायः ।
यदि करणगोचरन्तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रिया-
विशेषणैः । न तज्जात्यादिविशेषणवद्वन्न । तस्माद् विषमं
शिक्षानुपदेगेन प्रत्याययितुमिति । उपदेशे तदर्थग्रहणे च
यन्नातिशयकर्त्तव्यतां दर्शयति न विनेत्यादि । अत्यन्तमेवो-
पदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं
प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्यः । आगमेन
तु शक्यत एव प्रत्याययितुम् । तदुपदेशार्थमागममाह ।
अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव
तद्यत् प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयश्च तेषां तद्वि-
दितादन्यदेव हि विदितं नाम यद् विदि क्रिययाऽतिशये-

पाचकोऽयमित्यादि क्रियातः । राजपुरुष इत्यादि सम्प्रत्ययविशे-
षणत उपदिश्यते । ब्रह्म तु न जात्यादिमत् केवलं निर्गुण-
मित्यादिश्रुतेः । अन्ते नागमस्य भेदेन प्रतिपन्नत्वात् तद्व्या-
चार्थस्याप्यविद्यालेशोच्छेदद्वया व्यवहारिक उपदेश उपपद्यते ।
आगमतस्तस्यैवात्मा ब्रह्मरूपेण सचयितुं योग्यतातिशयत्वा-
दित्यभिप्रेत्याह । अत्यन्तमेवेति । वाक्यस्य पदार्थान् व्याख्याय
तात्पर्यं दर्शयितुमुपक्रमते । यद्विदितं तदल्पमित्यादिना ।

नात् तद् यदि क्रियाकर्मभूतं क्वचित् किञ्चित् कस्यचिद्
 विदितं स्यादिति तस्मादिति सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव
 तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अविदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते भावः ।
 प्रयोऽप्यविदितादविदित-विपरीतादव्याकृतादविद्यानक्षणाद-
 व्याकृतबीजादधीत्युपर्यर्थं लक्षणया अन्यदित्यर्थः । यद्वि-
 यस्मादधुपरि भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं यद्विदितं
 तदभ्यसत्यन्तदुःखात्मकचेति हेयम् । तस्माद्विदितादन्यद-
 व्रज्येत्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथाऽविदितादधीत्युक्ते-
 ऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्य-
 दन्ये मोपादीयतेऽतश्च न वेदितुरन्यस्मा प्रयोजनायान्यदुपा-
 देयं न भवतीत्येव विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेय-
 भेदनिषेधेन स्वात्मनोऽन्यत्वाद् ब्रह्मविषया जिज्ञासा गिन्यस्य
 निर्वर्त्तिता स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिता-
 भ्यामन्यत्वं वस्तुनः सम्भवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येव वाक्यार्थः ।
 अयमात्मा ब्रह्म य आत्माऽपहतपाप्मा । यत् साचादपरीक्षाद्
 ब्रह्म । य आत्मा सर्वान्तर इत्यादिशुत्वन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्वा-

यद्वेदितुरन्यद् विदितमविदितचेति द्वयोर्गतिः । ततो विदित-
 त्वाद्विदितत्वनिषेधेन वेदितुः स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्यमागम-
 स्येत्याह । न ह्यन्यस्येति । उक्तवाक्यार्थे लौकिकतार्किक-
 भीमांसकातिपत्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति । विदितादन्यत्व-
 प्रपञ्चनाय । अन्यदेवं तद्विदितादित्यादिना । अष्टसु स्थाने-
 ध्विति । अष्टौ स्थानानि यर्षानामुक्तं कण्ठः श्रितस्तथा । जिह्वा-
 मूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तासु चेति एतेष्वाम्नाशप्रदेशे-
 र्वाथितमित्यनेनाकाशोपादानत्वं सूचितम् । आग्नेयमित्यग्नि-

त्मनः सर्वविगेपरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपाद-
कस्य वाक्यस्याचार्योपदेगपरम्परया प्राप्तत्वमाह । इति
शुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैतन्यमाचार्योपदेगपरम्परयैवाधि-
गन्तव्यं न तर्कतः ॥ प्रयचनमेघः बहुश्रुततया यज्ञादिभ्यु-
द्येत्येवं शुश्रुमः श्रुतवन्तो ययं पूर्वेषामाचार्याणां यचनम् ।
ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तदब्रह्म व्याचक्षतेरे व्याख्यातवन्तो
‘विष्मष्ट’ कथितयस्तस्योपामित्यर्थः । अन्यदेव तद्विदितादयो
अविदितादधीत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतु-
रागृहा जाता तत् कथमात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधि-
ष्ठतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनु-
ष्ठाय ब्रह्मादिदेवान् स्वर्गं वा प्राप्नुमिच्छति तत्तस्मादन्यत् ।
उपास्यो विश्वुरीश्वर इन्द्रय प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न
त्वात्मा । लोकाग्रत्ययविरोधात् । यथाऽन्ये तार्किका ईश्व-
रादन्य आत्मा इत्याचक्षते तथा कर्मणोऽसुं यजासुं यजे-
त्यन्या एव देयता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं
तदब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक इति तामेतामागृहां

देयताकमित्यर्थः । न केवलं करणं दागुण्यते वर्णाद्योच्यन्ते
इत्याह । वर्णायेति । तदुक्तं यावतो यादृशा ये च यदर्थ-
प्रतिपादका वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यान्ते तदर्थवबोधका इति ।
गौरिति पदं गकारोकारविसर्जनीया एवं क्रमविगेपावच्छिन्ना
इति मीमांसिकाद्यनुसारेणोक्तं स्फोटवादिनोऽनुसारेणाह । तद-
भिधाय इति । स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटः पदादिवुद्धि-
प्रमाणक एकरूपाया बुद्धेरनेकवर्णविलम्बनत्वासम्भवादिति
भायः । उक्तं वाक्यार्थे श्रुतिसम्प्रतिमाह । अकार इति ।

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

शिवलिङ्गेनोपलक्षितं तद्वाक्याद्वा मैवं श्रद्धिताः । येनैतन्म-
मावससाकं वाचा वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु
विषक्तमन्त्रेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाद्यार्धसङ्केतपरि-
च्छिन्ना एतावन्त एव क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यं शब्द-
पदं वागित्युच्यते । अकारो वै सर्वा वाक् सैषाऽस्य स्वर्गा-
ऽन्तस्त्र्योषभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवतीति श्रुतेः ।
मितममितं स्वरः ॥ ३ ॥

सत्यानृते एव विकारो यस्यास्तथा वाचा पदत्वेन परि-
च्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनत्युक्तं येन
ब्रह्मणा विवक्षितं त्र्ये सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्मज्ज्योतिषा
प्रकाशयते प्रयुज्यते इत्येतत् । यद्वाचो ह वागित्युक्तं वदन्

अकारप्रधानोऽकारोपलक्षिता स्कोटाख्या चिच्छक्तिः सर्वा
वाक् सैषा स्वर्गोषभिर्व्यज्यमाना कादयो मावसानाः
स्वर्गा । यरसवा भन्तस्याः । शपसहाः उष्माणः तैः क्रमविगे-
घायश्चिन्नव्यज्यमाना नानारूपा विवर्तन्ते । मित ऋगादि ।
यादावमाननियताक्षरत्वात् । अमितं यजुरादि । अनियता-
क्षरपादावसानत्वात् । स्वरः साम । गीतिमाधान्यात् । सत्यं
यथा दृष्टार्थवचनम् । अमृतं तद्विपरीतम् । करणं वागिन्द्रियम् ।
गुण उपसर्जनयस्याः सा करणगुणवती पुरुषेषु चेतनेषु या वाक्-
शक्तिः सा घोषेषु वर्णेषु प्रतिष्ठिता तद्व्यङ्गत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवेत्येवकारश्च सत्यमाह । यैर्वागाद्युपाधिभिरिति ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

वाक् यो वाचमन्तरो यमयतीत्यादि च वाजसनेयके । या
वाक् पुरुषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित् तां वेद ब्राह्मण इति मन्त्र-
मुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं सा याम्यया स्वप्ने भाष्यत इति ।
सा हि यक्षुर्वक्तिर्नित्या वाक्चेतन्यज्योतिःस्वरूपा । न हि
यक्षुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्मस्वरूपं ब्रह्म
निरतिशयं भूमाख्यं ब्रह्मत्वाद् ब्रह्मेति विद्धि विजानीहि त्वं
यैर्वागाद्युपादिभिः । वाचो ह वाक्चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं
मनसो मनः कर्त्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संव्यवहारा संव्यवहार्ये
निर्विशेषे परे सौम्ये ब्रह्मणि प्रवर्त्तन्ते तान् व्युदस्यात्मानमेव
निर्विशेषं ब्रह्म विद्मीत्येवमर्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमित्यु-
पाधिभिदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म
त्वं विद्मीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते ।
नियमार्थमन्यद् ब्रह्मबुद्धिपरिसङ्ग्रानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसोरेक-
त्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम् ।
सर्वविषयव्यापकत्वात् । कामः संकल्पो विचिकित्सा यदा

नियमार्थमिति पक्षे अनात्मन्यपि ब्रह्मबुद्धौ प्राप्तायामात्मेय
ब्रह्मेति बुद्धिं नियन्तुमित्यर्थः । अन्यस्मिन्नुपास्ये या ब्रह्मबुद्धि-
स्तन्निवृत्त्यर्थं वायुनरब्रह्मत्वसुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
 यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इतिरष्टिर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतिः । कामा-
 दिवृत्तिमन्मनस्तेन मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं
 न मनुते न सहस्ययति नातिनिश्चिनोति । मनसोऽव-
 भासकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगीवेति स्वा-
 क्षन्नि न वर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्त्वेन हि चैतन्यज्योतिषा-
 ऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सहस्रिकं मनो
 ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्यासभाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः ।
 तस्मात्तदेव मनस आकानं प्रत्यक् चेतयितारं ब्रह्म विद्धि ।
 नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीकरो-
 त्यन्तःकरणवृत्तिर्मनुतेन येन चक्षूंषि अन्तःकरणवृत्तिर्भेद-
 भिन्नायक्षुर्हृत्तोः पश्यति लोकचैतन्यात्मज्योतिषा विषयी-
 करोति व्याप्नोति । [यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठिते-

सर्वं स्पष्टमिति न व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

यदि मन्यसे सुवेदेति दम्भमिवापि नूनं त्वं

नाकागकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन विषयीकरोति लोको येन
श्रीवमिदं श्रुतं यप्रमिदं चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकृतं तदेव
पूर्ववत् । यप्राणेन घ्राणेन पार्थिवेन नामिकापुटान्तराधि-
स्यितेनान्त, करणप्राणवृत्तिभ्यां मज्जितेन यन्नप्राणिति गन्धर्वन्न
विषयीकरोति येन चैतन्यात्मज्योतिषायभास्यत्वेन स्वविषय
प्रति प्राणः प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानम् । ५ । ६ ।

७ । ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं ह्ययोपादेयविपरीतस्यमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः
गिथ्योऽहमेव ब्रह्मेति सुहु वेदाहमिति सा गृहीयादित्या-
गयादाहाचार्यः । गिथ्यबुद्धिश्चालनार्थं यदीत्याह । नन्दि-
ष्टेयं सुवेदाहमिति निधिता प्रतिपत्तिः । मत्त्वमिष्टा निधिता
प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यदि वेद्यं यन् विप्रयि
भवति तत् सुहु वेदितुं शक्यं दाहमिव दग्धुमग्नेर्दग्धुर्न
त्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः आत्मा ब्रह्मेति
सर्ववेदान्तानां सुमिचितोऽर्थः । इह च तदेव प्रतिपादितं
प्रत्यप्रतिपत्तनोक्त्या श्रीवस्य श्रीवमित्वाद्यया । यदाचान-
भ्युदितमिति विज्ञेयतोऽवधारितम् । ब्रह्मणित् सम्प्रदाय-

यदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो माभ्युदित्यत्वम् । स्वरूपत्वे
माणाभावात् । अतिरिक्तस्य विषयत्वे विमनुष्यपन्नमित्याग-
त्याह । सर्वस्य स्तीति । यदिगन्धप्रयोगे किं करणमित्यत
आह । यदाचिदिति । अक्षिणि शरीरस्य प्रतिच्छाया दृश्यत
इति प्रमिद्वयदुपदेशाच्छरीरमात्मेति प्रतिपदः । दायाव्यभि

वेत्य ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु

निश्चययोक्तोऽन्यदेव तद्विदितादयो अविदितात्तधीत्युपन्यमुप-
सृष्टिरिष्यति चाविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतामिति ।
तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिर्विराक्तुम् । न हि
वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुरिव दग्धुमग्नेः ।
न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेदमन्यत् स्याद्ब्रह्म
नान्यदतोऽस्ति विज्ञातित्वन्यो विज्ञाता प्रतिपिष्यते । तस्मात्
सृष्टुं वेदाङ्गं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव । तस्माद्युक्तमेवाहा-
चार्यो यदीत्यादि । यदि कदाचिन्नान्यथे सुवेदेति सृष्टुं
वेदाङ्गं ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः
समेधाः कश्चित् प्रतिपद्यते कश्चित्तेति सागहमाह यदी-
त्यादि । इष्टञ्च य एपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति
होवाचैतदमृतममयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तो प्राजापत्यः पण्डितोऽप्य-
सुरराड्विरोचनः स्वभावदीपवशादनुपपद्यमानमपि विप-

चारित्वं बुद्धेत्यर्थः । सक्तदिति य एपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते
इत्येकवारमुक्तं य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति द्वितोयेनोक्तं
तद्यत्तत् सप्तः समस्तः सम्प्रपन्न इति त्रिरुक्तमप्यात्मानमंप्रति-
पद्यमानः । इन्द्रो ब्रह्मचर्य्येणाधर्मादिदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे
पर्याये य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय धरं ज्योती-
रूपं सम्पद्येत्यत्र प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवानित्यर्थः ।
धर्मकाणि चेति भूतानि न क्षतो रूपमस्ति ब्रह्मण इत्युक्तं
तदाक्षिपति । ननु येनैवेति ॥ केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो
निरूपणमित्याकाङ्क्षायां चैतन्यरूपेणेत्याह । चैतन्यमिति ।

मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ नाहं

रीतमयं शरीरमाहोति प्रतिपद्यः ॥ तद्येन्द्रो देवराट् सकृद्वि-
स्त्रिक्तताप्रतिपद्यमानः स्वभायोपचयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्य्याये
मयमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपद्यमान् । नोक्तोऽपि एकस्माद्गुरोः
शृणुतां कश्चिद्वयायत् प्रतिपद्यते कश्चिद्वयायत् कश्चिद्विप-
रीतं कश्चिद् प्रतिपद्यते किमु यत्तद्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वम् ।
अथ हि विप्रतिपत्ताः मदसहादिनस्तार्किकाः सर्वे । तस्याद-
विदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यमे
इत्यादि भागद्वयं वचनं युक्तमेवाचार्यस्य दहरमन्यमेवापि
नूतं त्वं येन जानीषे ब्रह्मणो रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो
रूपानि मङ्गरूपमङ्गारानि च येनाह दहरमेवेत्यादि । यादृग् ।
अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपानि न
हातः । अतस्तु अगदममङ्गमरूपमन्ययं तथाऽरमन्त्रित्य-
मगन्धयय यत् । यदि शब्दादिभिः सद्य रूपानि प्रति-

भूतानां सममानां वा देहाकारपरिगतानां चैतन्यं धर्मो न
भयतीति यद्विरनुपपन्नात् तदर्थमेवेत्त्वादिभ्यः साधकत्वाभाव-
प्रसङ्गात् । तथा चैवादीनामपि भीतिकत्वाविगोपाद्यैतन्यधर्मो
न भयतीति पारिणोप्यात् स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपम् । तत्र
श्रुतिसम्प्रतिपत्तिः । तवाचोक्तमिति । अत्यन्तं चैतन्यं पार-
मार्थिकं ब्रह्मरूपं श्रुतितत्त्वमित्येवम् । तत्रापि यदुक्तं ब्रह्मणो
रूपं कथं नाम्नीति तदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं
निर्दिष्टं न स्यात् इत्यभिप्रेत्यास्तःकरणद्वयमित्युपपन्नं हि
यदुपाध्यमित्यभिनिमित्तं चैतन्यं तद् ब्रह्मेति निर्दिश्यत

मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नस्त-

मिष्यन्ते । ननु येनैव धर्मोऽयद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूप-
मिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषणो न निरूपणं तदेव तस्य रूपं
स्यादत्त उच्यते । 'चैतन्य' पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां
विपरिणतानां वा धर्मो न भवति । तथा ओमादीनामन्तः-
करणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म
रूप्यते चैतन्येन । तथाचोक्तं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । विज्ञान-
घन एव । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च ब्रह्मणो रूपं
निर्दिष्टं श्रुतिषु सत्यमेव तथापि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियो-
पाधिद्वारेणैव विज्ञानादिगर्भेर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वादे-
हादिद्वहिसद्बोचच्छेदादिषु नागेषु च न स्वतः । स्वत-
स्त्वविज्ञातं जानतां विज्ञातमविजानतामिति स्थितं भवि-
ष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण सम्बन्धः । न
केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमस्य
वैत्य यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु
वैत्य त्वं तदपि नूनं दहरमेव वैत्य इति मन्योऽहम् । यद-
ध्यात्मं तदपि ओपाधियपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वान्न निवर्त्तते ।

इत्यर्थः । ननूपाधिरुपहितसम्बन्धो भवति चैतन्यस्य त्वसद्वैत्य
कथं देहादिरुपाधिरित्याशङ्काह । तदनुकारित्यादिना । यथा
जले कम्पमाने सविता कम्पत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेति
मिथ्या त्वधर्मभागित्वात् सवितुर्जलमुपाधिरित्युच्यते न तु सम्ब-
न्धाद् दूरस्थयोः संयोगाद्ययोगात् तद्देहादेर्वृद्धिसद्बोचच्छेदा-
दिषु दाहादिषु नागेषु चैतन्यस्य मिथ्यादेहधर्मभागित्वाद्देहादे-

वेद तवेद नो न वेदिति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमहैतं भूमांस्थं
नित्यं ब्रह्म न तत् सुवेदमित्यभिप्रायः । यत एवमथ नु
तस्मान् मन्येऽद्यापि भीमांस्थं विचार्यमेव ते तय ब्रह्म ।
एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः सन् ययोक्तमाचार्ये-
णागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्द्धार्य स्वानुभवं कृत्वाऽऽ-
चार्यसकाशमुपगम्योवाच । मन्येऽहमयेदानीं विदितं
ब्रह्मेति । कथमिति । शृणु । नाहं मन्येऽसु वेदिति नैयाहं
मन्येऽसु वेदिति ज्ञानविषयं ब्रह्मेति । नैव तर्हि विदितं त्वया
ब्रह्मेत्युक्त आह । नो न वेदिति वेद च । वेद चेति च
शब्दान्न वेद त्वम् । ननु विप्रतिपिहं नाहं मन्येऽसु वेदिति
नो न वेदिति वेद चेति । यदि न मन्यसेऽसु वेदिति कथं
मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न मन्यसे
सुवेदेति । एकं यस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव यस्तु न सु
विज्ञायत इति विप्रतिपिहं संग्रयविपर्ययो यर्जयित्वा । न च
ब्रह्म संग्रयितत्वेन ज्ञेय विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम् ।

रूपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न स्वतयैतन्यतया निरूप्यते
ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याशङ्काह । स्वतस्त्विति । अवि-
षयतयैव विषयानुपरक्त चित्सफुरणं ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कत-
श्चेति वेद्यत्वे घटादिवदनात्मत्वादिप्रसङ्गादित्यादितर्कत आ-
त्मनो वेद्यं ब्रह्म न भवत्येवेति निर्द्धार्याज्ञानसंग्रयाद्यभावेन

अभिज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

११ ॥ ३ ॥

संशयविपर्ययो हि सर्वज्ञानार्थकरत्वेनैव प्रसिद्धो । एवमाचार्येण विद्यात्मनोऽपि शिष्यो न विचचाल । अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्याचार्योक्तागमसम्प्रदायवन्नादुपपत्त्यनुभववत्ताच्च जगज्जं च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं स ब्रह्मचारिणो मध्ये तन्मदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्वद्वै वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह नो न वेदेति वेद चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्युक्तं वस्तु तदेव अनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसवादार्थं मन्दबुद्धिपक्षव्यपोहार्यञ्च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति यो नस्तद्वेदेति ॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंवादात् प्रतिनिवर्त्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादनिरुक्तमर्थमेव बोधयति यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातं ब्रह्मेति मतमभिप्रायः निश्चयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं ज्ञातं

स्वानुभवं कृत्वेत्यर्थः । आचार्यवचनादन्यदेव वचनं शिष्य उवाचेति नाशङ्कनीयमित्याह । यदेवान्यदेवेति । तथा चेत्याचार्यबुद्धिसवादे सत्यर्थान्तरानभिधाने सतीत्यर्थः । अथवा हेत्वर्थ इति लोके शक्त्यादितत्त्वं विजानतां यतोऽध्यस्तुरुप्याद्यविज्ञातं भवति । अजानतामेव तु अध्यस्ताविज्ञानं भवतीति

प्रतिबोधविदितं मतममृततत्त्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्याया विन्दतेऽमृतम् ॥

१२ ॥ ४ ॥

विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैय स न ब्रह्म विजानाति
सः । विद्वद्विदुषोर्ययोक्तौ पञ्चावधारयत्यविज्ञातममत-
मविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतद्विज्ञातं
विदितं ब्रह्मा विजानतामसम्यग्दर्शिनामिन्द्रियमनोबुद्धि-
व्याप्तदर्शिनामित्यर्थः । न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुदीनाम् । न
हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । अतीन्द्रिय-
मनोबुद्ध्युपाधिप्राप्तदर्शिनान्तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलभ्यात् ।
बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरि-
त्यतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानता-
मिति । अथवा हेत्वर्थं सत्ताराहं विज्ञातमित्यादिः ॥११॥३॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवधृतम् । यदि ब्रह्मात्यन्तमेवा-
विज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदाञ्चाविशेषः प्राप्तः । अवि-
ज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथन्तु तद्ब्रह्म
सम्यग्विदितं भवतीत्येवमयमाह । प्रतिबोधविदितं बोधं

प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्याध्यस्तत्वादेव तत्त्वविदो न
ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥ ११ ॥ ३ ॥

ज्ञातब्रह्मत्वादर्शने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चेत्
किमनयेष्टकावाहकानां रत्नपेटकचर्चितया ज्ञातस्य व्यवहारा-
ङ्गत्वं यदतोऽपि वस्तुप्रकाशस्य व्यवहाराङ्गत्वस्येष्टत्वाद्वास्तव-

बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बोधाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयी भवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान् प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययैर्विशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारान्तरात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तन्मतं तदा तत् सन्दर्श्यममित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे धोपजननापायवर्जितदृक् स्वरूपतानित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वञ्च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्क्षणभेदाभावाद् व्योम्न इव घटगिरिगुहादिषु । विदिताविदिताभ्यामन्यद् ब्रह्मेत्यागमवाच्यार्थः । एव परिशुद्ध एषोपसंहृतो भवति । दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञातेति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्वीधक्रियाकर्त्तेति बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्त्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति

ज्ञाततानपेक्षकत्वादिति व्युत्पादनाय चोद्यगुहावयति । अधिज्ञातमित्यादिना । नीलपीताद्याकाराणां जडानां यच्चैतन्यव्याप्तत्वेनाजडवदवभासस्तु साक्षिणमुपलक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यादविषयतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदुच्यते । तेन भाविशेषप्रसङ्गादि चोद्यावत्साग इत्याह । प्रतिबोधविदितमिति । प्रत्येकविशिष्टतयानुगतरूपेणेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्र साक्षी तस्य स्वैवाविशेषाश्रयैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदोत्पत्त्यादीनां साक्ष्यगतत्वेन साक्षिण एकत्वनित्यत्वादिकमपि सिध्यतीत्याह । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चेति । विदितत्वाविदितत्वयोः साक्ष्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मिन् पक्षे सम्भवती-

धाव्यायति । यथा यो वृक्षगाम्नाञ्चानयति स वायुरिति
तद्वत् । तदा बोधक्रियागतिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप
एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते
तदा बोधक्रियया सह विगेषः । यदा बोधो नश्यति तदा
नटबोधो द्रव्यमानं निर्विगेषः । तत्रैयं सति विक्रियात्मकः
भावययोऽनित्योऽशुभ इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते ।
यदपि काशादानाभात्मनः संयोगजो बोध आत्मनि सम्-
येति । अत आत्मनि बोधत्वं न तु विक्रियात्मक आत्मा ।
द्रव्यमात्रं भवति घट इव रागममवायो । अस्मिन् पक्षे-
ऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति ज्ञानमानन्दं प्रज्ञानब्रह्मेत्याद्याः
श्रुतयो दाधिताः श्रुः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशा-
भाषान्नित्यसमुक्तत्वाच्च मनसः श्रुत्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरप-
रिहाय्या स्यात् समर्गधर्मीत्वज्ञात्मनः श्रुतिश्रुतिन्यायविरुद्धं

त्याह । विदिताविदिताभ्यामन्यदिति । एकदेशिध्याग्यान-
मुद्गाध्य दूषयति । यदा पुनरित्यादिना । अग्निसंयोगाद्वट-
लोदित्यवगन्तं संयोगादममवायिकारणादात्मन्यचेतने चेतन्य-
मुपपद्यत इतीतव्यं क्षेत्रज्ञे श्रुतिविरुद्धमभाषितत्वञ्चेत्याह ।
आत्मनो निरवयवत्वेनेति । प्रदेशयता प्रदेशयतो लोके सयोगो
दटः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वात्मनसा संयोगो न भवतीत्युक्तं
तदुक्तम् । सुगपत् सर्वमूर्तसंयोगित्वं सर्वगतत्वमात्मनमातो
मनसः सयोगोऽपीति चेत्तत्राह । नित्येति । अक्षणकान्तादन्य-
यान एव श्रुतीनां क्रमेणैयोत्पत्तिरिति नियमो धैरेपिकस्य
नोत्पद्यते अक्षणकालेऽपि श्रुत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्कारयदात्म-

कल्पितं स्यात् । असंज्ञो न हि मज्जते । सत्त्वं सर्वभूदिति
 श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च । गुणवद्गुणवता संसृज्यते नातुल्य-
 जातीयम् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं केन-
 चिदपि अतुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतद्व्यायविगडं भवेत् ।
 तस्मान्नित्यानुमज्ञानम्बरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मोत्पद्यमर्थः । सर्व-
 बोधबोद्धृत्वे आत्मनः सिध्यति नान्यथा । तस्मात् प्रतिबोध-
 विदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः । यत् पुनः
 स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते तत्र
 भवति सोपाधिकत्वमात्मनो बुद्ध्यापाधिस्वरूपत्वेन भेदं परि-
 कल्पयतात्मानं वेत्तीति संन्यवहारः । आत्मनैवात्मानं पश्यति
 स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तमेति न तु निरुपाधिक-
 स्यात्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता वा सम्भवति । संवेदनस्वरूपत्वात्

मनःसंयोगस्याविशेषादित्यर्थः । सर्वगतत्वञ्च सर्वाध्वधान-
 मात्रं न तु संयोगित्वं कल्पनीयमित्याह । संसर्गधर्मित्वञ्चेति ।
 न्यायविरुद्धमित्युक्तं तत् स्फुटयति । न्यायेति । एकदेशि-
 व्याख्यानान्तरमनूय दूषयति । यत् पुरित्यादिना । यद् वेद्यं
 तद् वेदितुर्वेदमात्रं भिन्नं यथा घटादीति व्याप्तिविरोधात् स्व-
 संवेद्यत्वं चास्तुतं नोपपद्यते ततो बुद्ध्यादावात्मभावमारोप्यात्मना
 तस्य वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिर्न स्यादि-
 त्याह । तत्र भवति सोपाधिकत्वमिति । काणादस्य स्वसंवेद्य-
 त्वानङ्गीकारवशात् परवेद्यत्वं प्रसज्यत इत्यपि न वाच्यमित्याह ।
 संवेदनस्वरूपत्वादिति । बोधेन स्वसंवेद्यसंविज्ञानमिष्टं तव
 किं स्यादित्यत आह । बोधपक्ष इति । प्रत्यक्षस्य वर्तमाना-

संवेदनान्तरापेक्षा च न सम्भवति । यथा प्रकाशप्रकाशान्तर-
रूपेक्षाया न सम्भवस्तद्वत् । वीक्षपक्षे स्वसंवेद्यतायाम् चण-
भङ्गुरत्वं निरात्मकत्वञ्च विज्ञानस्य स्यात् । न हि विज्ञातुर्वि-
ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । नित्यं विभुं सर्वगतं
स एवैष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमय इत्याद्याः
श्रुतयो बाधेरन् । यत् पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो
बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थं परिकल्पयन्ति सकृद्विज्ञानं
प्रतिबोध इत्यपरे । निर्निमित्तः सनिमित्तः सकृदाऽसकृदा
प्रतिबोध एव हि सः । असृतत्वममरणभावः स्वात्मन्यव-
स्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते यथोक्तात् प्रतिबोधात्
प्रतिबोधविदितात्मकात्तस्मात् प्रतिबोधविदितमेव मतमित्य-
भिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्मा आत्मविषयं मतममृतत्वे

भामकत्वात् चणान्तर्गविशिष्टे स्वात्मनि चणान्तरविशिष्टे
तदेव विज्ञानं प्रज्ञाभिष्वक्तम्य न सम्भवति, अतः स्वात्मनि स्वय-
मेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेद्वर्तमानघणमात्रं मत्त्वं स्यात् । स्वसंवेद्य-
त्वेन भाक्षिणोऽनङ्गीकाराच्चिरात्मत्वञ्च व्यादेय तच्छ्रुतिविरुद्धोक्त-
रित्यर्थः । प्रतिबोधवाक्यव्याप्यन्तरं शङ्कते । यत् पुनरिति ।
प्रज्ञाहमस्मीति चिन्तयतो यावच्चेतो व्यावृत्तिस्तावत् सम्प्रज्ञात-
ममाधिर्निवृत्तिचेतो व्यापारः यः परमानन्दसाक्षात्कारः सौप्त-
नन्दसाक्षात्कारवत् सोऽसम्प्रज्ञातममाधिप्रतिबोध उच्यते । तदुक्तं
यार्त्तिकशता । अपरायत्तबोधो हि निदिध्यामनमुच्यत इति ।
अथवा क्रियाप्रज्ञात्मत्वानुभवे सति प्रमादत्वानुपपत्तौ पुन-
र्ज्ञानाभवात् सदो मुक्तिकारणं सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध उच्यते

हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वादात्मनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव ।
 एवं मर्त्यत्वमात्मनो यदविद्ययाऽनात्मप्रतिपत्तिः कथं पुन-
 र्यथोक्तयाऽऽत्मविद्ययाऽमृतत्वं विन्दत इत्यत आह । 'आत्मना
 स्वेन स्वरूपेण विन्दते नभतेऽवीर्यं वनं सामर्थ्यं धनसहाय-
 मन्त्रोपधितपोयोगकृतं वीर्यं' इत्युं न शक्नोत्यभिभवितुम-
 नित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते
 नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं
 इत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्य-
 मात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतं नाय-

सकृत् पश्यत्या मृदु नातिक्रियाकारकरूपमृदुज्ञानमागमज्ञानसा-
 दृत्यं नास्त्यतोऽनयोरिति पञ्चदशेऽप्यवचिमाह । निर्निमित्त
 इति । अयमाशयस्तावदविद्यानिवर्तकस्याद्भुतकस्य बोधस्य
 निर्निमित्तत्वं सम्भवति कार्यस्य सनिमित्तव्याप्तेः । ॥ सौपु-
 त्यापि न निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वनिरोधावस्यासंस्का-
 रोद्भूततादृशहृत्त्वमिष्यत्तचैतन्यस्य तत्र सुखसाक्षात्कारोपगमा-
 दत एव वृत्तिविशिष्टस्य विनाशे स्मरणमुपपद्यते । अत्रापि
 तद्वावृत्तिसंस्कारप्रचयाविश्रुतेऽपि चित्ते ब्रह्माभिष्यक्तं स्यादिति
 चेन्न । तथा सत्यप्रमात्वेन विनष्टपुत्रापरोक्षादावविद्यानिवृत्तिर्न
 श्वाच्छान्दज्ञानसम्भवात् प्रमात्वे परतन्त्रत्वप्रसङ्गः शब्दमूल-
 त्वात् प्रमात्वेन निर्निमित्ततेति महत्तकर्मफलप्रतिबन्धाद् वृत्त-
 मानप्रमादत्वाभासानिहत्तेरसकृद्विषयोऽपि पञ्चदशेऽपि नादरः
 सर्वथापि परमात्मा प्रतिबोध एव बोधं प्रति बोध प्रति साच्चि
 तथा भातीति ॥ लक्ष्यपदार्थविवेचनपूर्वकं महावाक्योक्तं पर-
 मात्मासीति ज्ञानमेव सम्यग्ज्ञान यस्मात्तत्त एवामृतत्वं लभते

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीत्

मात्मा बलहीनेन लभ्य इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हितुः
अमृतत्वं विन्दत इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कथा खलु सुरनरतिथ्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुषु
प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसम्प्राप्तिरज्ञानादत इ-
द्वेव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन् यद्यवेदीदात्मानं यथोक्त-
स्तक्षणं विदितवान् यथोक्तेन प्रकारेणाय तदास्ति सत्यं
मनुष्यजन्मन्यस्त्रिभविनाशोऽर्थयता वा सद्भावो वा परमार्थता
या सत्यं विद्यते न चेदवेदीदिति । न चेदिह जीवंचेदधि-
कृतोऽवेदीन्न विदितवान् तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टि-
र्विनाशनं जन्मजरामरणादिप्रवन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगति-
इत्याह । अमृतत्वमिति ॥ उक्तमर्थं सहिष्याह । बोधम्य हीति ॥
बुद्धिपरिणामस्य सर्वस्य भासकं प्रत्यक्चेतन्यं परमात्मा न
भवति किन्तु ब्रह्माण्डादहिःस्थितस्तत्प्राप्तिय मोक्ष इत्याग-
द्याह । न हीति ॥ अनात्मप्राप्तिकर्मफलबदनित्यत्वेनामृतत्व-
प्रसिद्धिर्न भ्यादित्यर्थः । यदुक्तं दीपपरिहाराय श्रोत्राधिकभेदेन
भिन्नत्वं ब्रह्मणः स्वतः स्वात्मत्वमेवेति मन्यसे तथाह । आत्मत्वा-
दिति ॥ ब्रह्मण आत्मत्वादेवात्मनोऽमृतत्वं स्वभावमिदं तर्हि
विद्याया आनर्थक्यं प्राप्तमित्वागद्याह । एवं मर्त्यत्वमिति ।
अविद्याया देहाद्यात्मत्वप्रतिपत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तन्नि-
वृत्तिर्विद्याफलमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

योर्यं विद्याकृतमुक्तम् । मुक्तत्वे दार्यं तच्च स्वाभाविकमेव
मुक्तत्वं याम्नायं सर्वशरीराद्यनसर्गित्वान्नभोवन्निरवयवत्वादेव ।
ततश्च नित्यमुक्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं वक्ष्यमित्यर्थः ॥

महती विनष्टिः । 'भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः
प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

• ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो

स्तस्मादेव' गुणदोषौ विजानन्तो ब्रह्मणो भूतेषु भूतेषु सर्व-
भूतेषु स्थावरेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं विचिन्त्य विज्ञाय
साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्तः प्रेत्य ध्यायन्त्य ममाहं भाव-
लक्षणादविद्यारूपादस्माह्लोकादुपरम्य सर्वात्मैकत्वभावमद्वै-
तमापन्नाः सन्तोऽमृता भवन्तीत्यर्थः । स यो ह वै तत्परमं
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्येऽविज्ञातं विजानतां विज्ञात-
मविजानतामित्यादिवचनाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यत्रास्ति
तद्विज्ञातं शशविषाणकस्यमत्यन्तमेवासदृष्टम् । तथेदं
ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां ध्यामोही माभूदिति

उत्तरवाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह । कष्टा खलिति ॥ लौकिकमपि
मत्त्वं चिरं जीवनधनवत्त्वं महावः साधुभावः श्रयातिः । एत-
दपि सर्वं ब्रह्मविदो भवन्तीति सुत्यर्थमुच्यते परमार्थतो ब्रह्म-
रूपस्थितिन्तु फलमयश्च भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥ द्वितीयः
खण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

उत्तरग्रन्थस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । ब्रह्मेत्यादिना ॥
अभिप्रेतं तात्पर्यमाह । वक्ष्यमाणेति ॥ उत्तमाधिकारिणो-

विजये देवा अमहीयन्त त हेचन्तास्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

तदर्थेयमास्यायिकाऽऽरभ्यते । 'तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रकारेण
प्रगास्तृ देवानामपि परो देव ईश्वराणांमपीश्वरो दुर्विज्ञेयो
देवानां जयहेतुमसुराणां पराजयहेतुस्तत्कथनास्तीत्येतस्या-
र्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि यचांसि दृश्यन्ते । अथवा
ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये । कथं ब्रह्मविज्ञानादगम्यादयो देवानां
'श्रेष्ठत्वं जन्ममृतोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा दुर्वि-
ज्ञेयं ब्रह्मैत्येतत् प्रदर्शयति । येनागम्यादयोऽतितेजसोऽपि
क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति
यक्ष्माणोपनिषद्विधिपरं वा सर्वं ब्रह्मविद्याव्यतिरिक्तं
प्राणिनां कर्तृत्वाद्यभिमानो मिर्येतद्दर्शनार्थं वाऽऽस्था-
यिका । यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म
यद्योक्तान्क्षणं परं ह किंल देवेभ्योऽथ विजिग्ये जयं लब्ध-
यदेवानामसुराणांश्च भंग्यामेऽसुरान् जित्वा जगदरातीनीश्वर-
सेतुमेतन् देवेभ्यो जयं तत् फलञ्च प्रायच्छत् जगतः सीम्ने ।
तस्य ह किंल ब्रह्मणो विजये देवा अगम्यादयो महीयन्तो
महिमानं प्राप्नुयन्तस्तदात्मसंन्यस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य
मर्त्यज्ञस्य मर्त्यक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः
स्थितिं चिकिर्षोरयं जयो महिमा चेत्यजानन्तस्तो देवा

परमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्ववोक्तमुत्तरत्र तु मन्दाधिकारि-
गोचरं सगुणब्रह्मोपामन यद्यते तत्परं यक्ष्माणं सर्ववाक्यजात-

तद्देवां विजज्ञौ तेभ्यो हि प्रादुर्वभूव तन्न
व्यजानन्त किमिदं वक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि

ऐक्षन्त ईक्षितवन्तोऽन्यादिस्वरूपपरिच्छिन्नात्मकानोऽस्माक-
मेवाय विजयोऽस्माकमेवायं महिमाऽग्निवायिन्द्रत्वादिलक्षणी
अयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगाजभूतेष्वरक्त-
इत्येवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां तद्विकल्पेण मिथ्येक्षणे विजज्ञौ
विज्ञातवत् ब्रह्म । सर्वेच्छिद्य हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोगत्वाद्
देवानाञ्च मिथ्याज्ञानमुपलभ्यमेवासुरवन्मिथ्याभिमानात् परा-
भवेदुरिति तदनुकम्पया देवान् मिथ्याभिमानापनोदनेनानु-
ष्टब्धीयामिति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्वभूव स्वयोग-
साहाय्यनिर्मितेनात्यदभूतेन विस्मायनीयेन रूपेण देवाना-
मिन्द्रियगोचरे प्रादुर्वभूव । तत् प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानन्त
नैव विज्ञातवन्तो देवाः । किमिदं पूज्यं महदभूतमिति ॥

१४ ॥ १५ ॥ २ ।

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्नि-
भग्नगामिन जातवेदसं सर्वेष्वकल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तो हे जातवेद

सप्तविधिदर्शनादतोऽत्रैव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनन्तु स-
म्भविनामात्रेणेति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सेतवो मथ्यादा घर्षा-
श्रमादिधर्मैस्तद्देवान् जगतः सोमे स्थेयाय सत्त्वरजस्तमसां
व्याणां गुणानां योगो युक्तिर्घटनमाया तस्मादात्मैवेत्यर्थः ॥

१४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

तृतीयखण्डभाष्य सप्तमती न विवृतमिति ॥

किमेतद्यज्ञमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्र-
वत्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्वाऽहमस्मीत्य-
ब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥
तस्मिंस्त्ययि किं वीर्यमित्युपीदं सर्वं दहेयं
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृष्णं
निदधायेतद्वहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न
गणाक दग्धुं स तत एव निवहते नैतदशकं
विज्ञातुं यदेतद्यज्ञमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

एतदस्मद्गोचरस्य यज्ञं विजानीहि विज्ञेयतो बुध्यस्य त्वं
मस्योजस्यी किमेतद्यज्ञमिति । तथाम्बिवति । तद्यज्ञमभ्य-
द्रवत् तत्प्रतिगतयानग्निः । तच्च गतयन्तं पिष्टृष्टिषु तत्
समीपेऽप्रगल्भत्वात् तूष्णीम्भूतं तद्यज्ञमभ्यद्रवदग्निं प्रत्य-
भापय कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा षटोऽग्निरग्रवीदग्निर्यै
चग्निनामाह प्रसिद्धो जातवेदा इति च । नामद्वयेन प्रसिद्ध-
तयात्मानं साधयविति । एवमुक्तयन्तं ब्रह्मावोचत् तस्मि-
न्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति ।
मोऽज्जोदिदं जगत् सर्वं दहेयं भस्मीकुर्याम् । यदिदं स्याव-
रादिपृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थं यतोऽन्तरिक्ष-
मपि दह्यत एवाग्निना । तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म
क्षणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्यापितवद्वहति तत् क्षणमात्रं ममा-
ग्रतो दह न चेदस्य दग्धुं समर्थो मुञ्च दग्धृत्वाभिमानं
सर्वध्वेत्युक्तः तत् क्षणमुपप्रेयाय तृष्णसमीपं गत्वा सर्वजवेन

अथ वायुमनुवन् वायवे तद्विजानीहि किमे-
तद्यच्चमिति तर्धेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभद्रवत्तम-
भ्यवदत् कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मात-
रिषवा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्तुयि
किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथि-
व्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेत-

सर्वोत्साहकृतेन गत्वा न शयात् नागयाहम्बुं स जातवेदा-
स्तृणं दधुमगच्छो ग्रीहितो हतप्रतिघ्नस्तत एव यक्षादेव
तृणीं देवान् प्रतिनिषहते निहन्तः प्रतिगतवान् नैतद्यच्च-
मयकं यत्तवानह विस्त्रातुं विमेषती यदेतद्यच्चमिति ॥ १६ ॥
॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमित्ययानन्तरं वायुमनुवन् हे वायो एतद्
विजानीहि इत्यादि समानार्थं पूर्वेषु । वानाद् गमनाद् गन्ध-
नाद् वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्रयतीति मातरिषा । इदं
सर्वमप्याददीयं गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समान-
मेव । अथेन्द्रमित्येन्द्रमनुवन्मधववे तद्विजानीहि इत्यादि-
पूर्ववदिन्द्रः परमेष्ठरो मधवान् बलवत्त्वात्तयेति तदभ्यद्रव-
त्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपगतात्तदब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्र-
त्वाभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्यं इत्यतः संवादमात्रमपि
नादादुभयोर्द्राय तद्यच्च यस्मिन्वाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं
दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रस्य ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मि-
न्वाकाशे आसीत् स इन्द्रस्तस्मिन्वाकाशे तस्यौ । किं

दादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजर्वेन तन्न शशाका-
दातुं स तत एव निवहते नैतदंशकं विज्ञातुं
यदेतद्यच्चमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघ-
वन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यच्चमिति तथेति तद-
भ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवा-
काशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैम-
वतीं तां होवाच किमेतद्यच्चमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

तृतीयः खण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वाहतद्विजये महीय

तद्यच्चमिति ध्यायन्न निवहतेऽग्न्यादिवत्तस्येन्द्रस्य यद्ये भक्तिं
बुद्ध्या विद्या उमा रूपिणी प्रादुरभूत् स्त्रीरूपा । स इन्द्र-
स्तामुमां बहुशोभमानां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभन-
तमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नभवति ।
हैमवतीं हैमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः ।
अथवा उमैव हैमवती दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेन
इन्द्ररेण सा वर्त्तत इति ज्ञातुं समर्था इति कृत्वा तामुप-
जगाम इन्द्रस्तां ह उमां किलोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेत-
द्वर्णयित्वा तिरोभूतं यच्चमिति ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥
९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीय-
खण्डभाष्यम् ॥ ३ ॥

• सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण इन्द्रस्यैव विजये

ध्वमिति ततो ह्येवं विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥

१ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्
देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्प-
शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥

२ ॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान्
स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदा-
ञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

इत्यरेणैव जिता असुरा यूयं तस्य निमित्तमात्तं तस्यैव
विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुय । एतदिति क्रिया-
विशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमेव महिमेति ।
ततस्तस्मादुमावाक्याद् यथ विदाञ्चकार ब्रह्मेतोन्द्रोऽवधार-
णात्ततो ह्येवेति न स्वातन्त्र्येण । यस्मादग्निर्वायुर्इन्द्रा एते
देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना समोपमुपगतास्तस्मादैश्वर्य-
गुणैरतितरामिव यत्किगुणादिमहाभाग्यै रन्यान् देवानतितरा-
मतिशयेन शेरते इवेति देवाः । इवशब्दोऽनर्घकोऽवधारणार्थो
वा । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतदब्रह्म नेदिष्ट-
मन्तिक समोप प्रियतमं पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तो ययोर्तैर्ब्रह्मणः
संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनदब्रह्म प्रथमः प्रथमाः
प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदाञ्चकार विदाञ्चक्रुरित्येतदब्रह्मेति ।
यस्मादग्निर्वायु अयोन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चक्रुस्त इन्द्रेण दुमा-
वाक्यात् प्रथमं युतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद् इन्द्रोऽतितरामतिशयेन

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इतीति
न्यमीमिपदा इत्यधिदैवतम् ॥ २६ ॥ ४ ॥

शित इयान्यान् देवान् स ह्येनं दिष्टं पस्वर्गं यस्मात् स
ह्येनत् प्रयसो विदाश्चकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ २६ ॥ १ ॥
२७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपमीपदेशो निरूप-
भस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते ।
किन्तद्यदेतत् प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतनं कृत-
वदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते ।
आ इत्युपसार्थे । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । यथा मक्त-
द्विद्युतमिति श्रुत्वन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं
दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्मदेवेभ्योऽयवा विद्युतस्तेज इत्याध्या-
हार्यं व्यद्युतद्विद्योतितवत् आ इव विद्युतस्तेजः सकृद्विद्यो-
तितवदित्यभिप्रायः । इति शब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थ इत्य-
यमादेश इति । इतिशब्दः समुच्चयार्थः । अयञ्चापरस्तस्या-

विद्युतः सकाशाद्विद्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मणः स्वयं
ज्योतिष्ठात् पराधीनप्रकाशानुपपत्तेर्विद्युत्सम्बन्धि द्योतनं कृत-
वदित्यनुपपन्नमन्याश्रयस्य विद्योतनस्यान्यकर्तृत्वानुपपत्तेरतो
तथा श्रुतामभवादन्यत्र तात्पर्यं यत्कव्यमित्यर्थः प्रतिनिर्देशार्थ
इति परामर्गार्थः । चक्षुषो निमेषणं द्रुतं भवतीति प्रसिद्धं
तदेवब्रह्मणि क्षिप्रकारित्वं चक्षुषादौ प्रतिबन्धाभावेनोपासना-

अथाध्यात्मं यदेतद् गच्छतीव च मनोऽनेन चैत-
दुपस्मरत्यभीक्षां सङ्कल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद् तद्-
वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेव

देवः । कोऽसौ न्यमीमिषत् । यथा चक्षुर्न्यमीमिषन्निषेधं
कृतवत् स्वार्थे णिच् । उपसार्धे एवकारः । चक्षुषो विषयं
प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवता-
विषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम् ॥ २८ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयमादेश उच्यते । तदे-
तद् गच्छतीव च मन एतद्ब्रह्म टीकात् इव विषयीकरोतीव
यथाऽनेन मनसा एतद्ब्रह्मोपस्मरति समीपतः स्मरति
साधकोऽभीक्षां भूयं सङ्कल्प्य मनसो ब्रह्मविषयो मन उपा-
धिकत्वादि मनसः सङ्कल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म-
विषयीक्रियमाण इव वातः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो
विद्युन्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्म्मि अध्यात्मज्ञ
मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तधर्म्मित्येव आदेशः । एवमादि-

भावेन च द्रुतकारित्वं धर्म्मः अधिदैवतं यदेयं ब्रह्मरूपं तद्यथा
विद्युतः प्रकाशो युगपद्विष्वव्यापकस्तथा निरतिशयज्योतीरूपं
द्रुतं सकलसृष्ट्यादिकारि परमैश्वर्यसम्पन्नमित्युपमानोपदेशे-
नोक्तम् ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथोभिव्योक्तः प्यात्तयोप-
दिश्यत इत्याह । अथानन्तरमिति । एतद्वक्तव्यज्योतीरूपं ब्रह्म

वेदाऽभि हेमं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति
॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद् ब्राह्मी

श्रमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण आदेशोप-
देयः । न हि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकुलयितुं
शक्यम् । किञ्च तदब्रह्म ह किञ्च तद्वनं नाम तस्य वनं
तद्वनं तस्य प्रणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वादननीयं सम्भज-
नीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमिति यतस्तस्मा-
त्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्तनीयमित्य-
नेन नास्तीपासकस्य फलमाह । स यः कथिदेतद्यथोक्तं
ब्रह्मैवं यथोक्तगुण वेदीपास्ते ह एवमुपासकं सर्वाणि भूता-
न्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयतः एव यथा ब्रह्म एवमनुशिष्टः
शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन् ब्रूहीत्येवमुक्तवति

प्रति मदीय मनो गच्छदत्तं इति चिन्तयेदित्युपदेशः । स
आध्यात्मिकोऽभीष्टं पीनपुन्येन मम मनसः सङ्कल्पो ब्रह्म-
विषय एवेति ध्यायतः प्रत्यग्भूतब्रह्माभिव्यक्तिः स्यादित्याह ।
मन उपाधिकत्वाद्गीति । उक्तमयं सङ्क्षिप्याह । विद्युन्निमे-
षणवदिति । मगुणवर्द्धोपासननेश्वर्यफलकमुक्तम् । तत्र विरक्त
उत्तमाधिकारी परमरहस्यं पृच्छतीत्याह । एवमनुशिष्ट इति

॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै
तपो दमः कर्मसि प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि

शिष्ये आह आचार्यः । उक्ताभिहिता ते तवोपनिषत् ।
का पुनः श्रेत्याह । भ्रातृणां ब्रह्मणः परमात्मन इयत्तां पर-
मात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य वाव एव ते उपनिषदमब्रूमे-
त्युक्तमेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमित्यव धारयत्युत्तरार्थम् ।
परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत उपनिषदं मे ब्रूहीतीच्छतः
शिष्यस्य कोऽभिप्रायः । यदि तावच्छ्रुतस्यार्थस्य प्रश्नः कृत-
स्ततः पिष्टपेषणवत् पुनरुक्तोऽनर्थकः प्रश्नः स्यादसावशेषो-
क्तोपनिषत्तात्तत्तत्तस्याः फलवचनेनोपमहारी न युक्तः प्रेत्या-
स्मात्लोकादसृता भवन्तीति । तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयो-
ऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवशेषितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः
प्रष्टुरित्युच्यते । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारि-
साधनान्तरापेक्षा । अथ निरपेक्षैव सापेक्षितविषयामुप-
निषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिथलादवन्नातः

परमरहस्यं श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरग्रन्थेन
विद्या प्राप्नुपाय विधानार्थमुक्ता विद्यानिरपेक्ष वेत्यवधारयति ।
अवधारणार्थं प्रतिवचनस्य चोद्यमुखेन स्फुटयति । परमात्म-
विषयमित्यादिना । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतयान्यदपेक्ष्यते ।
शेषशब्देन फलोपकार्यज्ञं विवक्षितम् । सहकारिशब्देनानुपम-
र्शनमपि समुच्चयार्थं विवक्षितम् । एवं वेदवेदाङ्गैः शिष्याभिप्रायः-

सत्यमायतनमम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं

परमस्त्रीत्येवमभिप्रायः । एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचन-
मुक्ता त उपनिषदिति । ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यद्
यक्तव्यमित्याह । तस्यै तपोदम इत्यदि सत्त्वं यक्तव्यमुच्यते
आचार्येण न तूक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरा-
भिप्रायेण वा । किन्तु ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदै-
स्तदङ्गैश्च सह पाठेन समीकरणात् तपःप्रभृतीनाम् । न
हि वेदानां शिक्षाद्विज्ञानाच्च साक्षाद् ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्-
सहकारिसाधनं वा सहपठितानामपि यथायोग्यं विभज्य
विनियोगः स्यादिति चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां
यथा दैवतं विभागस्तथा तपो दमः कर्म सत्यादिनां ब्रह्म-
विद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वेति कल्प्यते । वेदानां
तद्विज्ञानाचार्यप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं द्वयं
विभागो युज्यते । अयमन्वयोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् ।
नायुक्तोः । न द्वयं विभागो घटनां प्राप्नोति । न हि सर्व-
क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषा-
पेक्षा सहकारिसाधनसम्बन्धो वा युज्यते । सर्वविषयव्या-
प्यत्तत्त्वगाढविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च

मुपवर्त्तमानमाधानमाह । एतदुपपन्नमिति । विद्याज्ञत्वहीनैरिति-
पाठात्तपःप्रभृतीनां विद्याज्ञत्व नास्तीत्युक्तम् । तत्र योग्यतावशेन
शेषशेषीभावः सहपाठस्त्वकिञ्चित्कर इति शङ्कते । सहपठिता-
न्तमपीति । अग्निरिदं हविरनुपत अवीहधतमहो ज्यायो-

चतुर्थः खण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥ इति सामवेदीय-
तलवकारोपनिषत् समाप्ता ॥ ओं तत्सत् ॥

चेति श्रुतेः । तस्मात् सत्त्वमायतनमिति कल्पते । तप
आदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं
साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् । अश्वमेधसहस्राक्षं सत्यञ्च तुलया
धृतम् । अश्वमेधसहस्रादि सत्यमेकं विगिष्यत इति स्मृतेः ।
यो वै एतां ब्रह्मविद्यां केनेषितमित्यादिना यथोक्तमेवं महा-
भागं ब्रह्म ह देवेभ्य इत्यादि श्रुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदामृत-
त्वं हि विन्दत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते ।
अपहृत्य पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजं विधूया-
नन्तेऽप्रयन्ते स्वर्गं लोके सुखात्मके ब्रह्मणोत्येतदनन्ते इति
विशेषणान्न विपिष्टपेऽनन्तमन्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत
आह । ज्ये ज्ये इति । ज्ये ज्ययासि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि

फलस्य च कर्मवैलक्षण्यादित्यर्थः । तच्छब्दापेक्षितं यच्छब्दं
पूरयति । यामिमामिति । प्राप्तां भगुणविषयां निर्गुणब्रह्मात्म-
विषयाच्चेत्यर्थः । यादरूपकल्पनेति प्रसिद्धपादसामान्यस्य
कल्पितत्वादितरैरप्यङ्गैः । कल्पनारूपेभ्योपलब्धमित्यर्थः । तस्यै
तपो दमः कर्मेत्येति शब्दस्योपलक्षणार्थत्वात् सत्यमपि
संग्रहीतव्यं कार्यं पृथगुच्यत इत्याशङ्काह । तप आदिष्वेवेति ।
भगुणविद्यया । क्रममुत्तर्यत्वात् क्रमेण प्राप्यं यत् कैवल्यं
निर्गुणविद्याफलं तत्पूर्वोक्तमिष्टोपसङ्गियते इत्याह । यो वै
एतामित्यादिना । योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।

सुख एव प्रतीतः । न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः ॥

॥ १२ ॥ ७ ॥ ३३ ॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषत्पद-

भाष्यं समाप्तम् ॥

बोधाम्नुधिः साक्षात् मौऽहं नित्यात्मकः प्रभुः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपाद-
शिष्यश्रीमदानन्दज्ञानकृतायां श्रीमच्छाङ्करतलव-

कारोपनिषद्भाष्यटिप्पणं सम्पूर्णम् ॥

प्रकाशक—श्रीभुवनचन्द्र वसाक

८ नं० निमतलाघाट द्वीद ।

प्रिण्टर—श्रीरामनारायण पाल

१३ नं० नूतन पगीयापटी, नारायणयन्त्र ।